

EL REGIMENT DE PRESERVACIÓ DE PESTILÈNCIA

— (1348) —

de Jacme d'Agramont

Història del manuscrit guardat a Verdú, context i versió en català actual

FRANCESC CREMADES

Amb la col·laboració de

PARRÒQUIA DE SANTA MARIA DE VERDÚ

Edita: Museu Comarcal de l'Urgell-Tàrrrega

Patrocina: Ajuntament de Tàrrrega

Autor del llibre: Francesc Cremades

Autor del pròleg: Joan Veny

Correcció: Xavier Luna-Batlle

Disseny i preimpresió: D·Disseny

Fotografies del manuscrit: Xavier Luna-Batlle

Tractament de les fotografies del manuscrit: Santi de Pablo

Fotografies de Lleida i Verdú: Oriol Saula i Briansó

Recerca d'imatges: Francesc Cremades i Anna Colet

Fotografies de quadres i il·lustracions: Commons Wikimedia, Museo del Prado

Dibuix de la contraportada: Jaume Ribalta Batalla

Agraïments: Mossèn Ramon Roca i Pujol, Arxiu Parroquial de Verdú, Bisbat de Solsona, Centre Excursionista de Lleida, Arxiu Municipal de Lleida

ISBN: 978-84-95284-62-4

Dipòsit legal: DL 964-2016

Primera edició: juliol de 2016

EL REGIMENT DE PRESERVACIÓ DE PESTILÈNCIA

— (1348) —

de Jacme d'Agramont

Història del manuscrit guardat a Verdú, context i versió en català actual

ÍNDEX

PRÒLEG	11
1 EL REGIMENT TROBAT A VERDÚ	15
1.1 Descobriment del manuscrit	17
1.2 L'Arxiu Parroquial de Santa Maria de Verdú	19
1.3 Divulgació del manuscrit a Catalunya	22
1.4 Divulgació del manuscrit a Europa	24
1.5 Divulgació del manuscrit als Estats Units	28
2 LA IDENTITAT DE JACME D'AGRAMONT	35
2.1 Què se sap de l'autor?	37
2.2 El rector de Verdú	41
2.3 Una visita mèdica a Calatayud	42
2.4 Johan Jacme de Montpeller	45
2.5 Entorn espiritual a la Catalunya de Jacme d'Agramont	52
3 L'EUROPA DE LES UNIVERSITATS BAIXMEDIEVALS	57
3.1 Origen dels estudis generals	59
3.2 Organització interna dels estudis generals	60
3.3 L'estudi de la medicina. L'escola de Salern i la facultat de Montpeller	62
3.4 L'Estudi General de Lleida	66
3.5 Organització de l'Estudi General de Lleida	68
3.6 La Facultat de Medicina a l'Estudi General de Lleida	71

4 LA PESTILÈNCIA DE 1348	75
4.1 L'arribada de la pestilència a Europa	77
4.2 L'arribada de la pestilència a terres de la corona d'Aragó	80
4.3 Consideracions sobre la pestilència	82
4.4 Record històric	84
4.5 Els metges europeus enfront de la pestilència del 1348	86
4.6 El poble enfront de la pestilència del 1348	89
4.7 Canvis socials a Europa arran de l'arribada de la Mort Negra	91
5 EL REGIMENT D'AGRAMONT	97
5.1 Introducció	99
5.2 La medicina grega	99
5.3 La figura de Galè	102
5.4 La dietètica galènica	104
5.5 La teoria de les tres ànimes	106
5.6 Els <i>regimina sanitatis</i>	108
5.7 Aproximació al text d'Agramont	111
6 EL REGIMENT EN CATALÀ ACTUAL	121
6.1 Introducció a la translació	123
6.2 Estructura del <i>Regiment</i>	124
6.3 Translació del <i>Regiment</i> al català actual	125
GLOSSARI	157
RECEPTES	165
BIBLIOGRAFIA	173

A Joan Veny.

Ser professor és fruit de l'esforç,
arribar a mestre és, a més, un do dels déus.
Amb el meu agraïment, mestre Veny.

PRÒLEG

Entre els anys 1960 i 1963 vaig ser catedràtic de Francès a l'Institut de Lleida (aleshores només n'hi havia un) així com de la seva Escola Normal de Magisteri. A més de lliurar-me amb entusiasme i il·lusió a l'ensenyament d'una llengua que aleshores a casa nostra gaudia d'un gran prestigi i que era estudiada a l'escola secundària amb prevalença sobre l'anglès, vaig procurar familiaritzar-me amb els productes de la cultura de la ciutat, entre els quals els literaris i històrics. És així com vaig fer meus poetes com Agelet i Garriga, Morera i Galícia, Màrius Torres, escriptors com Josep Vallverdú o historiadors com Josep Lladonosa. Ara bé, com a lingüista i com a enamorat de la meua llengua, vaig quedar impressionat profundament pel tractat de pestilència del professor de l'Estudi General de Lleida Jacme d'Agramont, descobert i donat a conèixer per Enric Arderiu el 1909. Vaig fruit amb la lectura d'un text preciós, model de prosa científica de divulgació, vaig intuir el seu valor des d'una perspectiva filològica, però tampoc em van passar desapercebuts, en una primera lectura, alguns errors de transcripció. Empès, doncs, pel seu impactant interès lingüístic vaig decidir fer-ne una nova edició: acompanyat d'un fotògraf i amb el meu flamant 600, em vaig traslladar a Verdú (Baix Urgell), on es custodiava el manuscrit i, gràcies a l'amabilitat de l'aleshores rector de la parròquia, mossèn Bastús, vaig aconseguir-ne les corresponents reproduccions. Amb l'ajut de la V Beca Manuel de Montoliu, de la Diputació de Tarragona, vaig anar preparant-ne l'edició. De retorn a Barcelona, vaig continuar treballant-hi, ara amb l'ajut impagable de Josep M. de Casacuberta, que s'havia entusiasmat amb el tema, i amb el qual cada dijous d'un curs universitari (1969-1970) em trobava a casa seva tot controlant la correcta transcripció del manuscrit. Com a mostra de gratitud, li vaig dedicar l'edició, que va córrer a càrrec de la Diputació de Tarragona i que comprenia una introducció sobre els orígens i extensió de la pesta, les fonts i contingut de l'obra, seguida de la transcripció del text i un estudi lingüístic on posava l'èmfasi en un seguit de trets que caracteritzaven la llengua utilitzada, d'un evident color dialectal lleidatà, ja al segle XIV, amb la qual cosa assistíem a un nou impuls a l'estudi de la dialectologia medieval, iniciada brillantment per Joan Coromines amb les *Vides de sants rosselloneses* (1943).

En l'esmentada *Introducció* al·ludia a l'escàs ressò que, després de l'edició d'Arderiu, havia tingut a casa nostra l'obra d'Agramont i que, quan es citava, sovint es feia malament (canvis en el prenom, en el nom i en el títol; cf. Veny 1971); en canvi, a l'exterior, pel que fa al vessant medical, havia tingut millor fortuna, gràcies als estudis de Klebs (1929 i 1935) i de Winslow (1948 i 1949); aquest, amb María L. Duran y Reynals, en féu una traducció a l'anglès (1949). El mateix Cremades s'ha ocupat de la projecció internacional d'Agramont (2011). De l'aspecte lingüístic, tan apassionant, vaig fer-ne una valoració el 1968 en un Congrés de Lingüística Romànica celebrat a Madrid i després en la meua edició de 1971; des d'aleshores, l'interès no ha minvat i he tingut ocasió d'insistir en el valor lingüístic del text (Veny, 1993), acompanyat també d'estudis més aprofundits sobre el caire medical, fets per especialistes (Arrizabalaga; García Ballester; Veny (1998); Veny (2015) amb introducció de Cremades).

S'emmarca en aquesta línia de recuperació de l'obra agramontenca el llibre que tinc el gust de presentar, una adaptació al català modern del *Regiment*. Francesc Cremades, llicenciat en Medicina per la Universitat de València, va decidir tornar a la universitat per fer allò que havia estat la seva vocació real: l'estudi del llenguatge com a fenomen humà. I és així com al Departament de Traducció i Interpretació va obtenir el Diploma d'Estudis Avançats i després el doctorat, amb un curs de «Traducció del català medieval» i una magnífica tesi sobre la versió al castellà del *Regiment* d'Agramont on, a més, abordava altres aspectes atractius d'aquesta obra. Com va descobrir el nostre autor? Per casualitat, com jo mateix ho havia fet a Lleida anys enrere. Cercant obres medievals de Medicina, li va aparèixer «en un racó un tal Jacme d'Agramont que sembla que havia escrit alguna cosa sobre la pesta. Vaig llegir —diu— el text amb curiositat i he acabat estudiant-lo amb passió». El va meravellar aquella prosa redactada amb rigor científic i alhora amb voluntat divulgativa, amb l'originalitat d'haver-lo escrit per al poble, i no per als metges; aquest demble planer guaita aquí i allà amb frases com «els vulgars diuen» o adjuntant el nom popular al nom científic o tècnic («*bocium*, és a dir, gotirlons»).

Cremades, que, després d'obtenir brillantment el Doctorat per la Universitat d'Alacant, ha intervingut en congressos internacionals sobre la relació entre llengua i medicina, que ha publicat articles sobre la pestilència i que ha practicat una modèlica actualització lingüística del *Patit tractat sobre el regiment en temps de hepidèmie* (2014), del s. xv (que vaig publicar al 1985), era la persona idònia, amb aquests valuosos precedents, per a dur a terme una translació del text medieval a la llengua moderna per a fer-lo fàcilment accessible al lector no especialista.

El lector seguirà amb comoditat, sense els obstacles de la llengua antiga —encara que no estigui tan diferenciada com passa en altres llengües— els capítols d'aquest meravellós tractat, on brilla la ciència epidemiològica grecoaràbiga assimilada per Agramont, que exposa sintèticament i clarament pensant en les persones que no tenien una formació científica. Amb la mateixa finalitat de fàcil comprensió, els textos llatins, especialment les receptes, són traduïts al català i un glossari explica i

comenta termes antics o poc corrents: concepte d'*ànima*, distinció entre el *cauteri potencial* i el *real* o entre el *món en menut* i el *món major*, la confecció dita *gallia muscata*, la *herba de Tunis*, el concepte antic de *sang subtil*, etc.

Una obra, doncs, que primer va ser traduïda a l'anglès i, més tard, al castellà, ara, gràcies a l'erudició, experiència i saviesa de Cremades, la veiem afortunadament traslladada al català modern. Així com Agramont escrivia el seu tractat per al poble, perquè sabés com protegir-se del flagell pestilencial, semblantment Cremades en fa el trasllat al català d'avui perquè el poble, sense els entrebancs de l'arcaïtat lingüística, pugui assaborir la prosa clara i ordenada del catedràtic de Lleida, amb explicació dels termes més especialitzats. Un esforç lloable que mereix la gratitud dels interessats pels temes relacionats tant amb la medicina com amb la literatura didàctica.

Joan Veny

Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Barcelona

1

EL *REGIMENT* TROBAT A VERDÚ

1.1 Descobriment del manuscrit

A Enric Arderiu, arxiver d'Hisenda i de la Biblioteca Provincial de Lleida, el manuscrit li va eixir a l'encontre a l'arxiu de l'església parroquial de Verdú, un dia de juny de 1909, en el curs d'una sortida organitzada pel Centre Excursionista de Lleida, del qual era cofundador. Així va descriure el moment en una carta adreçada al doctor Josep Maria Roca, membre de l'Acadèmia de Ciències Mèdiques de Catalunya i Balears, i especialista en història de la medicina catalana de la baixa edat mitjana:

Allá, al arxiu parroquial de Verdú, jeya 'l tractat de Mestre Jacme confós entre altres papers, relligats tots en un volum, según de la serie; quan una excursió organizada pe 'l Centre de Lleyda, ens hi portá á una colla de companys en un dia calurós del mes de Juny. Fullejant aquells volums de diversorum paperots, com avans solien dir, no va caldre gaire esforços per fixar l'atenció sobre aqueixa obreta, que sobresurtia del artificial conjunt com si hagués tingut conciencia de son valor. Una mena d'espiritual compenetració amb aquell lleydatá de la velluria, una lley de forta intuició del mérit d'aquelles planes esgroguehides, me van fer semblar que deya 'l vell tractat, temerós de que'l deixessem: «jo soch aquí». Y «ja ho veig y no t'escapes», m'apar que vaig respondre.¹

Arderiu també hi fa la descripció del document:

[...] veurás que les planes del manuscrit medeixen 0'295 x 0'215 m. en tota sa extensió; y que les rastelleres son llargues de 0'215 m. y amples de 0'075 m., restant pels marges tota la diferencia. Si además vols examinarlo á trasclaror, notarás perfectament una heráldica flor de llis qu'es la marca del paper, la filigrana.

¹ Epístola d'Enric Arderiu a Josep Maria Roca, dins: *Regiment de preservació a epidèmia o pestilència e mortaldats*, 1910 (hem respectat la grafia original).

Epistola de ojaestre Jacme d'agramont. Als
honrats e distrets señores palers e consell de
la Ciutat de Leyda. **en lo any**
1328.

Experiencia nostre quistun jornig can
foch se en algun altor q' rors los
vehins nam remor / els qui pus prop lo son ma
ior deuen hañ pahor. Per que eno a obse
dir a plones dignos de se / que epidemia lo pes
tencia e mortaldats de gentes reguen e han
regnat en algunes pides e regions ande ve
hines si ne dupte ni pahor no ses mar ueylla.
E ja sic ago que vniuersalmet rora mort sic
molt terrible enpo mort sobrana es molt pe
rillosa specialmet quair ala nra. Es encara
molt terribles en ayunt com la acompayna molt
terribles accidents. E jon com jo su natural da
esta ciutat e ja reobit ester en aquella e
cuera continuat rorba e ja reobues honore
bles e grans pñre para la ciutat e p sin
gulars d'ella volen de ma pocha sciencia fer
e punir algun pñre e esquinar tot d'apmige
e la ciutat d'arorden e als singlars d'aguella /
si pñre casen e casima desmalaur ho ma
lura p en pe pestilencia he volen rorba
ylla de fer lo tractat seguint. Lo qual hu
militant e ab reueria deguda jo ojaestre Jac
me d'agramont pñre a voslres honrats se
ñores palers e consell dela ciutat de ley
da. xu com a aglle qui respñrars rora la da
morden ciutat. E place a vósaltres señores
de rebre lo benignamet e graciosa no guan
dan la valor et pñre mas guardan la
volentat e la affectio mia / enr diu lo pa
xi. Cato. xxi. e. vñu amno / en dar ror

2 11
pny amno. Accipiro place plen q' lau
dare memento. Enos manamell
degu / car en agt tractat plamet ho postu lo
regimer de pñre e dita ciutat d'os malaur
es que en aytal temp se deuenen no he vol
guda fer mento / Car a ago no ma mogue zel
denuega ni deniquitar / ans v'adema amor e ha
ritat car lo tractat agt es fer pñre palmet
a pñre del poble / e no a instruccio d'os morges.
com jo su dels menors et mon. e sa xxi com a
vne en comparacio de molts altres. E de re
gimer de pñre / por tot hom usar ab agt
pñre tractat / sens de morge sens tot peryll.
e ja lo regimer de curacio es appar al mer
ge / en lo qual casu sens dita de medicina
porre leugamet errar / q' que a esquinar agt
pyll / et regimer d'arorden no he volgu fer
mento. E com lo d'arorden tractat segons q'
ja he dit sic feyt a valutat comuna e pñre
planos señores de donar ne traslar a tot
hom q' vuylle copia. Encarans place diu
recomanat en vres lances e en ora falsa
a tot d'agl.

Loyrament de ciutat ha i. accipiro. e lo pñre
pirol es d'os morges et aer remprat en
les qualitats e en sa sustancia

en laer en alguna regio ho ciutat
es ben remprat en sa complexio
ho en les calitats e ha claritat
e nedeza e puritat en sa sustancia aytal
aer ha pñre mansuyllotes / car pñre
sa molt alongat / en rora vna / sa alega e con
sue sanuar / sa leuar lenrenmet / en rora q'
ven e contemple d'ar en coses molt altes
e molt sobles encara mou l'entimet vne

Primera plana de l'original del segle XIV del Regiment de preservació de pestilència de Jacme d'Agramont, conservat a l'Arxiu Parroquial de Verdú. Fotografia: Xavier Luna-Batlle i Santi de Pablo.

Observarás també, si per ventura vols fixarhi, que 'l copista va deixar en blanch uns espays als començaments de capítol, sens dupte pera dibuixarhi ó pintarhi les inicials, que en prou feynes están mes que lleugerament indicades y esperen encara, plenes de santa calma, la má experta que les trasse.

Afegeix Arderiu que el seu amic i cofundador del Centre Excursionista, Rafael Gras d'Esteve, arxiver de la Paeria de Lleida i company en l'excursió, féu fotografies de tres planes del manuscrit.

Un estudi més detingut pot fer notar que quan el *Regiment*, al cinquè article, segona part, tercer capítol, recomana «posar sobre la pústula maligna un segell de cera nova, el qual s'ha de fer segons es mostra dibuixat en el marge», al marge no apareix cap dibuix. També són destacables les diferències de traç i d'abreviatures que hi ha entre el foli 8 verso i part del 9 recto i la resta del document, que podrien fer pensar en un copista principal i un altre de secundari.²

La resposta del doctor Roca es va limitar a reconèixer la coincidència temporal entre la data del *Regiment* i l'aparició de la gran epidèmia de mitjans del segle XIV, la qual rememorà a través de la *Crònica* de Pere el Cerimoniós i de la narració que Boccaccio en va fer al *Decameró*. Considerà l'epidèmia del 1348 una més de les moltes que es van patir a l'època i, malgrat reconèixer, superficialment, encertades algunes de les observacions de mestre Jacme, demana comprensió envers la ingenuïtat de les idees mèdiques de l'època. L'entusiasme per la troballa que mostra Arderiu en la carta a Roca contrasta amb la resposta, una mica rutinària, del metge. Va haver de passar almenys una dècada perquè els estudiosos de la història de la medicina recopilessin els textos mèdics que aparegueren a Europa amb motiu de la Mort Negra i valoressin adequadament el manuscrit de Verdú.

1.2 L'Arxiu Parroquial de Santa Maria de Verdú

L'important fons documental de Santa Maria de Verdú és repartit entre una dependència de l'església, a la qual s'accedeix «quan hom s'entafora en una escala de cargol considerablement erosionada pel trepig del temps», com ho descriu mossèn Ramon Roca, rector titular en la data de redacció d'aquestes línies, i la casa rectoral. A l'edifici de l'església es troba la documentació notarial i la generada per la comunitat de preveres, que forma la major part del fons, mentre que la totalitat dels registres sacramentals i els volums miscel·lanis romanen a la casa del rector.³

Aquest extraordinari llegat documental, que comença en el segle XIII, ha estat inventariat recentment per Miquel Àngel Farré i Targa, sota la direcció de Gener Gonzalvo i Bou, i el resultat va ser

² Veny (ed.) (2015), *Regiment de preservació de pestilència (1348)*. Jacme d'Agramont (nova edició), p. 12, il·lustració p. 34.

³ Farré Targa (2002), *L'arxiu de la parròquia de Santa Maria de Verdú*, p. 37.

Església parroquial de Verdú. A la dreta del rosetó hi ha la finestra reixada de l'Arxiu Parroquial.
Façana principal de l'església parroquial de Verdú. Fotografies: Oriol Saula.

publicat, el 2002, per l'Arxiu Comarcal de l'Urgell, a Tàrraga, sota el títol *L'arxiu de la parròquia de Santa Maria de Verdú*.

Fins a la tasca de Farré, l'intent més exhaustiu de posar ordre en els documents el va dur a terme mossèn Ramon Berenguer, aleshores rector de Verdú, durant els últims anys del segle XIX i primers del XX, qui, mogut més per la bona voluntat que per cap orientació arxivística, descrigué així la seva intenció:

[...] sempre me ha donat gust sentir la fragància que despedeixen los papers i pergamins vells, y tinc observat que fins els pobles los agrada molt sentir a parlar de las glòrias dels seus avantpassats, y se pensan que els rector és un sabi; y es un pobret de mi.

No me he proposat fer la historia de Verdú, sinó reunir materials per ella. No basta tenir materials per pujar un edifici; sino ques necessita un habil arquitecte per edificarlo y que tinga sal per donar bon gust a l'obra. En los sis o set llibres de paperots diversorum que jauen en lo Arxiu abundan los documents historichs, pro los autentichs no passen del segle XIII, puig a ultims de aquella centuria, so es, en lo any 1292, una ma criminal incendià lo Arxiu, que estava en la Sacristia de la Iglesia, cremantse 40 manuals y molts altres documents volants.⁴

⁴ *Ibidem*, p. 41.

Mossèn Berenguer va recollir, de manera arbitrària, documents solts i els va relligar en vuit volums miscel·lanis. Sembla que en el volum 2 hi havia l'*Epístola* o *Regiment* d'Agramont el mes de juny de 1909. Es pot notar que Arderiu fa servir l'expressió «diversorum paperots» (vegeu la citació a la p. 17) que també utilitzà mossèn Ramon Berenguer quan va mamprendre la tasca organitzadora: «paperots diversorum».

Cabria preguntar-se com va arribar el manuscrit a Verdú, i la pregunta quedaria sense resposta. Però, només com a estímul per a estudis posteriors, es pot mencionar que al fogatjament del 1358, que va estudiar Pons i Guri i

que es conserva a l'Arxiu Diocesà de Girona (ms. 23-25, Armari Arévalo de Zuazo), a Verdú figura un foc, només deu anys després de la data de l'escriptura del manuscrit, a nom d'un Agramunt que, com tots els focs d'aqueix poble, havia de pagar fogatge a l'abat de Poblet.

Una altra pregunta que es podria presentar és com apareix, a l'arxiu d'una església parroquial, un document que no té res a veure amb la institució eclesiàstica. Farré⁵ assenyala que no és cap fet extraordinari en qualsevol registre semblant. Ell trobà, a l'arxiu de Verdú, papers que procedien de l'Ajuntament —fragments de llibres de consells i llibres d'estimes— i documentació del fons de la Cort del Batlle —delegat del monestir de Poblet a la vila.

Un fet que Farré⁶ va assenyalar com a possible causa d'intercanvi inadvertit de documents és que l'escrivania estigués situada al castell i que algun rector l'arrendés durant algun temps. Consta que, en un cert moment, es van trobar manuscrits parroquials al castell i es van tornar al seu lloc natural. Per la mera coincidència de dates entre el *Regiment* —original del 1348 i amb una data, 1387, afegida al final del document quaranta anys després— i una restitució d'aquest tipus, convindria reproduir unes línies que la certifiquen:

Antic accés a la sala de l'Arxiu Parroquial de Verdú. Fotografies: Oriol Saula.

⁵ *Ibidem*, p. 42.

⁶ *Ibidem*, p. 42.

Fou trobat aquest llibre en lo castell ab [diverses] cartes tallades ab un altre llibre del any M [ccc] XLVI per en G. Francesch not. los qual los mana porta a la sglesia hon jo Bn. de Salt vicari perpetu de Verdu era [...] per ventura havia xxxx anys que los dits llibres eran en lo castell.⁷

Arderiu va apuntar que la data que figura al final de l'escrit, [M]CCCLXXXVII, «podria» ser la de la còpia, perquè en la línia anterior es podria endevinar el mot *factum*, però no s'hauria de descartar que fos la data d'arribada a la parròquia des del castell si es trobava, inadvertidament, entre els papers restituits.

1.3 Divulgació del manuscrit a Catalunya

La primera publicació del text transcrit es va fer al *Butlletí del Centre Excursionista de Lleyda* el 1909 (any II), del qual Arderiu era vicepresident del consell de redacció. Hi ocupa les pàgines 55 a 94, i a les planes 56 i 80 es reproduïxen sengles fotografies del document: els folis 1r i 10r, respectivament. Es tracta, amb molta probabilitat, de dues de les fotografies preses per Gras d'Esteva.

La segona publicació de la transcripció del document, juntament amb la carta que envià al doctor Josep M. Roca donant-li notícia de la troballa i la resposta de Roca, la va fer Arderiu el 1910. La impremta on es va estampar fou la de Joseph A. Pagès, la mateixa on s'estampava aleshores el *Butlletí del Centre Excursionista*. A Lleida se'n conserva un exemplar a la biblioteca de l'Institut d'Estudis Ilerdencs.

Sempre s'ha donat per segur que la transcripció que apareix al *Butlletí* i al quadernet de la segona edició és d'Arderiu, però enlloc no consta el nom del transcriptor. Els estudiosos catalans mai no han dubtat de la mà d'Arderiu per a la primera còpia moderna, però quan el metge i historiador de la medicina suís Arnold C. Klebs en va fer la presentació al *6e Congrès International d'Histoire de la Médecine*, de Leyde-Amsterdam, el 1927, féu constar la dita circumstància. De fet, només Josep M. Roca parla de manera expressa de l'autoria del seu amic Arderiu, i ho fa en una referència al *Regiment* durant la conferència sobre l'Estudi General de Lleida, que llegí a la sala d'actes de la Paeria amb motiu del Congrès de Metges de Llengua Catalana que tingué lloc a la ciutat del Segre.⁸ La conferència es publicà després en forma de llibre.

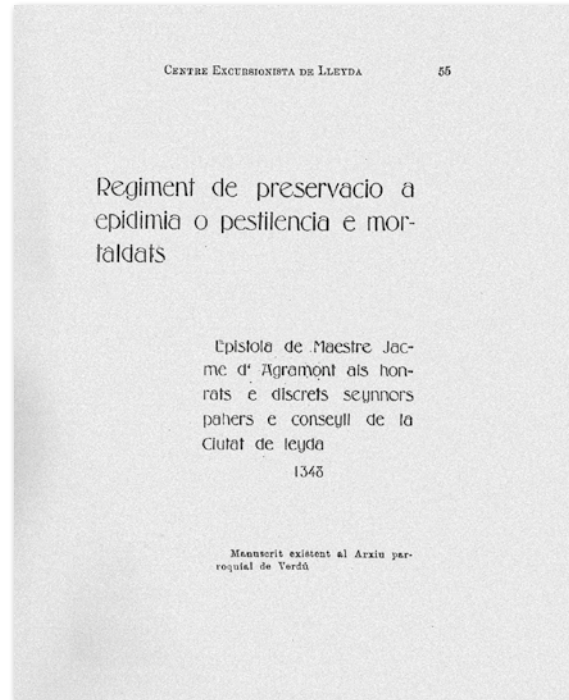
⁷ Arxiu parroquial de Verdú, fons parroquial, llibre de notes 1348-1349, top: 82/3. El present text està recollit del primer full del llibre (nota reproduïda de Farré Targa (2002), p. 42).

⁸ Roca (s. d.), *L'Estudi general de Lleyda*, p. 71. Encara que no consta al llibre, es pot dir que es tracta del Vè Congrès, que va tindre lloc a Lleida el 1923.

El manuscrit, ja relligat a banda, formà part de l'exposició bibliogràfica del Segon Congrés de Metges de Llengua Catalana, que es va celebrar a Barcelona el 1917. Molt probablement gràcies a aquesta exposició el *Regiment* de mestre Jacme es va conèixer a la resta d'Europa i als Estats Units.

A Catalunya sembla que el text estigué destinat a romandre adormit als arxius de Verdú i en algunes biblioteques fins que Joan Veny i Clar, que era a Lleida des del 1960 com a professor de Llengua Francesa a l'Institut d'Ensenyament Mitjà, va trobar la transcripció d'Arderiu, es va interessar pel manuscrit i en va fer una nova transcripció i un estudi lingüístic. A la seva transcripció, el professor Veny en va modernitzar la presentació: va accentuar els mots segons les normes modernes del català, va introduir l'apòstrof, el guionet i el punt volat, a més de regularitzar l'ús d'*u* i *v*, *i* i *j*, i d'aplicar les majúscules d'acord amb la llengua actual. El treball va ser publicat, amb uns estudis introductoris, per la Diputació de Tarragona⁹ l'any 1971. L'any 1993 se'n va publicar, de manera independent, l'estudi lingüístic aplegat amb altres estudis de dialectologia.¹⁰

La Universitat de Lleida va fer, el 1998, una nova edició de la transcripció de Veny, amb el seu estudi lingüístic. L'edició inclou, a més, un pròleg de Jaume Porta i Casanellas —llavors rector de la Universitat de Lleida—, estudis de Jon Arrizabalaga, investigador del Consejo Superior de Investigaciones Científicas al Departament d'Història de la Ciència de la Institució Milà i Fontanals de Barcelona, i de Luis García Ballester, catedràtic d'Història de la Medicina a la Universitat de Cantàbria

Portada de la primera edició del *Regiment de preservació de pestilència* (transcrit per Enric Arderiu), apareguda al *Butlletí del Centre Excursionista de Lleyda* (Any II, 1909-1910). Font: arxiu del Centre Excursionista de Lleida.

⁹ Joan Veny (1971), "*Regiment de preservació de pestilència*" de Jacme d'Agramont (s. xiv). *Introducció, transcripció i estudi lingüístic*.

¹⁰ Joan Veny (1993), *Dialectologia filològica*.

i professor investigador del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, amb il·lustracions de Josep Minguell i una edició fotogràfica de la còpia que es conserva. Aquesta edició es va digitalitzar el 1999 i és d'accés lliure a la Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives.¹¹

Molt recentment ha aparegut una nova edició filològica del *Regiment* d'Agramont, dins la col·lecció Scripta, amb la transcripció de Joan Veny revisada per ell mateix, un resum de les seves anàlisis lingüístiques ja publicades i una introducció nostra.¹²

1.4 Divulgació del manuscrit a Europa

Si el text d'Agramont va caure en letargia durant cinquanta anys a Catalunya, no li va passar el mateix a la resta d'Europa i als Estats Units.

La primera referència al manuscrit en una publicació estrangera es troba al llibre *Remèdes contre la peste*, editat per Arnold C. Klebs i Eugène Droz l'any 1925 a París, on, a la pàgina 60, es pot llegir:¹³

Acabàvem la redacció d'aquestes notes quan el doctor A.C. Klebs trobà, a la magnífica *Bibliografia mèdica de Catalunya*, la següent referència amb data del 24 d'abril del 1348: *Regiment de preservació a epidímia o pestilència e mortaldats. Epístola de maestre Jacme d'Agramont als honrats e discrets seynnors pahers e Conseyll de la ciutat de Leyda*. Encara no hem tingut l'oportunitat d'examinar aquest manuscrit de 14 fulls, que promet ser interessant i es troba als arxius parroquials de Verdú, a les comarques de Lleida; ens limitem a esmentar-lo a títol d'informació complementària.

El divulgador del *Regiment* a nivell internacional va ser el metge suís Arnold C. Klebs, a qui li va arribar gràcies al metge psiquiatre Salvador Vives i Casajuana, segons diu el mateix Klebs, a peu de pàgina, a les actes del *6e Congrès International d'Histoire de la Médecine* de Leyde-Amsterdam del 1927: «Un comembre de la *Société française d'histoire de médecine*, el doctor Salvador Vives, anteriorment a Girona i ara a Barcelona, molt amablement em va procurar la transcripció del tractat d'Agramont.»¹⁴

Arnold C. Klebs, especialista en tuberculosi, va destacar també com a bibliòfil i historiador de la medicina. El 1896 es va instal·lar als Estats Units i el 1904 va adquirir la nacionalitat d'aquell país. Cap

¹¹ Joan Veny (ed.) (1998), *Regiment de preservació de pestilència: (Lleida, 1348)*

¹² Joan Veny (ed.) (2015), *Regiment de preservació de pestilència (1348). Jacme d'Agramont (nova edició)*.

¹³ Trad. nostra.

¹⁴ Klebs (1929), *6e Congrès International d'Histoire de la Médecine* de Leyde-Amsterdam del 1927, «A catalan plague-tract of April 24, 1348». Actes publicades a Anvers (1929), p. 230 (trad. nostra).

al 1910 tornà a Suïssa, però sempre va estar en contacte amb els investigadors estatunidencs. Archibald Malloch,¹⁵ bibliotecari de la New York Academy of Medicine, escrigué sobre Klebs, amb motiu del seu òbit, que una vegada que s'interessava per alguna cosa mai no l'abandonava del tot, i sembla que aquest tret de personalitat el va aplicar al *Regiment* d'Agramont per tal com, d'ençà que en va tenir còpia, el va divulgar en congressos i el va fer conèixer per mitjà de comunicacions personals.

Ja s'ha esmentat que Arnold C. Klebs va fer la primera referència al manuscrit d'Agramont a *Remèdes contre la peste*, l'obra publicada amb Droz l'any 1925. El mateix any li'n va donar notícia a Karl Sudhoff, historiador de la medicina i iniciador d'aquest camp com a disciplina científica de recerca i ensenyament a Alemanya, qui mencionà el tractat d'Agramont com un dels primers que es van escriure amb motiu de l'aparició de la Mort Negra a Europa. Ho féu a la revista *Archiv für Geschichte der Medizin*, on presentà un recull d'escrits similars produïts a causa de l'epidèmia que va arribar el 1347. A la pàgina 120 del número xvii de la revista esmentada s'ofereix una ressenya i un fragment del recto del foli 5 del manuscrit català. Diu així:

Epistola de Maestre Jacme d. Agramunt [sic] als honrats e discrets seynnors pahers e Conseyll de la ciutat de Leyda, 24 abril 1348

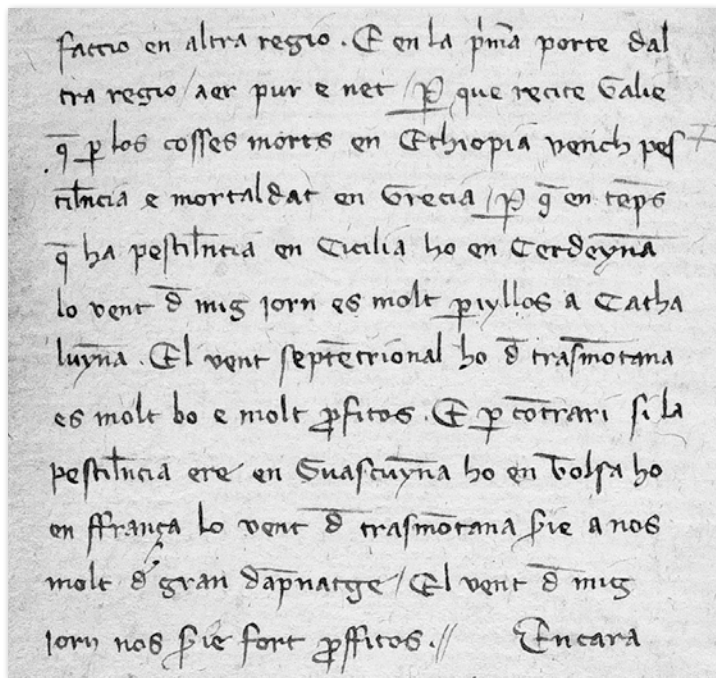
Ja he assenyalat al començament dels tractats de la pesta a Espanya (abans, pàgina 101 i següent) l'existència d'aquest document, desconegut fins ara, que es troba, en la versió manuscrita, a l'arxiu de l'església parroquial de Verdú (Lleida), com em va notificar Arnold C. Klebs el 30 de març del 1925. Consta de 28 columnes *in folio* (en 14 pàgines) i comença de la següent manera:¹⁶ [a continuació reproduïm només l'inici del suposat començament tal com apareix a la revista] "Faccio en altra regió e en la prima porte daltra regió, aer pur e net, per que recite Galien que per los cosses morts en Ethiopia, per que en temps que ha pestilència en Sicilia ho en Cerdeyna lo vent de mig jour es molt periyllous a Cathaluyna. El vent septentrional ho de transmontana es molt bo e molt profitós e per contrari, si la pestilencia ere en Guascuynna ho en bolsa ho en Franca [...]"

Arnold C. Klebs va fer arribar a Sudhoff una mostra de l'obra, però probablement no una còpia sencera, perquè a *Archiv* es confon el foli 5r amb el començament del *Regiment*.

Les omissions i els errors de transcripció que presenta el text a *Archiv für Geschichte der Medizin* indueixen a pensar en una reproducció feta per una persona que desconeixia el català, ja que hi falta el final de la tercera línia de la columna a i quasi tota la quarta —«vench pestilencia e mortaldat

¹⁵ Malloch (1943), «Death of Dr. Arnold C. Klebs; Academy Library Consultant», p. 670-674.

¹⁶ Paràgraf traduït de l'alemany per Marina Valero Burgos.

Paràgraf de la pàgina 5r, columna a, del manuscrit del *Regiment de Jacme d'Agramont*. La transcripció d'aquest fragment, amb errors, es va publicar a la revista *Archiv für Geschichte der Medizin* (XVII, any 1925, p. 120-121). Fotografia: Xavier Luna-Batlle i Santi de Pablo.

en Grecia»—, amb la qual cosa el paràgraf manca de sentit. És possible, a més, que es transcrivés des d'una fotografia, atès que el mot «tolsa» [Tolsà], per «tolosa» [Tolosà], que apareix a la línia 9a del manuscrit s'ha confós amb «bolsa», i aquesta confusió s'explica des del dibuix cal·ligràfic original, però no des de la transcripció d'Arderiu tal com es veu al *Butlletí del Centre Excursionista de Lleida* o a l'edició del 1910. Pot abundar en la sospita de còpia directa, probablement des de fotografia, el fet que la reproducció a *Archiv für Geschichte der Medizin* comença per «faccio», tal com ho fa la plana 5r del manuscrit. Aquesta és la segona part del mot «putrefaccio», que apareix a mitja pàgina tant al *Butlletí* com al quadernet del 1910, però amb la grafia «putre///faccio»

», ja que Arderiu marca d'aquesta manera el començament de plana del manuscrit del segle XIV. De fet, Klebs¹⁷ indica que la còpia que ell té inclou les pàgines 1r i 10r en facsímil, i afegeix que un facsímil de la pàgina 5r es trobava a la Biblioteca Mèdica de Catalunya. Es pot sospitar que a Sudhoff, a banda dels comentaris de Klebs, només li arribés una reproducció fotogràfica de la pàgina 5r del manuscrit.

Sudhoff recollí 281 tractats escrits amb motiu de l'arribada i establiment a Europa de la Mort Negra i en va publicar, a *Archiv für Geschichte der Medizin*, comentaris i extractes de 141 apareguts abans del 1500.¹⁸ Enfront d'aquesta abundància resulta peculiar l'interès de Klebs pel manuscrit de Verdú, que

¹⁷ Klebs (1929), *6e Congrés Internacional d'Història de la Medicina de Leyde-Amsterdam del 1927*, «A catalan plague-tract of April 24, 1348». Actes publicades a Anvers (1929), p. 230 (peu de pàgina).

¹⁸ Winslow; Duran-Reynals (1948), «Jacme d'Agramont and the first of the plague tractates», *Bulletin of the History of Medicine*, 22, p. 747.

el va dur a presentar-lo al *6e Congrès International d'Histoire de la Médecine*, de Leyde-Amsterdam, Holanda, el 1927 (actes publicades a Anvers el 1929), en una comunicació sota el títol: «A catalan plague-tract of April 24, 1348, by Jacme d'Agramont».

La importància del congrés de Leyde-Amsterdam, on Klebs va fer conèixer el document d'Agramont, es pot deduir del nom de les autoritats científiques que hi van dirigir la discussió, on destaquen —a més del ja citat Sudhoff—, William Henry Welch, director de l'Institute of the History of Medicine a la Johns Hopkins University; Henry E. Sigerist, alumne de Sudhoff, successor seu a Leipzig i, més tard, successor de Welch com a director de l'Institute a la Johns Hopkins; l'historiador de la medicina danès John W.S. Johnsson, i l'historiador de la ciència Stephen D'Irsay. La curiositat científica de D'Irsay envers el manuscrit de Verdú el va dur a viatjar a Lleida la primavera del 1927 on, orientat pels apunts d'Arderiu, va intentar trobar, sense èxit, més informació sobre l'autor del *Regiment*.

L'interès pels documents medievals sobre la pestilència que mostraren els estudiosos del començament del segle xx, potser es pot explicar si es pensa que en aquells anys es va desenvolupar la Història de la Medicina com a disciplina acadèmica; que del 1918 al 1920 va tenir lloc la terrible pandèmia de grip; i que estava a punt d'iniciar-se el desenvolupament del concepte modern de «salut pública» que, en menys d'un segle, ha aconseguit, amb altres avenços mèdics, un augment espectacular de l'esperança de vida. Klebs va fer, al congrés de Leyde-Amsterdam, una comparació entre l'epidèmia medieval i l'experiència que ell mateix havia viscut durant la grip:

El meus pensaments tornen a 1918-1919, quan la grip ens va arribar als Estats Units i vam ser testimonis de la ineficàcia de normes i comportaments que alguna volta podien haver estat en el pensament d'un metge medieval, l'ús de màscares contra l'aire pestilencial, la fugida dels rics cap a pujols llunyanos, el tancament d'escoles, el tancament dels teatres, la prohibició de les reunions, els escriptors terroritzant els lectors de les revistes populars amb idees pseudocientífiques i supersticions.¹⁹

Klebs continuà, adreçant-se als presents al congrés:

Crec que no farem cap progrés pràctic en epidemiologia a menys que estudiem amb cura no només les dates, els homes i els llocs en la història de les epidèmies, sinó el daltabaix en la seva totalitat. Tal vegada la recerca històrica mostri el seu major valor pràctic en el camp de l'epidemiologia.²⁰

¹⁹ Klebs (1929), *6e Congrès International d'Histoire de la Médecine* de Leyde-Amsterdam del 1927, «A catalan plague-tract of April 24, 1348». Actes publicades a Anvers, p. 232 (trad. nostra).

²⁰ *Ibidem*.

En el *X Congreso Internacional de Historia de la Medicina*, que va tenir lloc a Madrid el 1935, Klebs presentà la comunicació «Jacme d'Agramont, Johan Jacme metge del Rey d'Aragó y Joannes Jacobi de Montpellier (siglo XIV)», en la qual tornà sobre la figura de Jacme d'Agramont, aquesta vegada per afegir que podria ser el pare del canceller de Montpeller Joannes Jacobi.²¹ S'ha dubtat de la presència de Klebs en aquest congrés, tot i que tenia intenció de participar-hi, perquè entre els papers que constitueixen el seu llegat només hi ha un esborrany sobre el tema que pensava exposar. Ara bé, la notícia de la comunicació i un resum es troben al llibre d'actes del congrés, per bé que el contingut no està tan ben desenvolupat com aquell que va presentar al congrés de Leyde-Amsterdam.

1.5 Divulgació del manuscrit als Estats Units

Encara que Arnold C. Klebs va tornar a Suïssa cap a 1910, va estar sempre en contacte amb els estudiosos estatunidencs, i va assessorar la historiadora de la ciència Anna Montgomery Campbell quan estava escrivint el seu extraordinari *The Black Death and Men of Learning*. Aquest llibre recull la idea de Klebs d'apropar-se a les epidèmies en tota la seva complexitat, i l'autora hi va estudiar tant els relats de primera mà dels metges que la visqueren com les conseqüències que tingué atesos els canvis en la mentalitat de la població, la repercussió demogràfica i la desestructuració que provocà en les normes que mantenien l'entramat social i econòmic medieval. En el capítol II del llibre, Campbell va fer una relació dels setze tractats, coneguts fins ara, que es van escriure a Europa entre 1348 i 1350, i fa una breu descripció del seu contingut. El primer tractat que hi figura és l'escriu per Jacme d'Agramont, i el descriu de la manera següent:²²

1. Master Jacme d'Agramont. *Epistola de Maestre Jacme d. Agramont als honorats [sic] e discrets senyors pahers e Conseyll de la ciutat de Leyda, 24 Abril 1348.*

L'epístola de Master James a les senyories i Paeria de Lérida, escrit en espanyol i amb data de 24 d'abril del 1348, conté la data més primerenca que es mostra en qualsevol dels tractats escrits sobre la Mort Negra. El doctor Arnold C. Klebs ha trobat recentment el manuscrit als arxius parroquials de Verdú, a Lérida, i actualment n'està fent l'edició. No se sap res més sobre l'autor.

I continua a peu de pàgina:

²¹ Klebs (1935), «Jacme d'Agramont, Johan Jacme metge del rey d'Aragó y Joannes Jacobi de Montpellier (siglo XIV)», dins Bolaños; Aguilar (eds.), *Actas X Congreso Internacional de Historia de la Medicina*, I, p. 269-272.

²² Campbell (1931), *The Black Death and Men of Learning*, p. 9 (trad. nostra).

El doctor Klebs comunicà el seu descobriment al professor Sudhoff, i la seva primera part, unes trenta línies d'impresió, ha aparegut a *Archiv für Geschichte der Medizin*, xvii (1925), 120. Les dates que apareixen als tractats s'han mantingut aquí segons el calendari julià, per no interferir en el contingut. S'ha fet el mateix amb els noms de lloc quan s'han reproduït fragments dels escrits; així, *Leyda* per *Lérida*.

Com es pot veure, Anna Campbell esmenta l'*Epístola*, però no la va interpretar de manera correcta. En primer lloc, atribueix al doctor Klebs la troballa del manuscrit; després, si aquest parla, a les actes del congrés de Leyde-Amsterdam, d'un *Catalan plague-tract*, Campbell dóna per fet que, si el text està escrit en romanç, la llengua és *Spanish* i, per tant, «Leyda» seria la forma antiga d'escriure «Lérida» en espanyol, i ella en respecta la grafia. Respecta, també, les dates *Old Style*, ço és, d'acord amb el calendari julià, però no menciona que, en aquella època, als territoris de la corona d'Aragó se seguia el calendari florentí o de l'Anunciació, en el qual l'any començava el 25 de març.

Dels setze tractats coneguts que recull Campbell²³ com els primers que es van escriure per l'arribada a Europa de la pestilència, dotze estan escrits en llatí, dos ho estan en àrab —l'escriu per ibn-Khatimah el 1349, conseqüència d'haver viscut la plaga a Almeria, i el de ibn al-Khatib, a Granada—, un en alemany, conegut com «dels cinc metges d'Estrasburg», escrit en la segona meitat del 1349, i el de Lleida en català. Encara que el català no fóra d'ús habitual en la producció científica, les traduccions a aqueixa llengua d'obres mèdiques redactades en llatí circulaven amb normalitat a començaments del segle XIV, circumstància que destaca Michael R. McVaugh,²⁴ estudiós de la medicina medieval. Així, en un temps en què les traduccions del llatí a les llengües vernacles no eren freqüents en els textos científics, la versió catalana de la *Chirurgia* de Teodorico de Borgognoni ja havia aparegut cap al 1305; el *Regimen sanitatis* d'Arnau de Vilanova per a Jaume II havia estat traduït al català, pel cirurgià gironí Berenguer Sarriera (o ça Riera), cap al 1310; Guillem Salvà, batxiller en medicina format a Montpeller, traduït al català la *Chirurgia Magna*, de Lanfranc da Milano, el 1329, etc.

Malgrat figurar en primer lloc a la relació de Campbell, Sudhoff²⁵ ja havia assenyalat, al congrés de Leyde-Amsterdam, que probablement el tractat de Jacme d'Agramont no havia estat el primer que s'escrigué, i n'havia atribuït la precedència al *Consilia contra pestilentiam* que Gentile da Foligno adreçà des de Perusa (Úmbria), on residia per aquell temps, al col·legi de metges de Gènova quan

²³ *Ibidem*, p. 9-31.

²⁴ McVaugh (2002), *Medicine before the Plague. Practitioners and their Patients in the Crown of Aragon 1285-1345*, p. 93, 116 i 145.

²⁵ Klebs (1929), *6e Congrès International d'Histoire de la Médecine* de Leyde-Amsterdam del 1927, «A catalan plague-tract of April 24, 1348», actes publicades a Anvers, p. 232.

l'epidèmia ja feia estralls en aquesta ciutat. Sudhoff es basà en el fet que, tot i que no figura cap data al *Consilia*, la pestilència ja havia arribat a Gènova en novembre del 1347 i Gentile da Foligno va morir, a causa de la Mort Negra, relativament poc després, el 18 de juny del 1348.²⁶

Més important que la precedència temporal és la constatació que Agramont escrigué el *Regiment* sense haver tingut experiència d'aquesta epidèmia concreta, perquè només n'havia sentit dir que es trobava a regions properes a Catalunya, motiu pel qual Klebs assenyalà que no es pot esperar cap valoració clínica directa a l'escrit de Verdú, sinó tan sols un resum d'allò que se sabia sobre les epidèmies i que podia ser útil a les autoritats per a anticipar-se als seus perills. Afegeix Klebs que, per aquesta raó, entre els escrits sobre la Mort Negra, el manuscrit lleidatà ocupa un lloc semblant al del famós *Compendium* produït per la Facultat de Medicina de París, a petició del rei de França, a l'octubre del 1348, poc abans que hi arribés el flagell. En la data de l'esclat de l'epidèmia a París, Klebs està en desacord amb altres autors que afirmen que hi va arribar a mitjans d'estiu d'aquell any.²⁷

Campbell afirmà al seu llibre que Klebs estava en procés d'editar l'obra. De fet, l'autor suís també havia escrit al resum de la seva comunicació que figura a les actes del congrés de Leyde-Amsterdam: «la meua traducció a l'anglès d'aquest tractat, que publicaré en un altre lloc».²⁸ A l'acta tan sols fa una presentació general en anglès del contingut del *Regiment*, i explica els punts del text que li semblaven més destacables. Si Klebs va fer la traducció sencera mai no la va publicar, atès que l'any en què va morir, el 1943, Charles-Edward Amory Winslow va publicar *The Concept of Epidemic Disease. A Chapter in the History of Ideas*, on figura el paràgraf següent: «L'autor ha tingut el privilegi de consultar una traducció inèdita des del català del primer dels documents citats [al llibre de Campbell] (el de Jehan Jacme [sic]), feta pel doctor Arnold C. Klebs [...]»²⁹

El bacteriòleg estatunidenc Charles-Edward Amory Winslow va ser una figura cabdal en la definició i desenvolupament del concepte actual de salut pública. Mentre ensenyava al Massachusetts Institute of Technology (MIT), hi dirigí l'estació experimental d'aigües residuals (del 1908 al 1910); després, el 1915, va fundar el Departament de Salut Pública dintre de l'Escola de Medicina de Yale, institució que va presidir fins a la jubilació en 1945, i la seva intervenció va ser fonamental en la creació de l'Escola d'Infermeria de Yale. En un temps de predomini de la bacteriologia, va adoptar una actitud més àmplia en l'estudi de les causes de les infeccions i hi va fer un apropament comprensiu. La seva implicació en la salut pública està en la base del seu interès pel *Regiment* de Jacme d'Agramont.

²⁶ Campbell (1931), *The Black Death and Men of Learning*, p. 12.

²⁷ Klebs (1929), *6e Congrès International d'Histoire de la Médecine* de Leyde-Amsterdam del 1927, «A catalan plaque-tract of April 24, 1348», actes publicades a Anvers, p. 230.

²⁸ Obra citada al text, p. 230 (trad. nostra).

²⁹ *Ibidem*, p. 99 (trad. nostra).

Al fragment del seu llibre citat en un paràgraf anterior es pot veure que Winslow confon Jacme d'Agramont amb Johan Jacme. Més avant reconeix que Johan Jacme i Joannes Jacobi, canceller de Montpeller i autor d'un altre *Regiment*, molt més conegut, escrit el 1357 en vers francès, són la mateixa persona. També menciona la hipòtesi, ja assenyalada per Sudhoff i Klebs, que Jacme d'Agramont podria ser el pare de Johan Jacme-Joannes Jacobi. Al capítol vi, «The Great Teacher», de *The Concept of Epidemic Disease*, Winslow fa un estudi ampli i molt positiu de les idees exposades per Jacme d'Agramont, que coneixia a través dels apunts que Klebs li havia fet arribar.

Arnold C. Klebs va llegar, el 1939, la seva magnífica col·lecció de documents mèdics a la Harvey Cushing Medical Library de la Universitat de Yale, que és la biblioteca central de la Yale School of Medicine in New Haven, Connecticut. En la secció Medical Historical Library de la dita biblioteca, el *Regiment* d'Agramont ocupa un lloc destacat d'ençà que Charles-Edward Amory Winslow la va singularitzar d'entre tot el llegat de Klebs. El mateix Winslow narra la rebuda del document:³⁰

J.M. Roca i E. Arderiu van descobrir el text d'aquest tractat als arxius parroquials de Santa Maria de Verdú i el van fer imprimir, en català, en 1910. La seva importància va ser reconeguda per Arnold C. Klebs, i quan la biblioteca del doctor Klebs (que va llegar a la Historical Library of the Yale School of Medicine) va arribar a New Haven ara fa un any, la carpeta sobre Jacme d'Agramont ens va resultar apassionant.

Així, no es estrany que, només uns mesos després de rebre el llegat, en el 1948, Winslow publicqués, en el número 22 del *Bulletin of the History of Medicine*, l'estudi sobre el manuscrit d'Agramont i, en el número següent, la seva versió a l'anglès. En tots dos casos el va ajudar M. Luisa de Ayala, esposa de Francesc Duran-Reynals, de qui va manllevar el cognom, que es trobava a Yale amb el seu marit on tots dos eren investigadors.

És difícil esbrinar sobre quin tipus de còpia o versió van haver de treballar Winslow i María Luisa Duran-Reynals perquè, quan van traduir la carta d'Enric Arderiu a Josep M. Roca, els va desconcertar un mot del començament que van traslladar a l'anglès com *portrait*, i van considerar que era una metàfora per dir que el manuscrit retratava el seu autor.³¹ El quadernet del 1910, on s'inclou la carta, no deixa dubte respecte al mot, almenys en l'exemplar que hem consultat a la biblioteca de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, perquè no hi posa «retrat», sinó «tractat». La frase és: «Allà, al arxiu parroquial de Verdú, jeya 'l tractat de Mestre Jacme confós [...]». Sembla que almenys la carta d'Arderiu a Roca estava, a la carpeta de Klebs, en forma de nota manuscrita, segons apunta Winslow. Quant a la tra-

³⁰ Winslow; Duran-Reynals (1948), «Jacme d'Agramont and the first of the plague tractates», p. 748 (trad. nostra).

³¹ *Ibíd.*, p. 750.

ducció de Klebs, Winslow confessa que entre els papers rebuts es trobava tan sols l'esborrany d'una traducció que no es podia publicar tal com apareixia, i va decidir fer-ne una nova versió basada en el text en català.³² Ateses les circumstàncies en què van haver de treballar, als Estats Units i amb les obres lexicogràfiques del 1948, el resultat és notable.

A la publicació del 1948, sota el títol *Jacme d'Agramont and the first of the plague tracts*, Winslow va rectificar algunes de les inexactituds aparegudes al seu llibre del 1943 i va analitzar en profunditat el contingut del *Regiment*. Quant a l'estructura del text opina:³³

El tractat de Jacme és tan clar i ordenat en la seva presentació que resulta fàcil de revisar; i, de fet, quan s'estudien molts dels tractats relacionats amb l'epidèmia i es comparen amb els articles científics actuals, ens sentim impulsats a desitjar que la riquesa del coneixement científic del segle xx anés amb més freqüència a la par amb la claredat lògica de l'escolasticisme del xiv.

Quan analitza el mètode d'Agramont, Winslow en destaca la lògica del raonament dintre dels coneixements del seu temps, i la manera encertada com formula un seguit de postulats científics objectius que es poden comprovar de manera experimental, fet que és la finalitat del pensament científic.

En el contingut del tractat, Winslow trobà lògica la deducció que una pestilència tan general havia de deure's a corrupció de l'aire, idea ja present a les obres de Galè i que seguien els metges il·lustrats, però destacà sobretot la insistència d'Agramont en la descomposició de la matèria orgànica, per a la qual es requereix calor i humitat, com a causa que contribueix al deteriorament de l'atmosfera.

La relació directa de la malaltia amb sutzesa, immundícies i aigües estancades que fa Agramont va interessar especialment Winslow i el va dur a afirmar que aquestes idees es troben, de manera molt similar, cinc segles més tard, al *General Report on the Sanitary Conditions of the Labouring Population of Great Britain* (1842), de l'higienista britànic Edwin Chadwick, que va ser definitiu per a l'aprovació de la Public Health Act de 1848, i afegeix que hi ha tanta veritat en les observacions de mestre Jacme que la seva aplicació seria realment eficaç.

En opinió de Winslow:³⁴

El manuscrit trobat a Verdú és un document representatiu del millor pensament científic del seu temps, no tan sols el primer sinó un dels millors tractats sobre la pestilència. El reconeixement que s'hi fa de la

³² Winslow; Duran-Reynals (1948), «Regiment de preservació a epidèmia o pestilència o mortaldats», *Bulletin of the History of Medicine*, 23, p. 57.

³³ *Ibidem*, p. 754 (trad. nostra).

³⁴ Winslow; Duran-Reynals (1948), «Jacme d'Agramont and the first of the plague tractates», p. 764 (trad. nostra).

Historiadors de la Medicina que van fer conèixer el text d'Agramont a Europa. D'esquerra a dreta: Stephen d'Irsay, A.C. Klebs, H.E. Sigerist i Karl Sudhoff, (amb F.W.T. Hunger i Owsei Temkin). 27 d'abril de 1929. Imatge: Commons Wikimedia.

distinció entre salut pública i privada estava ben fonamentada en el segle XIV, per molt desdibuixada que hi estigui la línia divisòria avui; i el seu èmfasi en la responsabilitat per les mesures preventives que recau en la comunitat és excel·lent.

La transcripció de Joan Veny, juntament amb els seus estudis lingüístic i introductoris; la traducció a l'anglès i l'estudi de Charles-Edward Amory Winslow i M.L. Duran-Reynals, així com l'estudi de Luis García Ballester i Jon Arrizabalaga, figuren a hores d'ara, amb quatre entrades, al catàleg de la Medical Historical Library of the Yale School of Medicine (New Haven).

2

LA IDENTITAT DE JACME D'AGRAMONT

2.1 Què se sap de l'autor?

Descoratja l'escassetat de documents que donen notícia de Jacme d'Agramont. Enric Arderiu va iniciar la recerca de registres sobre el mestre de l'Estudi i trobà, a l'arxiu municipal de Lleida, algunes notes, que va transcriure en la seva epístola al doctor Roca.³⁵ Les notes figuren al llibre d'actes del Consell General 1349-1350, reg. 398, pàgines 11v, 33v, 34v i 57v, on es recull un seguit de «suplicacions» de la dona de «maestre Jacme dagremont» referides a un alberg. Cal assenyalar que els professors de l'Estudi de Lleida gaudien d'hostatge adequat i gratuït proporcionat per la Paeria. Dels quatre registres assenyalats, el més informatiu és el que es troba al començament de la pàgina 34v, amb data de 13 novembre del 1349, i que Arderiu va transcriure així:

Item entesa la suplicacio de la muyller de Maestre Jacme dagremont com a els sie comanat. Acordaren que no li sie dat res per ço del alberch, mas que en Puyg estim lo libre que el feu, e en compensacio daquell que li sie dat ço que el dira ni conseyllara.

Es pot suposar, com ja va fer Arderiu, que si la «muyller de Maestre Jacme dagremont» feia la suplicació directament, era molt probable que el seu marit ja hagués mort.³⁶

Amb posterioritat se n'ha trobat més informació, al mateix arxiu, que consta al Llibre de Crims, registre 776, pàgines 82r a 85v i 130v. Per aquests documents se sap que a la dona de mestre Jacme li deien Ysabel i l'alberg es trobava al carrer de Madrona. Aquest carrer, desaparegut arran de la re-

³⁵ Epístola d'Enric Arderiu (1910) a Josep M. Roca, dins: *Regiment de preservació a epidèmia o pestilència e mortaldats*, p. IV i X.

³⁶ *Ibídem*, p. X.

forma del casc antic, figura al llibre de Josep Lladonosa³⁷ sobre la Lleida antiga amb el nom de carrer de Fragà, i vorejava la plaça de Sant Joan per la banda de la Seu vella. Començava en el carrer del General i desembocava en la Redola de Sant Joan. Va ser un dels carrers que més van variar de nom al llarg de la història, i en el segle XIII duia el nom de Madrona.

Se sap que Jacme d'Agramont era catedràtic a Lleida, ja que acabà el seu *Regiment* «en lo darrer [tercer?] any de la seva lectura [càrrec de catedràtic]», com Arderiu va transcriure, amb el dubte de la interpretació de l'any. A més, els estudis de McVaugh i García Ballester³⁸ sobre la Universitat de Lleida han permès saber, per un grau de mestre en medicina atorgat el 1344 a Arnau Sarriera (o ça Riera), que en aquell moment hi havia dos catedràtics de medicina: Jacme d'Agramont i l'anglès Walter de Wrobruge.

Per ara no es tenen altres dades documentades sobre el mestre de l'Estudi. A més, el seu nom es modifica, a vegades, de manera que pot resultar enganyosa. Hi ha estudiosos actuals que l'escriuen «Jaume d'Agramunt». Tanmateix, com ja va fer notar Joan Veny,³⁹ no hi cap en aquest cas la confusió entre *o* i *u*, com podria fer-se en català oriental, ja que la vocal no és àtona. El professor Veny també assenyala que hi va haver, en el segle XII, una immigració, cap al sud dels Pirineus, de persones procedents del Llenguadoc que eren anomenades amb el lloc de procedència precedit per «de». A l'actual departament francès del Gard hi ha la localitat d'Aigremont, i entre aquests esmentats repobladors de l'Aragó figura, el 1147, un Pere d'Agremont. Joan Veny afegeix que a Lleida es va produir una repoblació del mateix origen, i és possible que hi vinguessin els antecessors del mestre de l'Estudi.

S'hauria de seguir el consell, ofert pel professor Veny, de no canviar la grafia del nom. Al *Regiment* figura com Agramont, i als documents consta sempre com «Jacme dagremont», circumstància que ja va assenyalar Arderiu quan va estudiar el registre 398 de l'arxiu municipal de Lleida. També és aqueixa la grafia amb què apareix als registres del Llibre de Crims. Sembla que els documents donen suport a la procedència ultrapirinenca apuntada per Joan Veny.

La persistència a escriure *Agramunt* podria induir a confusió, tal com ha tingut lloc en el treball de Winslow i Duran-Reynals on, malgrat conservar la forma «Agramont», van prendre per segura una possibilitat no confirmada: «Jacme diu que és natural de Lleida, i Agramont [*sic*], la localitat indicada com el lloc d'origen de la seva família, es troba tan sols a 20 kilòmetres de Verdú.»⁴⁰

³⁷ Josep Lladonosa (2007), *Els carrers i places de Lleida a través de la història*, p. 410. Informació cortesia de Yolanda Enjuanes, arxivera de l'Arxiu Municipal de Lleida.

³⁸ «The Medical Faculty at Early Fourteenth-Century Lerida», *History of Universities* (1989), 1-25; McVaugh (2002), *Medicine before the Plague*, p. 86.

³⁹ «Regiment de preservació de pestilència» de Jacme d'Agramont (s. XIV). Introducció, transcripció i estudi lingüístic, p. 24-25.

⁴⁰ Winslow; Duran-Reynals (1948), «Jacme d'Agramont and the first of the plague tractates», *Bulletin of the History of Medicine*, 22, p. 749 (trad. nostra).

2.2 El rector de Verdú

Arderiu va quedar intrigat per la presència de la còpia a Verdú, va trobar un punt d'unió entre l'Estudi de Lleida i aquell poble i la comunicà al doctor Roca d'aquesta manera:

Sols com á curiositat que serva de maridatge de lloch, y fins á cert punt, de temps amb aquesta obra, me plau consignar que per aquells anys, si no recordo malament un septeni avans, havia obtingut la llicenciatura a Lleyda lo rector de Verdú, á qui s'havia otorgat la mercè de permétreli entrar de franch unes quantes cargues de vi pera ajudar als gastos del grau [...]⁴¹

Sembla que el doctor Roca va localitzar la documentació sobre aquest fet a l'arxiu municipal de Lleida, al manuscrit 396, fol. 211, i l'exposà en la seva conferència sobre l'Estudi, publicada després com a llibre:

A la suplicacio quel Rector de Verdu hic a donada que suplique que hic pugue metre vi a la festa de son doctorat e que demane que li sie tornat lo libre que ha donat per raho de ban que li ere demanat car hic avie meses v càrregues de vi a son beure ab besties stranyes. Ordena lo dit conseyll que lo dit libre sie tornat al dit rector e que no li sie demanat lo ban, e que li sie donada licencia que hic puxe metre vi a la festa de son doctorat xxv carregues.⁴²

La menció d'Arderiu al fet ressenyat va ser purament circumstancial, expressada probablement com a estímul per despertar la curiositat d'altres estudiosos, però D'Irsay, durant la seva estada investigadora a Lleida, va trobar el registre del doctorat atorgat al rector de Verdú a l'Estudi de Lleida i suggerí a Klebs que el dit rector podria ser l'autor del *Regiment*. Klebs⁴³ en va admetre la possibilitat i la va exposar al congrés de Leyde-Amsterdam. Winslow,⁴⁴ en canvi, opina que Arderiu simplement indicaria que el rector hauria estat el copista.

En la suposició de Winslow sembla que va jugar un paper decisiu el fet que l'autor del *Regiment* deixava viuda. Però segons la regulació del celibat dels clergues a partir dels segles XII i XIII, d'acord

⁴¹ Epístola d'Enric Arderiu (1910) a Josep M. Roca, dins: *Regiment de preservació a epidèmia o pestilència e mortaldats*, p. viii.

⁴² Roca (s. d.), *L'Estudi general de Lleyda*, p. 42.

⁴³ Klebs (1929), *6e Congrès International d'Histoire de la Médecine de Leyde-Amsterdam del 1927*, «A catalan plague-tract of April 24, 1348». Actes publicades a Anvers (1929), p. 229.

⁴⁴ Winslow; Duran-Reynals (1948), «Jacme d'Agramont and the first of the plague tractates», *Bulletin of the History of Medicine*, 22, p. 750.

amb el Decret de Gracià i les *Decretals* de Gregori IX, els clergues menors podien casar-se, tot i que perdien els seus beneficis, i si volien accedir als ordes majors havien de guardar abstinència sexual a partir del sotsdiaconat, amb el consentiment de la seva muller.

Fins a començaments del segle XIV l'exercici de l'art de la medicina havia estat en mans de clergues però, com exposa McVaugh,⁴⁵ la seva presència en el camp de la pràctica mèdica arribà gairebé a la fi cap al 1330, a mesura que aquest camp passava a mans laiques amb formació regulada. El fet que un rector estudiés medicina, si aquests van ser els estudis del rector de Verdú, pot resultar estrany perquè, com recull McVaugh,⁴⁶ Honori III, en la *Super specula* (1219) prohibia l'estudi de la disciplina als sacerdots, diaques i altre clergat beneficiat. Aquest punt es va incorporar a les *Decretals* de Gregori IX (1234) i es va estendre a monjos i canonges del clergat regular però, aparentment, no afectava els sotsdiaques ni el clergat amb ordes menors. Amb tot, les prohibicions es van suavitzar en el *Liber sextus*, promulgat per Bonifaci VIII el 1298, i es va permetre al clergat parroquial (sacerdots i diaques) estudiar la disciplina. Així mateix, es van establir dispenses per a permetre-ho al clergat regular.

2.3 Una visita mèdica a Calatayud

El 1933, Lluís Deztany, pseudònim de Lluís Faraudo de Saint-Germain, va editar el manuscrit de la traducció al català del *Libre de la figura del uyl*, feta en el segle XIV per mestre Johan Jacme. La nota preliminar de l'edició, redactada a manera de «notícia històricomedical», es deu a l'oftalmòleg, bibliòfil i historiador Simon de Guilleuma, i recull les dades biogràfiques de l'autor de la traducció, del qual Guilleuma afirma que, ignorada la seva pàtria, se'l coneix com a mestre Johan Jacme de Montpeller, perquè va ser professor en aqueix Estudi, però el fet de trobar la traducció al català amb la seva firma li va fer pensar que devia ser català. Simon de Guilleuma afegeix:

Degué néixer a les primeries del XIV segle i a la ciutat de Lleida si, segons creiem, era de la família, fill potser, d'altre mestre Jacme, que fou prou eminent per a merèixer ésser cridat en el mes de març de 1304 pel rei Jaume II, llavors malalt a Calatayud. Així es desprèn de l'anotació següent, escrita el dimarts a 24 dies de març de 1304: «Item done a Maestre Jacme, metge, per messio que ffeu vinent al senyor Rey de leyda, a Calatayu per a esser a son servey. Quadraginta solidos Jaccensis.» (Arxiu de la Batllia, reial patrimoni. – Barcelona registre 268, foli 110).⁴⁷

⁴⁵ (1993), *Medicine before the Plague*, p. 72-74.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 33-34.

El possible parentiu entre Jacme d'Agramont i Johan Jacme, com s'ha dit al capítol anterior, va ser l'objecte de la comunicació d'Arnold C. Klebs al *X Congreso Internacional de Historia de la Medicina* (Madrid, 1935). Klebs va recollir la informació de Simón de Guilleuma i quan els seus apunts van arribar a Winslow,⁴⁸ el 1947, aquest va analitzar l'exposició de Klebs i li va semblar que, si Jacme ja era el 1304 metge experimentat com per a ser requerit pel rei, va haver de viure durant un temps inusualment llarg per a l'època, ja que se sap que va morir entre el 1348 i el 1349.

Es pot dissentir d'aquesta darrera afirmació si es pretén anul·lar, per raons d'edat, la possible relació familiar entre Jacme i Johan Jacme. Segons recull D'Irsay⁴⁹ a *Histoire des Universités*, en el segle XIII, per aconseguir la llicenciatura en arts, dos dels requisits eren haver-ne cursat els estudis i haver complert 21 anys —almenys segons els estatuts de l'Estudi de París— i, com a mínim, es tardava uns nou anys a aconseguir la mestria en medicina. Pel càlcul anterior es pot conjecturar que el susdit Jacme, que es trobava a Lleida el mes de març del 1304, podria estar en la trentena. En aquest cas hauria mort amb setanta anys complerts, la qual cosa no era gens inusual a l'època. Sense arribar als més de noranta anys de Sant Ramon de Penyafort, trobem altres personatges coetanis i de la condició social de Jacme d'Agramont que van morir en la setantena —Sant Albert Magne, Ramon Llull, Arnau de Vilanova, Roger Bacon.

A més, sembla que Jacme no va ser cridat des de Lleida directament per Jaume II. En efecte, Mc-Vaugh⁵⁰ recull la mateixa notícia de manera més àmplia i descriu que, l'hivern del 1303-1304 el rei va caure malalt quan es trobava a València i, mentre es recuperava, va encomanar al primer catedràtic de medicina de l'Estudi de Lleida, Guillem de Besiers (o Béziers), que anés a Montpeller per medicines que enfortiren la seva salut. Convindria mencionar que el rei Jaume II el Just va ser tota la seva vida, i dit en paraules pietoses, un «consumidor de medicina». El mes de març, durant un viatge, la salut del rei va empitjorar i va haver de fer parada a Calatayud. Des d'allà va cridar d'urgència Guillem i li va demanar que interrompés els tràmits a Montpeller i acudís al seu costat. A més, li encarregà que, mentre ell arribava, enviés a Calatayud un altre metge de la seva confiança. El metge elegit per Guillem per anar-hi fou un tal Jacme, que s'hi desplaçà des de Lleida. Per atendre el rei a Calatayud s'hi van aplegar Jacme des de Lleida, el propi Guillem i mestre Guillermo de Saragossa. En el mes de juliol el rei va recaure i es van desplaçar a atendre'l de nou Guillem, Jacme i Guillermo, a més d'Isaac, metge jueu procedent de Barbaria.

⁴⁸ Winslow; Duran-Reynals (1948), «Jacme d'Agramont and the first of the plague tractates», *Bulletin of the History of Medicine*, 22, p. 753-754.

⁴⁹ Obra citada, p. 69 i 163.

⁵⁰ *Medicine before the Plague*, p. 11-12.

MacVaugh⁵¹ no dubta en qualificar Jacme de «protegit» de Guillem de Besiers. La figura de deixeble preferit és freqüent en els documents de l'època, com han assenyalat, entre d'altres estudiosos, el propi McVaugh⁵² i Josep M. Roca.⁵³ Així, i seguint els esmentats autors, ve a tomb recordar el llegat que féu el també catedràtic de Lleida Pere Gavet al seu estudiant Ramon Soler; o Joan Cuto, de Mallorca, alumne també de Gavet; o Pedro Cellerer, de Daroca, alumne preferit d'Arnau de Vilanova fins al punt que aquest el va recomanar a la família reial. Pedro Cellerer és reconegut com el metge que va acabar, o com a mínim compilar, dues obres atribuïdes al seu mestre, l'*Antidotarium* i *De venenis*.

Si Jacme era alumne protegit de Guillem de Besiers, potser encara no era mestre el 1304. Sens dubte era metge, però podia tenir la qualificació de batxiller o llicenciat en medicina, amb la qual cosa el 1304 podria estar en la vintena i la seva vida, si va transcórrer entre el 1280 i el 1349, va assolir una durada no excepcional i podria haver cobert els esdeveniments que alguns estudiosos atribueixen a l'autor del *Regiment*, com, per exemple, haver estudiat a Montpeller i ser el pare de Johan Jacme qui, segons Simon de Guilleuma,⁵⁴ degué néixer a les primeries del segle XIV.

Es pot argüir que els documents parlen de «maestre Jacme, metge», la qual cosa podria indicar que el 1304 ja era en possessió del mestratge però, ben al contrari, aquesta denominació abunda en la possibilitat exposada, ja que, com assenyalava McVaugh,⁵⁵ «mestre» era un títol que s'atribuïen aquells que practicaven la medicina i, des de començaments del segle XIV, tan sols els de formació acadèmica afegien, darrere del nom, el grau assolit en un Estudi (batxiller, llicenciat o mestre). Així, molt bé es podria trobar la mateixa persona com «maestre Jacme d'Agramont, metge» l'any 1304 i com «maestre Jacme d'Agramont, maestre en arts i en medicina» el 1348, tal com figura en les línies que el copista va afegir al final del *Regiment*.

Per indicació dels paers, una de les funcions dels clavaris o tesorers de l'Estudi de Lleida era tenir cura que els professors assistissin a classe, però aquesta funció es veia dificultada quan la cabota es produïa perquè el rei havia cridat a consulta el mestre en medicina. Si el fet que Arnau de Vilanova fos catedràtic i visqués a Montpeller no impedí que Jaume II el convoqués amb freqüència per a consulta, Guillem de Besiers era més a prop. A més, mestre Guillem tenia també uns pacients privats a atendre. Les seves absències de l'Estudi van ser acceptades pels paers, però li van demanar que, durant el temps de l'absència, pogués substituir-lo un altre metge de l'Estudi de Montpeller, encara

⁵¹ *Ibidem*, p. 12.

⁵² *Ibidem*, p. 77 i 82.

⁵³ *L'Estudi general de Lleyda*, p. 78.

⁵⁴ «Notícia històrica», dins: Lluís d'Eztany (1933), *Libre de la figura del uyl*, p. 34.

⁵⁵ *Medicine before the Plague*, p. 80.

que tingués tan sols el grau de batxiller.⁵⁶ La carta de la petició està datada en 13 de febrer del 1304, però seria agosarat dir que aquesta demanda fou atesa i el batxiller substituït va ser Jacme, natural de Lleida, que visità Jaume II a Calatayud a finals de març del 1304, a requeriment de Guillem de Besiers.

2.4 Johan Jacme de Montpeller

A l'apartat anterior s'ha tractat d'exposar alguns documents que podrien referir-se a la persona de Jacme d'Agramont. Ara la intenció és fer un recorregut per les diverses investigacions que han intentat establir la relació pare-fill entre el mestre de Lleida i Johan Jacme, canceller de l'Estudi de Montpeller. Alguns historiadors de la medicina, com Winslow,⁵⁷ arribaren a pensar que es tractava de la mateixa persona, però el malentès es va desfer quan els documents mostraren que Agramont havia mort cap al 1349 i el futur canceller aparegué a Montpeller cap al 1360.

Johan Jacme és una figura ben coneguda en la seva trajectòria professoral i social, de manera que Josep M. Roca⁵⁸ menciona algunes de les seves obres, com *Epidemia sive pestilència*, *Recepte super quarto canonis Avicennae de febribus*, *Tractatus de calculis in vesica* i *Secretarium practicae medicinae* com probablement familiars als alumnes de medicina de l'Estudi de Lleida, però res no diu sobre el possible origen català de l'autor.

La primera insinuació sobre el parentiu entre Jacme i Johan Jacme la va fer Karl Sudhoff quan Klebs va donar a conèixer l'existència del *Regiment* de Verdú el 1925. Així reproduïx Winslow⁵⁹ les paraules de Sudhoff: «Es pot jugar amb la idea que ell [Joannes Jacobi] pot haver estat d'origen català i que Jacme d'Agramont, autor del primer tractat espanyol sobre la pestilència, del 24 d'abril de 1348, pot haver estat el seu pare.» No es tracta més que d'un suggeriment, però la intuïció de Sudhoff es basava en els seus profunds estudis, que el van dur, entre d'altres aportacions destacables, a descobrir en Joannes Jacobi l'autèntic autor del *Tractatus pestilentiae*, falsament atribuït des de finals del segle xv a Benoît Canute (Kanutus), bisbe de Vesteras, en Dàcia,⁶⁰ mort el 1462. L'atribució d'obres

⁵⁶ McVaugh aporta, a *Medicine before the Plague*, p. 84, el document on apareix la petició: «Faceret ibidem venire infra certum tempus de Montepessulano unum bachallarium qui in eiusdem absència lecciones suas continuaret», carta de 13 de febrer de 1304 (C 235/18).

⁵⁷ Winslow; Duran-Reynals (1948), «Jacme d'Agramont and the first of the plague tractates», in *Bulletin of the History of Medicine*, 22, p. 753.

⁵⁸ *L'Estudi general de Lleyda*, p. 38.

⁵⁹ Winslow; Duran-Reynals (1948), «Jacme d'Agramont and the first of the plague tractates», in *Bulletin of the History of Medicine*, 22, p. 754 (trad. nostra).

⁶⁰ Klebs; Droz (1925), *Remèdes contre la peste. Fac-similés, notes et liste bibliographique des incunables sur la peste*, p. 57.

a personatges coneguts i amb prestigi era freqüent a l'edat mitjana. N'és un exemple, en català, el *Patit tractat sobre lo regiment en temps de hepidèmie*, que es conserva a la Biblioteca Vaticana, on figura com a autor Arnau de Vilanova, autoria impossible, com va demostrar el pare Batllori.⁶¹

En el resum de la comunicació «Jacme d'Agramont, Johan Jacme metge del Rey d'Aragó y Joannes Jacobi de Montpellier (siglo xiv)», que Klebs⁶² va fer al *X Congreso Internacional de Historia de la Medicina* (Madrid, 1935), el comunicant exposà que a la biblioteca de Marsella hi havia un incunable en vers amb el títol *Regime de l'épidemie* que, aparentment anònim, s'havia atribuït a un desconegut Du Jardin, i afegí que ell mateix i Droz havien demostrat que a l'incunable li mancava al final un poema complet —unes cinc pàgines— que van trobar, en forma de manuscrit, a la Biblioteca Nacional de París, i que van publicar al llibre *Remèdes contre la peste* (1925) juntament amb el facsímil de l'incunable. En la penúltima dècima del manuscrit apareix el nom de l'autor i el lloc de presentació del tractat. S'hi afirma, en traducció del francès:⁶³

A Montpellier en Provença
Va ser llegit, present el clergat
Per mi, Jehan Jasme, en audiència
Aquest tractat de l'epidèmia.

Klebs i Droz van reconèixer en el nom «Jehan Jasme» el canceller de Montpellier, Joannes Jacobi. Sobre aquesta possible identificació Klebs va demanar el seu parer a Pierre Pansier,⁶⁴ oftalmòleg, historiador de la medicina i estudiós de la llengua provençal, qui hi va estar d'acord, tot i advertir que el nom hauria d'escriure's *Jacme*, segons l'ortografia provençal. No va acceptar, en canvi, que fos estranger a Provença, sinó un francès del Migjorn. En aquesta opinió Pansier va coincidir amb el bibliotecari i historiador alsacià Ernest Wickersheimer,⁶⁵ estudiós de Jehan [Johan] Jacme (Joannes Jacobi) i compilador dels regiments de pestilència que duen el seu nom.

La presència a la Biblioteca Capitular de la Seu de Saragossa de la traducció al català de l'obra d'Alcoati *Libre de la figura del uyl*, del segle xiv, firmada per Johan Jacme, va permetre unir el nom

⁶¹ Veny (1985), «Patit tractat sobre lo regiment en temps de hepidèmie (segle xv). Edició i estudi lingüístic», p. 547.

⁶² *Ibidem*, p. 269.

⁶³ Trad. nostra.

⁶⁴ Klebs (1935), «Jacme d'Agramont, Johan Jacme metge del rey d'Aragó y Joannes Jacobi de Montpellier (siglo xiv)», p. 269-270.

⁶⁵ Lluís d'Eztany (1933), *Libre de la figura del uyl*, p. 33.

del canceller de Montpeller a la llengua catalana, i Simon de Guilleuma,⁶⁶ a la «notícia històrica» que precedeix l'edició del manuscrit que va fer Lluís Deztany el 1933, exposa la seva creença que Johan Jacme era fill de Jacme d'Agramont, havia nascut a Lleida a començaments del segle XIV i hi havia seguit els estudis de medicina. No n'aporta cap document, però sí que afirma que Johan Jacme no apareix entre els noms dels estudiants de París ni entre els de Montpeller.

Una de les coincidències circumstancials que Klebs⁶⁷ va exposar en la comunicació al congrés del 1935 és l'estreta relació de Jacobi-Jacme amb l'escola de traductors judeo-aràbics de la ciutat provençal de Lunèu.

Quant al seu origen català, Johan Jacme deixà escrit a *Secretarium practice medicine*, composta a requeriment del rei de França Carles V, que havia redactat la dita obra per encàrrec del «rei dels francs», i Simon de Guilleuma⁶⁸ ho va interpretar com que Johan Jacme no es considerava súbdit d'aqueix rei, encara que residia a Montpeller i aquesta senyoria ja pertanyia al rei francès des del 1350. A més, Johan Jacme diu al pòrtic de la traducció d'Alcoati, en transcripció de Lluís Deztany:⁶⁹

In noimine domini nostri Jhesu Xristi et beate sempre que Virginis Mariae. Yo Maestre Johan Jacme metge del Senyor Rey d Arago lo qual el compra ab sos diners per amor de Deu comens d esplanar d arabich ae Romans .i. libre per nom Alcoati, e fo comensat en Toledo e acabat en Çibilia.

Simon de Guilleuma⁷⁰ va deduir de les línies anteriors que Johan Jacme fou cridat a consulta mèdica pel rei sense ser metge titular de la casa reial, de forma semblant a com hauria estat cridat el seu pare el 1304, i aqueixa circumstància s'hauria produït en la primera part de la vida del futur canceller, abans de començar el professorat a Montpeller.

No s'ha trobat cap document que permeti afirmar la relació familiar entre els dos metges, però d'ençà que Sudhoff en va apuntar la possibilitat a començaments dels anys 20 del passat segle, altres estudiosos s'hi han adherit i, en canvi, cap prova ha permès descartar-la.

La figura de Joannes Jacobi-Johan Jacme mereix certa atenció tant per la seva obra a Montpeller com per la possibilitat que fos català i, tal vegada, fill de Jacme d'Agramont. Sembla que, segons exposen Droz i Klebs,⁷¹ el seu nom apareix per primera volta als registres de la Facultat de Montpe-

⁶⁶ *Ibidem*, p. 34-35.

⁶⁷ «Jacme d'Agramont, Johan Jacme metge del rey d'Aragó y Joannes Jacobi de Montpellier (siglo XIV)», p. 270.

⁶⁸ «Notícia històrica», dins: Lluís d'Eztany (1933), *Libre de la figura del uyl*, p. 34.

⁶⁹ *Libre de la figura del uyl*, p. 1.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 35.

⁷¹ *Remèdes contre la peste. Fac-similés, notes et liste bibliographique des incunables sur la peste*, p. 53.

ller el 1364 i entre els seus col·legues més destacats a l'Estudi figuraren Guiu de Chaulhac (o Guy de Chauliac), Valescus de Tarenta i Jean Tournemire. Tots ells van escriure tractats contra la pestilència.

La primera menció a Jehan Jacme no li és massa favorable. En efecte, el 1364, el bisbe de Magalona va nomenar Johan Jacme canceller de la Facultat, però el nomenament va ser irregular perquè la Facultat tenia la prerrogativa d'escollir i presentar el seu candidat al bisbe, i l'elecció requeria obtenir, com a mínim, dos terços dels vots. En el cas de Johan Jacme sembla que no s'havia assolit el quòrum, circumstància que el bisbe no va tenir en compte. La Facultat va protestar i el candidat que s'havia oposat a Johan Jacme, Jean de Tournemire, apel·là al papa. Aquest va designar el cardenal de Sant Marc, Jean de Blandiac, perquè resolgués la disputa i el cardenal, després d'escoltar les parts, va decidir a favor dels partidaris de Tournemire.

No va acabar aquí el cas, ja que Jean de Blandiac, malgrat haver reconegut que la raó assistia Jean de Tournemire, en virtut dels seus poders apostòlics tornà a designar Johan Jacme com a canceller. Per explicar la seva decisió, el cardenal digué que Johan Jacme era persona grata al papa Urbà V, de qui era metge, i a més posseïa el títol, si no les funcions, de *physicus regius*, metge del rei Carles V de França.⁷²

Aquest fet va ser àmpliament recollit i difós entre els historiadors de la medicina del segle xx i sembla que va condicionar l'actitud dels estudiosos cap al canceller de Montpeller, de manera que el propi Josep M. Roca⁷³ després d'exposar-lo en la seva conferència sobre l'Estudi de Lleida, conclougué: «Sempre han tingut béch les oques.» Potser, segons Droz,⁷⁴ el motiu de la resistència al nomenament de Tournemire fóra la seva joventut, ja que el 1364 tenia trenta-cinc anys. Per fi, a la mort de Johan Jacme el 1384, Jean de Tournemire accedí al càrrec de canceller.

Caldria preguntar-se si el gran favor de què va gaudir Johan Jacme va ser fruit de la seva obra o més aviat dels seus contactes, ben documentats, amb el papa, el rei i la noblesa francesa. Droz⁷⁵ opina que els llibres de Johan Jacme són de caràcter pràctic, a la manera àrab, amb bona part d'observació personal, originalitat i bon seny. Les còpies dels escrits de Johan Jacme van estar repetint els seus consells sobre hàbits adequats de vida durant cent cinquanta anys. És cert que els consells no eren nous, perquè ja es trobaven a Aristòtil i a l'escola mèdica de Salern però, repeteix Droz,⁷⁶ abans de l'epidèmia de 1348 mai no s'havia insistit tant sobre la importància de la netedat de l'ambient i l'aplicació de mitjans preventius. Conclou Droz que les mesures higièniques del segle xx tenen el seu

⁷² Klebs; Droz (1925), *Remèdes contre la peste*, p. 54. Aquests fets els recullen de Pierre Pansier, que els va exposar, amb algunes inexactituds, a *Les maîtres de la Faculté de Médecine de Montpellier au moyen âge*. Janus, 1904, p. 600.

⁷³ *Ibidem*, p. 38.

⁷⁴ Klebs; Droz (1925), *Remèdes contre la peste*, p. 55.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 55-56.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 56-57.

origen en els coneixements adquirits en el segle XIV i repetits durant generacions, i lloa el canceller de Montpeller d'aquesta manera: «L'obra de Jacobi, que es va publicar tan prompte i es va imposar durant tants anys, és un dels punts decisius en l'evolució del pensament mèdic.»⁷⁷

L'escrit concret de Johan Jacme valorat per Droz de la manera com s'acaba de ressenyar és el *Tractatus pestilentiae*, que es va traduir de seguida a llengua vulgar i va gaudir de múltiples edicions, tant en llatí com en anglès, en portuguès i en francès, aquestes últimes sota el títol *Remede tresutile contre fièvre pestilencieuse*. Droz i Klebs en van recollir dues de les edicions incunables en francès i les van publicar al llibre *Remèdes contre la peste* (París, 1925), amb l'incunable de *Le regime de l'epidimie et remedde contre icelle* completat amb el poema que li mancava al final i que ells havien descobert a la Biblioteca Nacional de París, on figura «Jehan Jasme» com a autor. Al llibre, editat el 1925, Eugène Droz⁷⁸ signa unes notes on, gairebé al final, dóna la notícia que Klebs tot just ha sabut de l'existència, a l'arxiu parroquial de Verdú, d'un nou manuscrit sobre la pestilència.

Eugène Droz⁷⁹ va fer la comparació entre *Le regime* i *Remede tresutile* i hi trobà un paregut només explicable si es deuen al mateix autor. Concretament les estrofes 5 a 18 de *Le regime* es corresponen, a vegades paraula per paraula, amb el segon capítol de *Remede*, i tracten de les causes de l'epidèmia al cel i a la terra. Opina Droz que *Le regime* podia ser anterior al *Remede* i aquest la versió en prosa del poema.

La redacció en vers no era estranya als metges il·lustrats medievals i se'n troben antecedents tant a l'escola de Salern com a la de Montpeller, tot i que el famós text en vers *Regimen sanitatis salernitanum* no es pot atribuir a l'escola de Salern, com va demostrar Sudhoff i recull Gil-Sotres.⁸⁰ És important ressenyar, en opinió de Gil-Sotres,⁸¹ que el valor literari dels versos del *R. salernitanum* és escàs, i tenen interès tan sols si s'estudien com una tècnica per facilitar-ne la memorització. En favor d'aquesta intenció destaca Gil-Sotres la presència en la primera part del *salernitanum* de frases que es converteixen en màximes i aforismes.

Si els autors dels aforismes i dels textos mèdics en vers volien facilitar-ne la memorització, ho van aconseguir perquè, com assenyala López-Piñero,⁸² «a grans mals, grans remeis» procedeix d'un text hipocràtic del segle V aC, i «de grans sopars estan plens els fossars» es troba en un tractat de l'escola de Salern (segles IX a XIII dC).

⁷⁷ Ibídem, p. 57 (trad. nostra).

⁷⁸ Ibídem, p. 60.

⁷⁹ Klebs; Droz (1925), *Remèdes contre la peste*, p. 58.

⁸⁰ Gil-Sotres (1996), «Els *Regimina sanitatis*», dins: García Ballester; Paniagua; McVaugh (eds.), *Arnaldi de Vilanova. Opera medica omnia. X.1*, p. 96 i 99.

⁸¹ Ibídem.

⁸² López Piñero (2000), *Breve historia de la medicina*, p. 56.

Le regime de l'epidimie et remedde contre icelle de Johan Jacme consta de tres receptes en llatí i noranta dècimes que acaben totes amb la paraula *epidimie*, circumstància que fa pensar encara més en la intenció de facilitar-ne la memorització. Per aquest motiu resulta tal volta injusta l'opinió de Droz⁸³ sobre el canceller de Montpeller quan el considera un poeta bastant dolent. Així i tot, Klebs i Droz,⁸⁴ com a mínim, salven la figura mèdica de Johan Jacme, però Charles-Edward Amory Winslow⁸⁵ no en salva ni la vessant literària ni la mèdica, almenys quan compara el seu tractat en vers amb el *Regiment de preservació* de Jacme d'Agramont i arriba a dir-ne:

Els dos textos en prosa [es refereix a les versions en prosa en llatí i en francès], són molt similars, però la primera versió [en vers] és molt menys inspirada. No es tracta de cap obra literària de gran mèrit, mostra escasses proves d'erudició i cap inclinació a la reflexió filosòfica. En la segona estrofa, l'autor desestima d'un cop de ploma el saber del passat dient que els mestres clàssics havien dit poc d'aquesta malaltia, que pocs d'ells havien viscut, i per aqueix motiu tots havien tingut una vida llarga i feliç. Així es desfà d'Hipòcrates, Galè, Avicenna i tota la resta.

Continua més avant:

Les dues versions posteriors d'aquest tractat de Montpeller són obres més sòlides. De fet, són tan superiors al poema com per fer pensar si en realitat les tres es deuen al mateix autor.

Després de considerar la possible relació familiar amb Jacme d'Agramont, Winslow rebla els seus comentaris sobre el canceller de Montpeller d'aquesta manera: «Si de debò Johan Jacme era fill de Jacme d'Agramont, queda palès que no va plagiar res de son pare, almenys en el seu treball inicial de 1357.»

S'hauria de ser comprensiu amb l'estructura deficient del text en vers de Johan Jacme, perquè tal volta es deu a la necessària adaptació del contingut a la mètrica i la rima. Per altra banda, la seva relativització del saber dels clàssics pot interpretar-se, fins i tot, com un factor positiu. En efecte, els metges europeus del 1348 es van adonar prompte que l'epidèmia del 1347-1351 presentava els signes de diagnosi establerts per Galè i recollits per Avicenna, és a dir: nafres, bubons i febre pestilencial, amb implantació explosiva, afectació de tots o de gran part dels habitants d'una contrada

⁸³ Klebs; Droz (1925), *Remèdes contre la peste*, p. 53.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ «Jacme d'Agramont and the first of the plague tractates», *Bulletin of the History of Medicine*, 22, p.751-753 (trad. nostra).

i amb alta mortalitat; però en aquest cas els metges van observar algunes característiques que els van fer pensar que la seva naturalesa era desconeguda, i molts en van deixar testimoni escrit. Per exemple, Guiu de Chaulhac, qui va viure la pestilència a Avinyó, en va caure malalt i hi va sobreviure, la descrigué d'aquesta manera:⁸⁶

[l'epidèmia] va ser tan gran que a penes va quedar una quarta part de la població. I dic que va ser de tals característiques que mai se n'havia sentit a parlar abans. De les pestilències del passat sobre les quals hem llegit, cap no va ser tan gran com aquesta, ja que aquelles afectaren tan sols una regió, aquesta el món sencer; aquelles podien tractar-se d'alguna manera, aquesta de cap.

Johan Jacme havia viscut l'epidèmia i a *Le regime* va deixar constància de la seva naturalesa, desconeguda fins llavors a Europa, així com de l'escàs ajut que, per descriure-la i combatre-la, els metges de l'època havien trobat en Galè i Avicenna. L'estrofa en què ho fa diu:⁸⁷

Poc han dit els antics
d'açò que a continuació us faig conèixer.
Perquè poc els va visitar
aquesta penosa malaltia
més aviat van dur una vida plaent
i viscut bastant llargament
ara bé, al present passa el contrari
per açò *mentente*⁸⁸ vos dic
per quin motiu i com
ens pot venir l'epidèmia.

Johan Jacme acaba la seva obra en vers posant-hi la data de manera curiosa:

*Du miliaire proprement
De trois croissants et d'un trepier*

⁸⁶ Recollit per Campbell (1931), *The Black Death and Men of Learning*, p. 3 (trad. nostra).

⁸⁷ Trad. nostra.

⁸⁸ Aquest mot, que es llegeix perfectament al facsímil de l'incunable, no ve recollit en els diccionaris de francès medieval que hem consultat. Pot ser *maintenant* 'ara'.

*Le chief de luy tan seulement
 Ce que parmi se part en tier
 Et deux sauteur, le nombre entier,
 Ce saichiez, aurez sans doubtance.
 Or prions Dieu par sa puissance
 Qu'il nous doint a tous bonne vie,
 Grace, bonté et sapience
 Et nous gart de l'epedimie.*

Klebs i Droz⁸⁹ en van deduir que *Le regime* és de 1357. Tan sols com un joc, sense massa rigor, s'hi pot fer una aproximació traductiva:

Un millar exacte (M)
 Tres creixents i un trípod (CCC)
 La seva part superior tan sols
 Aquella que per mig se separa en terços (LV)
 I dos saltadors, el número sencer, (II)
 Quan ho sapigueu, tindreu sens dubte.
 Ara preguem a Déu pel seu poder
 Que ens doni a tots bona vida,
 Gràcia, bondat i sapiència
 I ens guardi de l'epidèmia.

2.5 Entorn espiritual a la Catalunya de Jacme d'Agramont⁹⁰

El segle XIII va ser decisiu en els canvis que determinaren la configuració burgesa i espiritual d'Europa, i la responsabilitat dels dits canvis a la corona d'Aragó es pot atribuir a Jaume I i Sant Francesc d'Asís. Es té per un fet que Sant Francesc va visitar la península en una data indeterminada, però probablement dintre dels anys 1213 o 1214. Se suposa que va arribar pel port de Barcelona i es va

⁸⁹ Klebs; Droz (1925), *Remèdes contre la peste*, p. 53.

⁹⁰ En la redacció d'aquest apartat s'ha seguit el llibre de Jill R. Webster (1993), *Els Menorets: The Franciscans in the Realms of Aragon from St. Francis to the Black Death*, Toronto: Pontifical Institut of Mediaeval Studies.

hostatjar a l'hospital de Sant Nicolau, que es trobava prop del port. Va recórrer el camí de Sant Jaume i, segons la tradició, mentre pregava a la capella del sant va decidir fundar cases de frares menors als diferents regnes d'Espanya.

A banda dels fets anteriors, que queden en la tradició, la presència dels frares menors a terres catalanes està documentada des del començament del segle XIII i van ser un ajut extraordinari en la conquesta i repoblació duta a terme per Jaume I, qui sempre els va protegir. A tall d'exemple es pot recordar que a la conquesta de la ciutat de València eren presents fra Peter de See i fra Il·luminat, i, des del repartiment, els franciscans van tenir un convent al camí de Russafa.⁹¹

A diferència dels ordes monàstics, els primers ordes mendicants (dominics i franciscans) es van establir en les naixents ciutats i van influir en la nova estructura social. Lleida va ser un dels primers llocs de Catalunya que albergà un convent franciscà, fundat entre 1221 i 1228, gràcies al llegat del prominent mercader Ramon de Barriac.⁹² Es trobava extramurs, entre el portal de Boters i el convent de Sant Hilari,⁹³ i Agramont l'esmenta quan enumera les coses que fan pestilència a un carrer.⁹⁴

Aquesta introducció assenyala dues de les característiques que l'orde dels Frares Menors va tenir en terres catalanes. Una és la relació directa amb la corona, amb serveis diplomàtics constants, i l'altra el prompte arrelament en la nova capa social que emergia a la baixa edat mitjana: els mercaders.

Sant Francesc no havia desitjat per als seus frares ni la formació intel·lectual ni els ordes majors, però a mitjans del segle XIII els menorets s'havien convertit en un orde estructurat que competia amb els rectors de les parròquies. A més, assistien als estudis generals amb el motiu que, si havien de predicar, necessitaven una bona formació intel·lectual. Els estudiants franciscans eren una presència constant en els estudis arreu d'Europa. Els assoliments de l'orde es van produir al mateix temps que els seus membres s'apartaven de la regla de Sant Francesc, per a qui tot signe de riquesa o fins i tot de propietat era rebutjable.

En un món religiós com el de la baixa edat mitjana, els ideals franciscanistes es van estendre també entre els laics fins al punt que aquests podien formar part de l'entorn espiritual franciscà sent membres de l'Orde Tercer. Però l'allunyament dels menorets de la regla de Sant Francesc va ocasionar en molts el desig de tornar a la puresa de l'orde, i l'expansió de les idees de pobresa i abnegació estrictes entre persones dedicades al comerç o a professions intel·lectuals va donar lloc a desviacions

⁹¹ Webster (1993), *Els Menorets: The Franciscans in the Realms of Aragon from St. Francis to the Black Death*, p. 35.

⁹² *Ibidem*, p. 26.

⁹³ Veny (ed.) (2015), *Regiment de preservació de pestilència (1348). Jacme d'Agramont (nova edició)*, p. 59.

⁹⁴ *Regiment de preservació*, article II, part II, capítol II.

condemnares pel papa. Entre les persones que interpretaren amb rigor la norma de Sant Francesc es trobaven els espirituals, i alguns d'ells van adoptar les idees apocalíptiques de Joaquim da Fiore i Pere Olivi. Arnau de Vilanova va donar suport als espirituals i probablement ell mateix va ser un menoret terciari.⁹⁵

La tornada als orígens del franciscanisme, reconeguts en l'extrema pobresa i la renúncia a qualsevol excés, la va encapçalar Hugh de Digne, a qui es coneix com a «pare dels Espirituals», però va ser el seu successor, Pere Joan Olivi, qui va estimular altres a adoptar l'heretgia joaquimista i va predir la imminència del mil·lenni.

El 1289 Pere Olivi va anar a ensenyar a Montpeller⁹⁶ i el seu exemple d'espiritualitat i puresa va aplegar al seu voltant un grup de seguidors, homes i dones, que es donaven el nom de beguins. El metge favorit de Jaume II, Arnau de Vilanova, es trobava entre ells. Arnau anà com a professor a l'Estudi de Montpeller el 1290. Si el Jacme de Lleida que va visitar el rei a Calatayud s'identifica amb l'autor del *Regiment*, és possible que hagués estudiat a Montpeller en un ambient influït per l'espiritualisme.

Winslow⁹⁷ assenyala que, de tots els tractats escrits per laics, és possiblement el de Lleida el que té un to més religiós. Però, a més, a l'article sisè del *Regiment*, en el qual Agramont parla de «pestilència moralment entesa», es poden trobar idees que no eren llunyanes a les del joaquimisme. Així, al començament de l'article esmentat s'indica que la pestilència podria interpretar-se com un senyal: «Nostre Senyor Jesús Crist volgué utilitzar paràboles, és a dir, paraules obscures que moralment enteses eren útils i profitoses per a la nostra instrucció.» I més avant afegeix obertament, recolzat en l'evangeli de Sant Marc:

Després dic «en algunes regions determinades», ja que tal pestilència a vegades és en França, a vegades en Llombardia, a vegades en Espanya, i el mateix en les altres regions. I si tal pestilència fos universal a totes les regions, dic que seria gran senyal de l'adveniment del fill de l'abominació, és a dir, de l'Anticrist. I d'açò ens dóna testimoni monsenyor Sant Marc —capítol xiiiiè—, *el qual diu així en persona de Jesús Crist*: «I quan sentireu guerres i rumors de guerres, no us alarmeu; això ha de passar, però encara no és la fi. Un poble s'alçarà contra un altre, i un regne, contra un altre regne, hi haurà terratrèmols a diversos llocs, hi haurà fams; aquestes coses són el començament dels dolors».⁹⁸

⁹⁵ Webster (1993), *Els Menorets: The Franciscans in the Realms of Aragon from St. Francis to the Black Death*, p. 244

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ «Jacme d'Agramont and the first of the plague tractates», in *Bulletin of the History of Medicine* (1948), 22, p. 764.

⁹⁸ La cita de Sant Marc és en llatí a l'original. Aquí s'ha copiat de la traducció de la Bíblia dels monjos de Montserrat.

Arnau de Vilanova creia que escrivia en la sisena edat de l'Església, la qual hauria començat amb el segle i no duraria més enllà de 1340, creença que mostra la seva adhesió a la idea de mil·lenni proclamada per Joaquim da Fiore i els seus seguidors. Altres espirituals creien que l'any 1400 marcaria el començament de mil anys de tribulació, el final dels quals estaria marcat pel juí final, i veieren la pestilència, el Cisma d'Occident i la corrupció de l'Església com a signes d'aquests temps. A començaments de la segona meitat del segle xiv, un altre menoret, Jean de Roquetaillade, predicava la vigència de les idees de Joaquim da Fiore, i identificava Lluís de Baviera amb l'esperat Anticrist.⁹⁹

Atesa l'escassa informació que es té sobre Jacme d'Agramont, no es pot anar més enllà d'assenyalar el paràgraf de l'article sisè i contrastar-lo amb l'ambient espiritual de la societat en què va viure l'autor del *Regiment*.

⁹⁹ Webster (1993), *Els Menorets: The Franciscans in the Realms of Aragon from St. Francis to the Black Death*, p. 251 i 244.

3

L'EUROPA DE LES UNIVERSITATS BAIXMEDIEVALS

3.1 Origen dels estudis generals¹⁰⁰

El *Regiment* de Jacme d'Agramont és fruit d'un temps en què la comprensió racional del món començava a regnar com a conseqüència de l'arrelament de les institucions universitàries. Aquestes, tot i basar-se en la tradició del món antic, van representar un fenomen nou perquè la comunitat dels homes dedicats a l'estudi va admetre tenir una responsabilitat social i hi va aplicar la *scientia* que conreava. Així ho entenia també el mestre lleidatà i ho va fer palès al Pròleg de la seva obra: «[...] desitjant de la meua escassa ciència fer i procurar algun benefici i evitar tot dany a la susdita ciutat i als seus habitants [...]»

En un primer moment a l'edat mitjana els centres monacals preservaren i transmeteren els coneixements clàssics, però les seves escoles van perdre importància a favor de les episcopals o capitulars a partir del segle XI. Les escoles capitulars seran el bressol de les universitats.

A partir del segle XII, les arts liberals del món antic desenvolupades pels filòsofs, gramàtics i literats grecs i romans ja no van ser tan sols objectius en si, sinó també mitjans de preparació per a l'estudi de les grans professions dels homes instruits: teòlegs, canonistes, legistes i metges. Al mateix temps havia començat el desenvolupament de les ciutats, on sorgiren els moviments corporatius, un dels quals fou l'associació de les persones amb interès per absorbir el magnífic creixement del saber que va tenir lloc al començament de la baixa edat mitjana i posar-lo al servei del proïsmo. A París els estudis de filosofia i teologia que ofería l'escola episcopal van abocar a la formació d'una universitat dedicada sobretot al pensament especulatiu, alhora que a Bolonya es va forjar sobretot el pensament jurídic. El coneixement de l'ordre físic en la natura va fornir la base científica a la ciència mèdica, que procedia de fonts gregues i es va transmetre, sota influències grecoàrabs, a l'escola de Salern i després a Montpeller, influïda aquesta per la ciència judeoàrab d'Espanya.

¹⁰⁰ En els tres primers apartats d'aquest capítol se segueix, sobretot, l'estudi sobre les universitats de Stephen d'Irsay (1933), *Histoire des universités françaises et étrangères des origines à nos jours*.

Els centres de cultiu intel·lectual van desenvolupar una organització autònoma, amb el reconeixement d'independència jurídica com a privilegi natural de tota corporació, i fixaren els mètodes d'ensenyament. Les primeres universitats —Bolonya, París, Montpeller, Òxford i Orleans—, amb arrels en les escoles del segle XII, creixeren com a corporació d'homes del saber durant el segle XIII i el seu exemple es multiplicà arreu d'Europa en una dotzena de noves institucions similars.

3.2 Organització interna dels estudis generals

A Europa totes les universitats de l'edat mitjana van seguir els models establerts per París i Bolonya. La primera, regida pels mestres; la segona, pels estudiants, i totes dues internacionals. A París, el poder del canceller, delegat del bisbe, va anar difuminant-se fins a ser substituït pel rector de la Universitat. A Bolonya no n'hi va haver, i les facultats exercien directament les funcions d'aquell.

A l'Estudi General de París l'organització va anar fent-se a mesura que l'associació lliure de mestres i alumnes s'enfrontava a circumstàncies noves. Celestí III el va sotraure a la justícia secular, el va col·locar sota jurisdicció eclesiàstica i refermà així l'estat de coses original, però la situació només es va precisar quan, del 1192 al 1200, el rei Felip August la va reconèixer amb motiu d'uns aldarulls entre membres de l'Estudi i prebosts. La jurisdicció eclesiàstica va continuar exercint-la el canceller en nom del bisbe, però el seu poder es va anar reduint, com ho demostra que el canceller perdés el dret a refusar la llicenciatura a cap estudiant confirmat per la majoria dels mestres, tot i que encara l'atorgava de manera oficial. De fet, en els desacords la Santa Seu va fer d'àrbitre. L'Estudi General de París es va independitzar del poder local de l'Església i es convertí en institució mundial que, en reforçar-se la seva autonomia, es féu representar davant del papa per mitjà d'un procurador.

Al mateix temps va néixer l'organització interna de l'Estudi de París en una corporació de quatre facultats —arts, teologia, dret canònic i medicina— i quatre nacions. Les nacions corresponien a agrupacions d'estudiants amb similar procedència geogràfica: hi eren els francesos, els normands, els picards i els «anglesos» —que acollia els estudiants dels països del nord. Josep Maria Roca¹⁰¹ imaginà Pere Gavet, futur mestre de medicina a l'Estudi de Lleida, en els seus anys d'alumne a París adscrit a la nació francesa per haver nascut al migjorn d'Europa. El mot *universitat* era, encara, sinònim de corporació, i el conjunt dels cursos es coneixia com a *estudi general*, atesa la seva globalitat geogràfica i intel·lectual.

Els aldarulls i les topades entre estudiants i altres habitants de París no van fer fàcil la vida de la institució. Problemes similars va presenciar la ciutat de Lleida amb el seu Estudi, com també Òxford i

¹⁰¹ (s. d.), *L'Estudi general de Lleyda*, p. 71.

Bolonya. El resultat foren segregacions, emigracions i formació de nous estudis generals per part de mestres i alumnes, com van ser els casos de Cambridge, Orleans i Pàdua. I, fins i tot, el recel cap a aquestes institucions per part de ciutats que no volien perdre part de les seves prerrogatives envers una corporació autònoma, com va ser el cas de Barcelona.

Allò que París va representar per a l'estudi de la teologia ho fou Bolonya per al dret. No hi va haver interrupció en el cultiu de la disciplina jurídica a Itàlia. Els darrers anys de l'Imperi les escoles de Roma ensenyaven el dret civil i, durant la baixa edat mitjana, l'escola de Pavia continuà el seu ensenyament, en especial del dret llombard. Les professions d'advocat, jutge i notari eren molt freqüents a Itàlia a causa de l'existència d'una vida comunal complexa que requeria normes de convivència. No és estrany, doncs, el revifament de la disciplina en un temps en què es produí el desenvolupament dels burgs arreu d'Europa. El govern de les ciutats transalpines va respondre a un compromís entre el poder eclesiàstic i els burgesos. A aquesta circumstància ha d'atribuir-se el fet que, a diferència de París, on l'Estudi va néixer exclusivament lligat a institucions eclesiàstiques, el naixement de la Universitat de Bolonya arrelés en l'estudi de les arts dut a terme a l'escola episcopal, en el dret civil romà estudiat a les escoles municipals i en el dret canònic impartit per les escoles monàstiques.

A Bolonya es trobaven experts jurídics en el govern de la municipalitat, que restaven units a la ciutat, i la seva fama atragué estudiants transalpins, de manera que les escoles privades de dret sorgides al voltant d'aquests mestres eren famoses a finals del segle XII. Així com a París mestres i estudiants formaren un organisme unificat, a Bolonya els mestres, la majoria dels quals eren italians i fins i tot bolonyesos, restaven sota jurisdicció de la vila, d'on eren ciutadans, i el bisbe no tenia drets sobre unes escoles que no havia fundat. En les dites escoles el nombre de juristes sobrepassava el dels estudiants d'arts, i eren persones d'edat adulta amb prestigi als seus països d'origen.

Els mestres de dret eren totalment dependents de la municipalitat bolonyesa, esdevingueren funcionaris assalariats i, des del 1189, prometien residir a Bolonya a perpetuïtat. Contra aquesta dependència, van ser els estudiants madurs i amb formació jurídica els qui van desenvolupar una corporació autònoma per la necessitat de refermar-se enfront de la corporació municipal. Es van organitzar en nacions fins i tot abans que ho feren els escolars de París i foren molt més poderoses que les de la *rive gauche*. Les nacions seguien el model dels moviments corporatius medievals i aplegaven persones que se sentien compatriotes. D'Irsay¹⁰² esmenta a Bolonya les nacions dels toscans, llombards, francesos, picards, borgonyons, peitovins, gascons, turingis, normands, catalans, provençals, espanyols, anglesos, hongaresos, polonesos i alemanys. En la primera meitat del segle

¹⁰² Stephen d'Irsay (1933), *Histoire des universités*, p. 93-94.

xiii es van reduir a dues: cismuntans i ultramuntans. Les associacions d'estudiants eren dirigides pels rectors i els estudis quedaven en mans dels doctors. Amb el temps, els rectors elegiran els doctors i els tindran sota una certa disciplina. Així, les nacions es defensaven tant de la comuna com de la «universitat» dels professors. Un intent de restringir el poder dels estudiants provocà, el 1222, la gran escissió que donà lloc a la Universitat de Pàdua. En aquesta es repetí l'organització bolonyesa i entre les nacions de l'Estudi paduà es trobava la catalana, sota el nom de la qual s'agrupaven tots els estudiants que procedien d'Espanya.¹⁰³

3.3 L'estudi de la medicina. L'escola de Salern i la facultat de Montpeller

La formació universitària de l'edat mitjana s'iniciava amb l'estudi de les set arts liberals —gramàtica, retòrica, dialèctica, aritmètica, geometria, astronomia i música— com a fonament de l'aprenentatge posterior dels estudis superiors. A cada estudi general es podia cursar totes les disciplines, però París es va especialitzar en filosofia i teologia mentre que Bolonya ho va fer en els drets civil i canònic. La medicina presentava la particularitat de ser una disciplina més aviat pràctica, depenent en part d'aportacions empíriques, en contrast amb la base teòrica de les anteriors, però a l'edat mitjana va trobar naturalesa de *scientia* en la física quan s'aplicà als éssers humans. L'home, en tant que matèria i canvi o moviment, va ser l'objecte d'estudi de l'anatomia i la fisiologia, i la resta —farmàcia, patologia clínica, terapèutica— en van ser la conseqüència pràctica.

La medicina és una ciència grega, i els textos del *Corpus hipocràtic*, reestructurats i augmentats per Galè en el segle II dC, en constituïren la matèria principal. Les obres hipocràtiques i de Galè tenen en comú amb les d'Aristòtil la preeminència de la interpretació més que no la comprovació i reformulació, mentre que la part empírica de la disciplina es trobava, sobretot, en la botànica com a base de la farmacopea. La botànica de Dioscòrides i la de Plini van ser àmpliament seguides pels metges.

La disciplina es desenvolupà arran de la creació dels hospitals, tal com es coneixien a l'edat mitjana, és a dir, establiments on s'allotjaven pobres i peregrins que, entre altres atencions, requerien a voltes atenció mèdica. Els benedictins en van tenir un a Salern ja en el segle VII, molt a prop dels monestirs i centres d'estudi de La Cava i Monte Cassino. Si s'hi afegeix que la regió salernitana era cruïlla de rutes mercantils i de pelegrinatge, on encara es comprenia la llengua grega —era la Magna Grècia—, s'hi donaven les condicions perquè sorgiren escoles de medicina i, de fet, se sent parlar de Salerno com a centre mèdic ja al segle IX. L'ensenyament era personal, com en temps dels grecs, i

¹⁰³ Rosella Bozzone (2004), *Viaggio nell'italiano*, p. 132.

entre els mestres es podien trobar clergues i laics, cristians i jueus.¹⁰⁴ L'obra salernitana més important va ser l'*Antidotari*, que s'ha fet servir en aquest llibre, amb altres glossaris medievals, per identificar algunes de les herbes que apareixen a les receptes del *Regiment*.

En el segle XI va treballar a Monte Cassino Constantí l'Africà, primer gran traductor científic a Occident, i amb aquest arribà la influència de la medicina àrab. Els àrabs, després de conquerir Alexandria i Cartago, van fer nombroses traduccions del grec i esdevingueren difusors i continuadors del saber clàssic. A més de traduccions d'obres mèdiques, en el món islàmic aparegueren, en els segles IX i X, aportacions pròpies a la medicina com el *Liber Almansoris*, de Rasís, que Agramont esmenta; el *Continens*, del mateix autor; l'*Al-Malaki*, d'Ali-ibn-el-Abbas, que és un compendi de l'anterior; els *Comentaris sobre Galè*, d'Hunai ben Isaac (Joannicius); l'*Antidotari*, de Yahia-ben-Masavai (Mesué); el *Viàtic*, d'Al-Djezzar, i els llibres del judeoàrab Isaac Israeli ben-Salomon. Constantí va conèixer algunes d'aquestes obres, en va traduir moltes i les va difondre des de Monte Cassino.¹⁰⁵ Alguns d'aquests llibres es trobaven a les escoles de medicina fins a la fi del segle XV. Durant els segles XI i XII aparegueren obres mèdiques que Constantí desconeixia, la més important de les quals va ser el *Cànon*, traduït al llatí a Toledo per Gerard de Cremona.

Salern ja havia fet al segle XII la compilació de la doctrina mèdica clàssica i paleoàrab, i la va oferir a les noves institucions sorgides a Bolonya, París i Montpeller, mentre les seves escoles entraven en declivi.

A Montpeller la *scientia* mèdica s'incorporà, seguint la tradició àrab, a la Universitat al costat de les arts, la filosofia i el dret. La preeminència dels estudis mèdics a l'Estudi montpellerí es pot explicar per la repetició de les circumstàncies que s'havien aplegat a Salern: ciutat cruïlla per a viatgers i mercaders i existència d'hospitals. Cal destacar la fundació hospitalària més important, la del Sant Esperit, establerta el 1180 per Guiu de Montpeller i de ràpida difusió per la cristiandat. A més, quan el 1140 es produí la invasió almohade d'Espanya, aquesta secta mística desfermà una persecució contra els jueus, que emigraren cap a Toledo i després a l'Aragó, Catalunya, el Llenguadoc i la Provença. En aquestes zones nord-pirinenques es van crear centres de cultura al voltant de les sinagogues. Se'n podien trobar a Besiers, lloc de procedència del primer catedràtic de Medicina de l'Estudi de Lleida, a Lunèu —Lunel en llengua francesa—, on era l'escola de traductors amb la qual Johan Jacme establí una forta relació, i sobretot a Narbona i Montpeller. Cabria atribuir al coneixement de la cultura àrab per part d'aquests jueus, així com al conreu de la medicina entre ells, l'establiment a les dites regions del segon període de la medicina àrab, que es caracteritza per donar molta importància a

¹⁰⁴ D'Irsay (1933), *Histoire des universités*, p. 103.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 105.

l'especulació, molt superior a la del temps de Constantí l'Africà, quan l'empirisme hi era encara present. Les relacions polítiques de Montpeller amb la corona d'Aragó, amb el creixent comerç arreu del Mediterrani, s'afegiren als motius per al sorgiment de la nova Salern.

Cap al 1160 les escoles montpellerines, tant de medicina com d'arts, igualaven en fama les de Salern i a partir del 1170 molts metges salernitans s'establiren a Montpeller. A mesura que les escoles de medicina, amb mestres que pertanyien al clergat regular, adquiriren importància a la ciutat, va caldre salvaguardar-ne la llibertat i, com destaca D'Irsay,¹⁰⁶ Guillem VIII, senyor de Montpeller, va fer, amb aquest objectiu, la declaració en què assegurava el dret a ensenyar-hi medicina a tota persona «sigui qui fos i vingui d'on vingui». Ja s'ha esmentat que al senyoriu s'havien instal·lat jueus que havien fugit de la persecució dels almohades.

Hi havia les escoles, però encara no hi havia cap estructura d'estudi general, com tampoc no n'hi havia encara a París ni a Bolonya. El canvi d'escola lliure a corporació organitzada amb l'atorgament de llicències es produí entre el 1180 i el 1220, i la carta orgànica de la «universitat» de medicina la redactà el cardenal cistercenc Conrad d'Urach, legat del papa. Els mestres es constituïren en un cos el cap del qual era el canceller, designat pel bisbe de Magalona, però havia de ser un membre del professorat i no un funcionari del bisbe, i per damunt del bisbe es trobava l'autoritat de la Santa Seu. Així, l'Estudi de Montpeller tingué un caràcter de fundació eclesiàstica. En aquesta institució la disciplina mèdica se separà de les arts liberals i, si fins al començament del segle XIII havia tingut un caràcter més o menys empíric que la feia més aviat un art nodrit per uns coneixements pràctics, a Montpeller va adquirir el caràcter de ciència racional, recolzada en textos de gran autoritat, com el *Cànon d'Avicenna*, que s'assegurà un lloc entre les matèries universitàries.

L'Estudi General montpellerí s'organitzà segons el model parisenc. La seva estructura s'establí definitivament el 1289 amb la butlla pontifícia *Quia sapientie*. Va ser, per defecte, la universitat de la corona d'Aragó. Tanmateix, la fama li vingué, i encara li ve, dels estudis mèdics. Un súbdit del rei aragonès, Arnau de Vilanova, hi va estudiar i va ser-ne la figura preeminent com a professor. De Montpeller procedia el primer catedràtic de Medicina a Lleida, Guillem de Besiers; en va ser alumne un altre professor de l'Estudi l·leidatà, Pere Gavet, i és probable que ho fos Jacme d'Agramont. Ja en la segona meitat del segle XIV, Johan Jacme es trobava a Montpeller com a professor i canceller de la facultat de medicina.

Els grans estudis generals, amb organització universitària, ja estaven instal·lats a Bolonya, París i Montpeller quan en sorgiren d'altres, a imitació d'aquells, al llarg del segle XIII. L'últim gran estudi

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 117.

general que va evolucionar des d'associacions espontànies de mestres i alumnes, al voltant de la seu episcopal, va ser el d'Orleans, que es va convertir en el centre dels estudis jurídics a França, sobretot del dret civil. Les dues primeres universitats que es van «fundar», en comptes de ser evolució natural d'escoles preexistents, van ser Pàdua i Cambridge, totes dues establertes pels propis estudiants, no per cap autoritat exterior, i ho foren com a conseqüència de sengles secessions de Bolonya i Òxford respectivament. Després del 1215 van començar les fundacions pontifícies i senyorials. Es va passar del reconeixement d'institucions establertes per tradició a la seva creació per privilegi. El propi creixement de la població d'estudiants i les noves circumstàncies polítiques i eclesiàstiques van fer que Tomàs d'Aquino aconsellés a les autoritats civils crear institucions semblants als seus territoris.¹⁰⁷ A la confederació catalanoaragonesa, l'Estudi General de Lleida va ser fundat per Jaume II el 1300 i Pere el Cerimoniós establí els de Perpinyà (1349) i Osca (1354).

L'ensenyament era, al principi, gratuït, com ho havia estat a les escoles monacals i catedralícies. Els mestres tenien ingressos que provenien de beneficis eclesiàstics o dels instituts religiosos a què pertanyien. Alguns, com els de medicina o els de lleis, exercien la seva professió, i altres tan sols comptaven amb els drets que pagaven els estudiants. La situació de la majoria d'ensenyants era precària, en especial si eren mestres en arts. Hi ha documents que mostren que aquests, amb freqüència, havien d'empenyorar els llibres. Quant a les institucions, com a persones jurídiques, tan sols van comptar amb ingressos regulars les de nova fundació a partir del segle XIV —es pot recordar l'impost sobre el vi que anava a les arques de l'Estudi de Lleida. Freturaven d'immobles propis i de funcionaris assalariats. Tanmateix, devien la seva força a l'esperit comunitari intern i a la llibertat d'abandonar una ciutat on no eren respectades. A la fi del segle XIII les nacions procuraren lloguers i disposaren instal·lacions per impartir els ensenyaments.

Els estudiants pobres rebien el suport i la protecció de les institucions col·legials. Una de les primeres va ser la fundada per Robert Sorbon, mestre de teologia a París. Les «universitats» primer de tot es preocupaven pels estudiants i els llibres d'ensenyament, i no tenien interès en l'adquisició de béns materials. Les borses d'ajut no eren nombroses i molts estudiants eren clergues sense ordes, pídolaires, vagabunds... descrits molt bé en la poesia dels goliards. En els documents referits a l'Estudi de Lleida abunden els casos de bregues, morts, violació de convents, etc. No era fàcil la convivència entre ciutadans i universitaris, i no estranya la recança que Barcelona va mostrar a tenir una institució d'aquest tipus. Però, al mateix temps, s'hi trobaven esperits intel·ligents i lliures de prejudicis i supersticions que van ser els responsables de la gran eclosió cultural de la baixa edat mitjana, de

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 134.

poemes com la *Ballade des pendus*, de cançoners com *Carmina burana* i *Carmina cantabrigiensia*, i la veu dels quals sentim encara a través del *De brevitae vitae*, amb lletra del segle XIII, en la nostra versió: *Gaudeamus igitur*.

3.4 L'Estudi General de Lleida

L'Estudi de Lleida es va fundar en el segon període, quan aquests centres culturals ja no obeïen a l'organització d'escoles preexistents sinó a la voluntat de papes i senyors, Jaume II en aquest cas, i, en paraules d'estudiosos com McVaugh i Rashdall,¹⁰⁸ potser cap altra universitat fou més enterament creació de la voluntat d'un monarca. Una vegada va existir l'Estudi, el sobirà va prohibir l'eixida de la terra, per anar a universitats foranes, als súbdits que no tinguessin el seu permís. La sortida era permesa a tots aquells que volguessin formar-se en disciplines no impartides als seus territoris i per a Lleida era el cas de la teologia. A la veïna Tolosa s'impartien aquests ensenyaments, però molts súbdits acudien a París. L'estudiant que s'havia de desplaçar fora del reialme era, normalment, subvencionat pel rei.¹⁰⁹ Com totes les universitats fins a començaments del segle XV, l'Estudi General de Lleida era internacional i les nacions hi gaudien dels drets establerts en nivell d'igualtat. «Se portava fins a tal extrem la tolerància en favor de l'Estudi que, àdhuc els estrangers naturals de nacions enemigues estaven autoritzats a assistir-hi mentre no fossin sospitosos», destaca Josep M. Roca¹¹⁰ en la seva magnífica conferència sobre la institució lleidatana.

Jaume II escollí Lleida com a seu de l'estudi general per un seguit de motius. En primer lloc, la ciutat era una cruïlla de camins entre els diversos territoris de la corona i, a més, els burgesos mercaders duïen una dècada reclamant-la quan, en la carta fundacional de l'1 de setembre del 1300, el rei Just manifestà la voluntat que els seus súbdits no haguessin d'anar a terres estranyes en cerca de ciència. Ben cert, Montpeller era sota la corona aragonesa, però en terres occitanes. El papa Bonifaci VIII, amb l'autorització del 1297 per fundar el nou estudi general en terres catalanes i aragoneses, li havia concedit tots els privilegis de què gaudia la universitat de Tolosa. S'ha de subratllar la voluntat del nou poder social, els burgesos, en la creació de la nova institució, perquè Lleida mancava d'escoles importants prèvies, mentre que sí que en tenien Barcelona i València. Una altra universitat que mostrà la força del nou grup social va ser la de Colònia, fundada també pels mercaders del burg, sense l'ajut de cap príncep en aquest cas, però amb el precedent que suposava les escoles que hi tenien els

¹⁰⁸ McVaugh (2002), *Medicine before the plague*, p. 83.

¹⁰⁹ Roca (s. d.), *L'Estudi general de Lleyda*, p. 45-46

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 44-45. Adaptem el text a la normativa actual.

dominics, on havia ensenyat Albert Magne i inicià la seva carrera Tomàs d'Aquino. Stephen d'Irsay¹¹¹ singularitza d'aquesta manera Lleida per la importància dels ciutadans en l'administració de l'Estudi:

[...] el nombre de mestres admesos de fet en les càtedres —mestres amb càtedra, per distingir-los dels mestres titulats (doctors), però no en funcions o mestres sense càtedra— era limitat. Els nomenaven les facultats, o les facultats amb el consentiment del bisbe, o el capítol, o encara els representants de la municipalitat com a Lleida, nova universitat de la corona d'Aragó, fundada el 1300, on els prohoms participaren en l'elecció [...]

L'Estudi de Lleida va disposar de mitjans econòmics per a la fundació i d'una taxa sobre el vi per al seu manteniment. El sistema es va repetir amb la Universitat d'Osca (1354) on l'impost es feia sobre la carn. L'ajut econòmic, quan respectà la independència de la Universitat, va ser essencial per a molts estudis, i D'Irsay¹¹² destaca i torna a singularitzar Lleida per aqueix motiu:

Les fundacions universitàries del segle xv van ser totes proveïdes de dotacions d'ordre material i financer. Des de la fundació de Cracòvia i de Viena, desaparegudes per raó de la seva pobresa i que no es podien recuperar més que al preu de generoses dotacions, els fundadors havien comprès que la fundació d'una universitat requeria sacrificis econòmics. Certes institucions d'Espanya del segle xiv, ho sabem (Lleida, Osca), podien comptar amb ingressos que procedien d'impostos, de taxes sobre determinats productes, de tot tipus de contribucions indirectes.

El setembre del 1300 es va constituir l'Estudi General a la ciutat del Segre. N'havien redactat els estatuts, entre d'altres, fra Arnau d'Amer, general de l'Orde Mercedari, Pere Valls, rector de Tamarit, i el jurista lleidatà Bernat Bonet. Els publicà el primer rector, Pere Cabrera, que regí la institució fins al gener del 1301, quan el succeí Berenguer de Sarrià, ardiaca de València.¹¹³ Seguint McVaugh,¹¹⁴ es pot dir que l'Estudi començà plenament la seva activitat el curs següent. Al juliol de 1301 el rei Jaume II va escriure a diversos mestres perquè ocupessin càtedres a Lleida: Arnau de Costa en dret canònic, Pere Domènech en gramàtica, Ramon des Vilar en dret civil, i amb molta probabilitat, tot i no haver-ne aparegut el document, el mestre de Montpeller Guillem de Besiers en medicina, que ja es trobava

¹¹¹ *Histoire des universités* (1933), p. 151 (trad. nostra).

¹¹² *Ibidem*, p. 202 (trad. nostra).

¹¹³ Roca (s. d.), *L'Estudi general de Lleyda*, p. 28.

¹¹⁴ (2002), *Medicine before the plague*, p. 83.

ensenyant a Lleida al novembre del 1301, encara que Roca¹¹⁵ fixa en 1302 el pacte de paers i prohoms amb el mestre de medicina. Ramon Mor de Castiello actuà com a banquer dels estudiants i Jaume de Salmona com a estacioner, que venia o llogava llibres i material per a escriure a la vista de tothom, perquè era prohibit tractar amb llibres d'amagat.¹¹⁶ Tot sembla indicar que el dia de Sant Lluç del 1301, superades les mancances del curs anterior, el nucli de l'Estudi ja funcionava.

Es pot observar que els estudis de teologia no hi eren inclosos. S'ha de pensar que, abans de la Mort Negra, la teologia era una disciplina estretament vigilada, en l'ortodòxia, per la Santa Seu, i París n'era el centre més destacat. Tolosa va tenir aquests estudis atesa la seva peculiaritat d'institució en lluita contra els albigesos. Comenta D'Irsay¹¹⁷ que la teologia va ser una espècie de monopoli reservat, del qual, a més de París i Tolosa, en gaudien tan sols Òxford i Salamanca. Tampoc la van aconseguir, ja en els anys 60 del segle XIV, Viena i Cracòvia. A Lleida s'impartia a les escoles que els dominics tenien al convent de la partida del Sas i els franciscans a l'església parroquial de Sant Joan. Amb tot, Pere III en va demanar la càtedra al papa perquè els monjos de Poblet havien d'anar a París a doctorar-se en sacra ciència. Aquesta sol·licitud la va repetir, també sense èxit, Joan I. Finalment els estudis de teologia es van incorporar a la universitat de Lleida el 1430.

3.5 Organització de l'Estudi General de Lleida¹¹⁸

Sota la protecció de les autoritats, a l'Estudi regnava un esperit de llibertat que permetia constituir una organització interna democràtica. Els estudiants, per mitjà de compromissaris, elegien el rector d'entre ells mateixos, i en el càrrec s'alternaven, any per any, un català i un aragonès. A més, cada nació o associació natural d'estudiants designava un conseller. El rector i els consellers nomenaven el bidell general i l'estacioner —encarregat dels llibres—, que ho eren a perpetuitat, mentre que els doctors de cada facultat elegien el respectiu bidell, que podia ser canviat per motiu del bon regiment de la facultat. El consell de la ciutat designava els clavaris i els seus consellers, els quals mantenien l'autoritat del consell enfront de professors i estudiants. Els clavaris, sempre amb el consell del rector, consellers i paers, elegien els professors de l'any següent i estava establert que ho fessin quinze dies després de Pentecosta. Clavaris i professors quedaven afermats per un any. El text del jurament dels

¹¹⁵ *L'Estudi general de Lleyda*, p. 65.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 34.

¹¹⁷ *Histoire des universités* (1933), p. 161.

¹¹⁸ La conferència que el doctor Josep Maria Roca va dictar sobre l'Estudi de Lleida amb motiu del Vè Congrés de Metges en Llengua Catalana (Lleida, 1923) és la base d'aquest apartat. Sembla que es va publicar el 1927, però no hi consta cap data a l'exemplar consultat. El capítol sobre oficis a l'Estudi hi ocupa les p. 53-63.

Vista exterior de la Seu Vella de Lleida i altar Major de Santa Maria de la Seu Vella de Lleida, on cada any juraven el seu càrrec els clavaris. Fotografies: Oriol Saula.

clavaris, que es feia al començar la Quaresma, a l'altar major de Santa Maria de la Seu, sobre els Evangelis i la creu, ha arribat a nosaltres:¹¹⁹

Nos, aytals canonges y aytals ciutadans de la ciutat de Leyda, juram sobrels Sants de Deu Evangelis et la Creu de Nostre Senyor, damunt l'altar major de Santa maria de la seu posats et per nos et quiscun de nos ab nostres propies mans corporalment tocats, que nos per tot aquest an qui sira finit en els carnestoltes de Quaresma, a nostre bon enteniment et a nostra bona consciencia procurarem et regirem l'offici de la clavaria del vi ordenada en la dita ciutat, per sustentació del studi general que es en la dita ciutat, al qual ofici som estats elets e conservarem la moneda que de la dita ajuda exira per tot aquest an en la caixa que es en les cases de Poblet deputada et assignada a conservar aquella moneda et no en nuyll altre loch. E affermarem doctors et mestres qui legiran el dit studi per tot aquest an, Dret Canonich et Civil, Medicina, Filosofia et altres sciencies aprovades si mester hic seran. E aquels doctors et maestres afermarem al menor salari que aver los podem, axi que a negu dels dits doctors no donarem, ni prometrem, ni consintrem que sien donats ni promeses per salari de C. libres a amont, per cada an, entre totes coses. E servarem tots els sengles establiments feyts per la ciutat sobrel feyt del studi, et specialment aquels que foren feyts di-

¹¹⁹ Es copia tal com apareix al llibre de Josep M. Roca, p. 56-57.

vendres xv *kalendas novembris*¹²⁰ de lan mcccxxv. E que per amor, ni per favor, ni per prechs, de nenguna persona de qualque dignitat, condicio, ho estament sie, noy farem sinó ço que al nostre bon enteniment et a la nostra bona consciencia, e profit empero del dit estudi, vist nos siran feedor. E de negu servi, ni nenguna altra cosa per manera de servi, no pendrem, ni daltri que per els ho algun dels nos ho donas. E que no affermarem darem, ni prometrem salari negu a negun doctor ni Maestre, ni altra persona sens conseyll et voluntat dels clavaris del an passat et dels dos canonges et dos prohombres ordenats a nosaltres per conseylls en aquest fet e dela mayor partida dels; los quals prohombres axi mateix facen sagrament de conseyllar a nosaltres be et lealment a profit del dit estudi, tota afeccio et hoy remoguts.

Una de les responsabilitats dels clavaris era cuidar que els professors acudissin a fer classe, i es conserven força documents on es manifesten, amb noms i cognoms, les queixes contra els mestres més proclius a les cabotes. La comunicació oficial entre el rector i les escoles es feia per mitjà dels bidells, que tenien, a més, el deure de conèixer els domicilis dels universitaris i la procedència dels que eren forasters. El canceller, de designació reial entre els canonges de la Seu de Lleida, seia al costat del rector en els exàmens de mestratge i concedia, juntament amb la dignitat mestral, l'autoritat de catedràtic.

La independència de l'Estudi respecte al capítol catedralici va quedar confirmada arran d'un plet que sorgí entre els ciutadans i el capítol. El bisbe i el capítol es cregueren amb dret a designar doc-tors i mestres a l'Estudi d'entre el propi clergat, i per aquesta causa sorgiren dissensions entre el comú i els ciutadans d'una banda i el bisbe i el capítol de l'altra. El rei, prèvia deliberació amb tots dos grups d'interessos, acordà que l'ordinació de l'Estudi i la provisió de mestres era competència dels paers i de la universitat, però no del bisbe i el capítol, tret de la jurisdicció eclesiàstica.¹²¹

La universitat —en el sentit de corporació— dels prohoms pagava els professors, tret dels de gramàtica si eren beneficiaris de la Seu. El salari no podia passar de cent lliures a l'any, però la ciutat els donava hostatge adequat i gratuït. Sense permís del capítol i paers, els professors només podien absentar-se de la ciutat durant tres dies.

J.M. Roca dóna els límits del barri de l'Estudi:¹²²

[...] del Portal que'n deyen dels Boters, fins lo Portal de Sant Gil, seguint la muralla. De la torre de Bisora, baxant cap al dit Portal de Sant Gil, fins les parets de la Casa dels Predicadors y la plaça qui's trobava

¹²⁰ 18 d'octubre (nota de J.M. Roca).

¹²¹ Roca (s. d.), *L'Estudi general de Lleyda*, p. 118.

¹²² *Ibíd.*, p. 33.

al extrém del carrer del Romeu. Y d'allà, con dexa la tanca del Call dels Juheus, fins a Sant Andréu: d'ací, per la carretera d'Odena, tot dret a la muralla vella de pedra, dessota'l Palau del Bisbe y Torre de Bisora, tota la Çuda y després a tocar lo dit Portal de Sant Gil.

Església de Sant Martí de Lleida. Aquesta era l'església de l'Estudi General. Fotografia: Oriol Saula.

Dintre es trobava l'església de Sant Martí, que era la parròquia de l'Estudi General, i a prop hi havia el local de l'estacioner. Tret de les cases dels clergues, els estudiants podien llogar qualsevol alberg del barri escolar, amb o sense permís del propietari, a canvi d'una quantitat moderada fixada per dos escolars i dos prohoms de la ciutat o un escolar i un prohoms. Si no s'avenien, el rector tenia l'última paraula. Fora dels límits del barri aquestes prerrogatives no regien, i el bidell major tenia apuntades les cases disponibles fora del recinte estudiantil i les taxes que s'hi demanaven. Els estudiants eren obligats a portar robes d'un preu inferior als sis sous jaquesos l'alna, una mesura de longitud que equival aproximadament a mig metre. També tenien prohibit anar a l'escola cavalcant. Sembla que es tractava d'evitar l'ostentació. Hi eren prohibits, com a tantes altres ciutats medievals, els jocs de la gresca, la rifa i la galdeta, però els aldarulls i les bregues sovintejaven, a vegades amb resultat de mort, tot i que la sentència podia ser a ofegament en el Segre.¹²³ La convivència entre la ciutat i l'Estudi, amb les exempcions de què gaudia l'últim, no degué ser fàcil, com ho demostra el fet que l'any 1346 els paers consideraren que la ciutat veia conculcats els seus drets per part de l'Estudi, i demanaren que els el traguessin.

3.6 La Facultat de Medicina a l'Estudi General de Lleida

Guillem Guaubert de Besiers va ser l'únic mestre de medicina durant els primers anys de l'Estudi, i començà amb interès el seu mestratge, perquè una de les primeres actuacions va ser contrastar els

¹²³ *Ibidem*, p. 125.

textos mèdics de què disposava la facultat amb els textos en àrab dels quals eren traducció. A petició de Guillem, Jaume II ordenà:¹²⁴

[...] atès que certs llibres mèdics en àrab que pertanyen a jueus que són als nostres regnes són necessaris per corregir aquests textos mèdics [...] Nós ordenem que qualsevol obra mèdica escrita en àrab que pugui ser demanada per aquest mestre se li entregui per part d'aquests jueus fins que les hagi traduït o les hagi utilitzat per corregir els altres textos.

Guillem de Besiers no degué tenir una estada tranquil·la a l'Estudi, perquè Jaume II requeria amb freqüència els seus serveis. A banda de la visita a Calatayud en març del 1304, ja mencionada, per a la qual va haver d'interrompre un viatge que feia a Montpeller per ordre reial, Roca en documenta una altra a Jaca,¹²⁵ on es va aplegar un altre metge habitual del rei i visitant seu també a Calatayud: Guillermo de Saragossa. A més, el mestre de l'Estudi havia d'atendre els seus clients privats. No és estrany que, com s'ha vist en el capítol anterior, els paers i els consellers li demanaren a Guillem que, en la seva absència, pogués substituir-lo algun batxiller en medicina de Montpeller. Tampoc degueren ser massa plàcids els començaments de l'Estudi General, perquè l'interès del bisbe i del capítol en treure-li'n el control a la municipalitat abocà al tancament de la institució entre el 1305 i el 1310. Es té per cert que Guillem de Besiers abandonà Lleida i el 1306 ja havia tornat a França.¹²⁶

L'Estudi lleidatà tornà a obrir el 1311 i es va neutralitzar així l'intent del bisbe de Barcelona, instigat pel mestre de medicina Bernat de Berriac, de treure el monopoli acadèmic a la ciutat del Segre.¹²⁷ El rei va escriure per demanar Pere Gavet i Bernat Bonhora que ensenyessin a l'escola mèdica, però només està documentat que hi fos el primer el 1315. Gavet va tenir els mateixos problemes d'absències per atendre el rei que Guillem, amb les conseqüents queixes dels consellers, i sembla que el 1322 va deixar l'Estudi per l'escola privada de medicina de Barcelona, al convent dels frares predicadors, on ja havia estat mestre abans que el requerissin a Lleida.¹²⁸ A Barcelona va ser la figura de referència per als estudis mèdics i hi va morir al desembre del 1346.¹²⁹

El successor de Gavet va ser Pere Colom, que no tenia el títol de mestre, la qual cosa indica l'escassetat de metges amb estudis complets en terres catalanoaragoneses. Els paers li van prometre 600

¹²⁴ McVaugh (2002), *Medicine before the Plague*, p. 84 (trad. nostra).

¹²⁵ *L'Estudi general de Lleyda*, p. 65.

¹²⁶ McVaugh (2002), *Medicine before the Plague*, p. 84.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 84-85.

¹²⁸ Roca, *L'Estudi general de Lleyda*, p. 72; McVaugh, *Medicine before the Plague*, p. 85.

¹²⁹ Roca, *L'Estudi general de Lleyda*, p. 77.

sous anuals sempre que aconseguís, en cert temps, el mestratge. No el va aconseguir, però només perquè Pere Gavet i Joan Amell no van trobar temps per a anar a Lleida a examinar-lo, segons va al·legar en el plet que el va enfrontar als paers que es negaven a pagar-li.¹³⁰

Sembla que, en els primers temps, no era infreqüent el fet que un estudiant, tal vegada batxiller, ensenyés als altres. Així, J.M. Roca ens diu:¹³¹

Havent jurat los clavaris, com a tal clavaris, dar salari tan sols a Doctors o Llicenciats, no és, sent-ho, un dels catedràtics nomenat En Bernat de Montagut [no diu Roca de quina facultat era professor], los clavaris del Capítol acordaren no pagar-lo y després de quelques gestions enfront lo conflicte que axò generava, s'acordà que "si segons l'estatut li pot esser dat salari que li sie donat de la clavaria e si nos pot fer segons l'estatut de la ciutat la mès en sospens, que de ço de la clavaria o de la ciutat li sie satisfeyt".

En contrast amb la precarietat de mestres a Lleida, no en mancaven de medicina catalans a Montpeller, on es trobava, per exemple, com a catedràtic, Guillem Conill, al qual el rei Pere III va recórrer en ajuda personal, i va haver de sol·licitar-lo als cònsols i prohoms de la dita ciutat.¹³²

La situació de l'Estudi sembla ja normalitzada el 1344, quan consta pel grau de mestre que s'hi va atorgar a Arnau Sarriera (o ça Riera) —membre de la tercera generació de la família de cirurgians gironins—, que hi eren els mestres Jacme d'Agramont i Walter de Wrobruge.¹³³

Durant molts anys, els mestres de medicina no van estar equiparats al micers, o catedràtics en lleis, en dignitat i prerrogatives, fins que Joan I va desfer la desigualtat. Aquest mateix rei va dictar una pragmàtica, el 3 de juny del 1391, en què concedí a la facultat de medicina, cada trienni, el cadàver d'un home que hagués estat condemnat a mort, amb sentència complida per ofegament en aigua, amb la finalitat que els estudiants poguessin fer dissecció. L'entrega reglamentada de cadàvers humans per a estudis anatòmics era un fet insòlit que va permetre a la facultat de Lleida, en la disciplina, anar poc per darrere de la facultat de Montpeller i a la par amb París.¹³⁴

¹³⁰ McVaugh, *Medicine before the Plague*, p. 86.

¹³¹ Roca, *L'Estudi general de Lleyda*, p. 60.

¹³² *Ibidem*, p. 67-68.

¹³³ McVaugh, *Medicine before the Plague*, p. 86.

¹³⁴ Roca, *L'Estudi general de Lleyda*, p. 51-52.

4

LA PESTILÈNCIA DE 1348

4.1 L'arribada de la pestilència a Europa

En el mes d'octubre del 1347, unes galeres genoveses que fugien dels mogols salparen del port de Kaffa —avui Feodosija, Crimea— i recalaren al port de Messina; amb elles viatjava la Mort Negra. Els efectes immediats del flagell van ser tan devastadors que els habitants de Messina abandonaren la ciutat en un èxode descrit per Anna M. Campbell¹³⁵ d'aquesta manera:

[...] els estralls foren tan grans que els habitants abandonaren la seva ciutat i, com que altres llocs van rebutjar acollir-los, es van veure forçats a acampar als afores, entre arbustos i vinyes. La majoria es van dirigir a Catània, amb l'esperança de rebre ajut de Santa Àgata, però els catanesos no només es van negar a rebre'ls, sinó que van tractar, en va, d'impedir que el patriarca dugués algunes relíquies de la santa a Messina. A continuació, les aterrides persones anaren a cercar la verge de la Scala, a uns 10 km de distància, i escolliren un sacerdot perquè la dugués a la seva ciutat, però ella, atès que se l'enduien contra la seva voluntat, no va voler ajudar-los. Es van dispersar per Sicília i cap a Calàbria, però tothom evità fins i tot parlar amb ells, de manera que la frase «no parlar-li a algú com si fos de Messina» es va convertir en una dita.

L'expressió esmentada sembla, a hores d'ara, desconeguda a la Itàlia peninsular, però hi ha memòria d'una molt similar recollida tan sols en la parla siciliana: *non mi parlari ca si missinisi* («no em parlis, que ets de Messina»).¹³⁶

¹³⁵ *The Black Death and Men of learning* (1931), p. 114 (trad. nostra). Documentat a: Michaelis Platiensis, «Historia sicula ab anno 1337 ad annum 1361», dins: R. Gregorio, *Bibliotheca scriptorum qui res in Sicilia gestas retulere*, 1791-1792, vol. 1, p. 562 i ss.

¹³⁶ Comunicació personal de Carmen González, professora de Llengua Italiana a la Universitat d'Alacant.

L'epidèmia es va estendre ràpidament per la península italiana, on moltes ciutats van adoptar mesures que es troben també aconsellades al *Regiment d'Agramont*; així, a Florència, el *gonfaloniere de giustizia* i dotze *buoni uomini* van triar vuit ciutadans respectats que podien actuar de manera dictatorial en assumptes de salut pública, i entre les seves funcions es trobaven la supervisió dels mercats, la retirada dels productes en descomposició —consells que dona mestre Jacme, i que en algunes ciutats de la confederació catalanoaragonesa eren responsabilitat del mostassaf— i l'expulsió de la ciutat dels infectats.¹³⁷

S'ha conservat documentació sobre les mesures que va adoptar la municipalitat de Pistoia al maig i juny del 1348. Algunes tenien per objectiu estalviar la por als malalts, com la prohibició que ni les campanes ni els cridadors anunciessin les morts,¹³⁸ tal com es troba també aconsellat per Agramont. Una altra norma indicava que cada districte de la ciutat havia de designar, com a mínim, setze homes perquè ells, i només ells, duguessin els cossos a soterrar.¹³⁹ El mestre de l'Estudi de Lleida, quan encara l'epidèmia no era a la ciutat, fa entendre que l'amortallament i l'enterrament eren funcions de capellans (Tractat, article iv, capítol i). De fet, els frares menors se'n van encarregar a Catalunya, la qual cosa els causà problemes de persecució com a possibles focus de propagació del mal.¹⁴⁰

Moltes ciutats van prendre decisions dràstiques. Així, Venècia va adoptar, al març de 1348, mitjans per desfer-se dels cossos com l'adquisició, peremptòria i a alt preu, de vaixells per portar-los a algunes illes de la llacuna.¹⁴¹ Lucca, ja el 13 de gener del 1348, va prohibir, per decret, l'entrada a la ciutat de genovesos, catalans i de tots aquells que durant l'any anterior haguessin estat en qualsevol ciutat o contrada de la Romanya.¹⁴² S'atribueix a aquesta època l'aparició de l'aïllament preventiu, i a Ragusa haver-lo imposat el 1377, per primera vegada, a tots aquells qui hi arribaven des de zones on la infecció era present. De fet, havien de passar un mes a Mercana o Ragusa Vella. Sis anys més tard, Marsella establí el període de quaranta dies.¹⁴³

Es pot citar alguna de les cròniques coetànies per transmetre una idea dels efectes que l'epidèmia va tenir sobre la població europea. Així, a la *Crònica de Bolonya*, escrita pel frare menor Bartolomeo della Pugliola, l'autor narra, amb data de 1348, la pestilència a la seva ciutat d'aquesta manera:¹⁴⁴

¹³⁷ Campbell (1931), *The Black Death and Men of Learning*, p. 112-113.

¹³⁸ *Ibidem*, p. 116.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 117.

¹⁴⁰ Webster (1993), *Els Menorets. The Franciscans in the Realms of Aragon from St. Francis to the Black Death*, p. 298.

¹⁴¹ Campbell (1931), *The Black Death and Men of Learning*, p. 112.

¹⁴² *Ibidem*, p. 113.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 119.

¹⁴⁴ Pres de Campbell (1931), *The Black Death and Men of Learning*, p. 103 (trad. nostra).

En el mes de març va començar una gran epidèmia a Bolonya i va durar fins a Sant Miquel, al setembre. Va ser tan feroç que s'ha estimat que en moriren tres o més de cada cinc persones, i fou tan formidable que no es pot descriure amb paraules. Durant la pestilència van morir els més famosos metges de Bolonya, com mestre John Andrea.

El metge andalusí Ibn Khatimah va viure l'epidèmia a Almeria i va comparar els estralls a la seva ciutat amb els patits per altres poblacions de què tenia notícia:

El major nombre de morts [a Almeria] al dia és de 70, que és més aviat escàs si es compara amb el d'altres ciutats de l'islam o de la cristiandat. Testimonis dignes de fe ens han dit que a Tunis va haver-hi 1.202 morts en un dia, a Tilimsen [Telemcen, nord-oest d'Algèria] més de 700; l'altre dia, a València, 1.500; a l'illa de Mallorca, el 24 de maig, 1.252, i allí es calcula que els supervivents són un quart de la població.¹⁴⁵

Si bé les xifres ofertes en els relats no són fiables, com a mínim serveixen per a fer una estimació de la consciència de tragèdia amb què aquelles persones van viure l'arribada del flagell.

La pestilència es va estendre, seguint les rutes del comerç, per tot Europa. Tan sols algunes regions en van quedar lliures o poc afectades, com la compresa entre els rius Elba, Vístula i Danubi pel sud. Tampoc no fou intensa l'epidèmia a les regions de Bearn, Flandes occidental i la plana de la Llombardia. Per Nadal del 1348 havia arribat a les illes d'«Ybèrnia», que Jacme d'Agramont menciona, a la «Introducció» de la seva epístola, com un lloc on l'aire és tan pur i equilibrat en algunes de les illes que «conserva la sanitat i té propietat de triaga contra tot verí». D'Hibèrnia, és a dir d'Irlanda, ens ha arribat un testimoni directe de la Mort Negra, escrit pel frare menor John Clyn, qui estava redactant, a Kilkenny, els annals del seu país quan hi va arribar la pestilència, se'n va convertir en cronista i va deixar escrit el següent paràgraf:¹⁴⁶

Perquè fets tan notables no s'esvaeixin amb el temps i desapareguin de la memòria de les generacions futures, jo, veient aquests molts mals i que l'estrall abasta tothom, esperant entre els morts l'arribada de la mort, he posat per escrit allò que veritablement he sentit i observat; i perquè l'escrit no pereixi amb l'escriptor, o l'obra es perdi amb l'autor, deixo pergamins per continuar la feina, per si algú encara és viu en el futur i algun fill d'Adam pot lliurar-se d'aquesta pestilència i continuar amb l'obra així començada.

¹⁴⁵ Pres de Campbell (1931), *The Black Death and Men of Learning*, p. 51 (trad. nostra).

¹⁴⁶ S'ha seguit la traducció a l'anglès de Rosemary Horrox (ed.) (1994), *The Black Death*, p. 84 (trad. nostra).

4.2 L'arribada de la pestilència a terres de la corona d'Aragó

L'epidèmia va arribar a terres de la confederació catalanoaragonesa el mes de maig del 1348, a través dels ports de València i Barcelona, probablement per vaixells que venien del port de Marsella. A falta d'un estudi general dels seus efectes en aquestes terres, es pot recórrer a alguns documents coetanis que l'esmenten.

Per la *Crònica* de Pere el Cerimoniós se sap que, estant el rei i la reina, Elionor de Portugal, a València, en el mes de maig començà la mortaldat a la dita ciutat i va anar a tant que abans del quinze de juny ja hi morien cada dia més de tres-centes persones. A causa del perill, els reis abandonaren València i prengueren el camí de Torres-Torres cap a Terol. Uns dies després d'arribar a Terol començà la mortaldat en aquesta ciutat, de manera que eixiren cap a Tarassona. Després de derrotar els nobles de la Unió a Épila, feren una estada a Carinyena i més tard s'encaminaren a Saragossa, però l'epidèmia arribà a la ciutat de l'Ebre de manera que, a començaments d'octubre, hi morien més de tres-centes persones cada dia. Van abandonar el lloc i anaren, amb la reina ja malalta, una altra vegada cap a Terol, on volgueren descansar allí perquè la pestilència hi havia minvat molt. Després d'uns dies, el mal revifà i, atès que la reina estava recuperada, decidiren partir cap a Xèrica, on Elionor empitjorà i morí pocs dies més tard. Després dels funerals, el rei partí cap a Sogorb on, segons la *Crònica*, el mal ja feia temps que havia passat.

El monestir de Santa Maria de Poblet era una institució florent a principis del segle XIV. L'any 1339, el rei Pere s'havia proposat construir-hi un panteó que dignifiqués les tombes dels seus avantpassats. Pel mateix any, el trenta-dosè abat perpetu del monestir, Ponç de Copons, havia manat iniciar les obres del cimbori. A Ponç de Copons es deu també haver ordenat fer la còpia del *Llibre dels fets*, la més antiga que es conserva en català. Pel mes de juliol de 1348 la Mort Negra arribà a terres del monestir i causà la mort de 59 monjos i 20 llecs. Ponç de Copons morí de la pestilència el 29 de juliol i el 8 d'agost els monjos elegiren per abat Bernat de Palau, que es dedicà a curar els malalts i traspasà al cap de vuit dies, el 16 d'agost.¹⁴⁷

Gràcies a l'extraordinari treball de Víctor Hurtado¹⁴⁸ sobre Pere Mitjavila, el mercader barceloní, sabem que va morir de l'epidèmia el dia de Sant Joan del 1348. A la mateixa casa, al carrer Montcada de Barcelona, van traspasar, al mes de juliol, el macip Andreu Caselles i en Joan, fill legitimat de Pere. Escriu Hurtado:

¹⁴⁷ Bassegoda i Nonell (2000), «La pesta negra de 1348 a la catedral de Barcelona i al monestir de Poblet», *Gimbernat: revista catalana d'història de la medicina i de la ciència*, 33, p. 15-20.

¹⁴⁸ Hurtado (2007), *Els Mitjavila. Una família de mercaders a la Barcelona del segle XIV*.

Un cop mort [Pere], el seu cos va ser preparat i vestit pels frares menors i introduït dins d'una caixa que, pel que sembla, es va instal·lar durant un cert període de temps, en el pati central de la casa, a on donaven les escales per pujar a les cambres superiors.¹⁴⁹

Aquest paràgraf pot resultar il·lustratiu dels costums de l'època; en primer lloc, perquè van ser frares menors aquells qui es van encarregar d'amortallar el cos, com ho van fer en tants altres casos, d'un membre de la burgesia amb la qual estaven tan lligats. Quan mestre Jacme comenta en el *Regiment*: «[...] i si per ventura el cor té algun moviment, es veu moure l'aigua. I si no es mou, ja es pot lliurar el pacient als capellans.» (Tractat, article IV, capítol I) fa referència al fet que el cos és mort i cal amortallar-lo. També refereix Víctor Hurtado que el cadàver de Pere Mitjavila va quedar instal·lat «durant cert temps» al pati central de la casa abans de ser sepultat al cementiri de Santa Maria del Mar. Hurtado va repetir aquest relat en el programa radiofònic *En guàrdia*¹⁵⁰ de Catalunya Ràdio, dedicat a comentar el seu llibre, i en aqueixa ocasió va concretar en tres dies el temps d'estança del cos al pati. Sense descartar que es degués al desconcert que regnava a Barcelona a conseqüència de la pestilència, tal vegada s'hauria de considerar tota l'actuació de la família com a positiva, ja que en temps d'epidèmia hi havia perill de soterraments sense comprovar si la persona era de debò morta. Jacme d'Agramont sabia d'aquesta possibilitat, tot i que la concreta en aquells que havien patit un atac d'apoplexia, i aconsellà en el *Regiment*: «O que s'hi guardi el consell d'Avicenna, el qual vol que s'esperi a soterrar-los almenys setanta-dues hores, que són tres dies naturals íntegres i complets.» (Tractat, article IV, capítol I).

Sota aquest punt de vista, la família de Pere Mitjavila hauria seguit les indicacions dels metges que respectaven l'autoritat d'Avicenna, i el fet de deixar-lo al pati principal podria obeir a una recomanació higiènica d'aquell temps, com era la renovació freqüent de l'aire del lloc on jeia el malalt.

Víctor Hurtado extrau dels documents de l'època un retrat vívid de la gran tragèdia que va patir la ciutat de Barcelona, com la resta d'Europa, a mitjans del segle XIV, i en uns escenaris que encara es poden visitar, ja que la casa dels Mitjavila, al carrer de Montcada, forma part de l'actual museu Picasso, com va demostrar Ainaud de Lasarte.¹⁵¹

¹⁴⁹ *Ibidem*, p. 257.

¹⁵⁰ Catalunya Ràdio, 8 de juny del 2008, programa núm. 212, minut 43.

¹⁵¹ Recollit per Hurtado (2007), *Els Mitjavila. Una família de mercaders a la Barcelona del segle XIV*, p. 141.

4.3 Consideracions sobre la pestilència

En el segle XIV el mot *pestilència* era sinònim d'epidèmia. Al llarg dels anteriors capítols s'ha evitat fer servir el mot *pesta* perquè, a hores d'ara, duu les connotacions de la gran mortaldat del 1348 i es pot associar a una malaltia infecciosa produïda pel bacteri *Yersinia pestis*, però aquesta lectura estaria feta des del punt de vista de la microbiologia, mentre que els europeus de l'època s'hi aproparen amb un criteri exclusivament clínic, és a dir, avaluant els signes i símptomes que presentaven els malalts i observant l'extensió del mal sobre la població. El lector actual ha de pensar que amb *pestilència* o *epidèmia* es designa aquí, seguint criteris de medicina medieval, un procés patològic que complia els principis definits per Galè com «una malaltia que s'origina en la corrupció de l'aire i ataca a totes o a gran nombre de persones d'una contrada i causa la mort de moltes d'elles».¹⁵² Els signes establerts per Galè i Avicenna són febre, úlceres i bubons, després apareix una erupció, a vegades ulcerosa, i aquesta erupció és la forma que té el cos de desfer-se de la sang corrompuda per la febre. Tots aquests signes els descriu, de manera perfecta, mestre Jacme (Tractat, article IV, capítol II). Se'n pot deduir que amb el nom de «pestilència» s'entenen les entitats patològiques diferents que coincidien en el fet de presentar les manifestacions abans dites. De fet la febre groga només es va poder diferenciar com a malaltia a finals del segle XVII.¹⁵³

El nom de «Pesta Negra» referit a l'epidèmia del 1348 es va popularitzar a partir del segle XVIII com l'expressió que emprava la població medieval per fer-hi referència.¹⁵⁴ Tanmateix, és possible que el nom popular original fos *mort negra*, ja que aquesta denominació ja havia estat utilitzada en altres ocasions per Lucreci, Virgili i Sèneca.¹⁵⁵ Fins i tot en el concepte actual de la malaltia es troba discordança sobre el motiu pel qual se li aplicava l'adjectiu «negra» a la pestilència. La majoria d'autors pensen que es devia a la forma septicèmica, que ocasiona taques marrons i negres a la pell. Per a altres, com López Piñero,¹⁵⁶ es tractava més aviat de la forma pneumònica, que produeix una inflamació primària molt aguda del pulmó, i els pacients adquireixen la coloració negra blavenca de la pell per manca d'oxigenació de la sang. Hi ha, també, qui assenyala com a origen del nom el color de la sang de les hemoptisis i de la supuració dels bubons. Al *Diccionari enciclopèdic de medicina* figura com a «pesta negra» la varietat hemorràgica. Es pot recordar que, en altres processos morbosos,

¹⁵² Recollit de Campbell (1931), *The Black Death and Men of Learning*, p. 77.

¹⁵³ Sánchez Núñez (1828), *Diccionario de fiebres*, p. 61.

¹⁵⁴ Arrizabalaga (ed.) (2008), *Regiment preservatiu e curatiu de la pestilència. De Lluís d'Alcanyís*, p. 15.

¹⁵⁵ *Ibidem*.

¹⁵⁶ *Breve historia de la medicina* (2000), p. 21.

s'ha donat històricament l'apel·latiu *negre* a aquelles formes que evolucionaven amb hemorràgies. Així, es deia *verola negra* a aquella varietat en què les pústules sagnaven. També s'anomenava *xarmpió negre* a la forma hemorràgica de la pallola o xarmpió.¹⁵⁷

En l'estudi històric de les malalties que han acompanyat l'home, s'ha de tenir en compte que l'anàlisi de les restes humanes, objecte de la paleopatologia, és més fiable que la lectura de documents històrics, ja que aquests estan condicionats per l'entorn cultural que els va produir, diferent del nostre. Les idees i els noms de les malalties només es poden interpretar des de les teories i el significat de la terminologia en què es van concebre, i la distància temporal implica, amb freqüència, canvi semàntic i canvi de concepte.¹⁵⁸ Sempre ha sigut objecte de discussió si la pestilència del 1348 va estar causada realment pel bacteri que ocasiona la «pesta» tal com es concep a hores d'ara sota criteris microbiològics.

Quan l'epidèmia del 1348 va arribar a la Gran Bretanya, Ralph Stratford, bisbe de Londres, va destinar unes terres exclusivament al soterrament dels morts i molts d'ells van reposar als cementeris de East i West Smithfield. Se sap que East Smithfield es va fer servir només per als cossos dels traspassats a causa de la Mort Negra. Unes excavacions en van desenterrar les restes durant els anys vuitanta del passat segle i es van convertir en objecte d'estudi de la paleopatologia. El 2011 un equip de genetistes va fer conèixer que havien reconstruït el genoma del bacteri *Yersinia pestis* a partir de mostres extretes de les restes humanes del cementeri.¹⁵⁹ El 2000, un altre equip de la Universitat de la Méditerranée de Marsella havia arribat al mateix resultat amb DNA obtingut en una fossa comuna de Montpeller del 1348.¹⁶⁰ Sembla que es tanca la controvèrsia que existia sobre la identificació de l'agent causal de la pestilència del segle xiv. No faltaven motius per al dubte, perquè el bacteri del segle xx no semblava tan virulent com per a produir una mortaldat similar a la del segle xiv. A més, les puces, vector de transmissió del bacil entre els rosegadors —sobretot rates— que en són el reservori i les persones, es pensa que no haurien pogut sobreviure a les temperatures de l'hivern del 1348. També introdueix dubte la descripció d'alguns signes, com la rapidesa de l'evolució del mal, que faria pensar més aviat en un virus hemorràgic del tipus Ebola... Potser la discussió continuarà, però molts historiadors de la medicina es decanten per pensar que el bacteri *Yersinia pestis* va ser el causant de l'epidèmia de Justinià el segle vi dC, que després va desaparèixer de la conca mediterrània i que hi retornà el 1347. Possiblement en el segle xiv va actuar sobre una població afeblida o sense defenses, com la verola al continent americà després de l'arribada dels europeus.

¹⁵⁷ *Diccionari enciclopèdic de medicina*.

¹⁵⁸ López Piñero (2000), *Breve historia de la medicina*, p. 16.

¹⁵⁹ Callaway (2011), «Plague genome: The Black Death decoded», *Nature*, 478, p. 444-446.

¹⁶⁰ *Ibidem*.

4.4 Record històric

La població europea del segle XIV patia la passa d'una malaltia infectocontagiosa que li era totalment desconeguda. La pesta és un procés, primàriament, de les rates i altres rosegadors, i es transmet a l'home per mitjà de la puça *Xenopsilla cheopis* o per la manipulació d'animals silvestres contaminats. Pot produir-li tres formes clíniques: bubònica —amb aparició de tumors a les aixelles, els engonals o el coll—, pneumònica —amb localització del bacil als pulmons, dolor al pit i fàcil contagi de persona a persona—, i septicèmica —amb presència i multiplicació del bacil a la sang, alteració de la coagulació sanguínia i aparició de blaus a la pell.

Es pot recórrer a la història per trobar brots de la malaltia. Així, resulta suggeridora, encara que ambigua, la lectura del Primer Llibre de Samuel: «aquells que no van morir van ser atacats de tumors i els crits d'angoixa de la ciutat pujaren fins al cel» (capítol 5, versicle 12), i continua més avant (capítol 6, versicles 4 i 5): «¿Quina reparació hem d'oferir?» I van respondre: «conforme al nombre de tirans dels filisteus, cinc tumors d'or i cinc rates d'or, perquè el mateix càstig patiu vosaltres que els vostres tirans. Feu imatges dels vostres tumors i de les vostres rates que assolien el país i doneu glòria al Déu d'Israel. Tal volta alleujarà la seva mà de sobre vosaltres, els vostres déus i la vostra terra.»¹⁶¹ Ens trobem cap a l'any 1060 aC.

La coneguda com a «pesta de Tucídides» —entre els anys 430 i 425 aC— va tenir lloc a Atenes durant la Guerra del Peloponès. Per les descripcions clíniques que va deixar l'esmentat historiador atenenc es pot pensar en diversos processos morbosos com la pigota o verola, el tifus exantemàtic i la disenteria, desencadenats en la ciutat assetjada pels espartans, però no en la pesta per *Yersinia*.¹⁶²

Jacme d'Agramont apel·la al testimoni de Galè per descriure algun signe de la pestilència, però el metge grec —segle II dC— no va ser testimoni de cap malaltia similar a l'epidèmia que Europa va patir a la baixa edat mitjana, sinó amb probabilitat, i de nou, d'una epidèmia de tifus exantemàtic o d'altres afeccions.¹⁶³ Diu Agramont (Tractat, article I, capítol I): «[...] per aquesta raó diu Galè que veié una pestilència en una regió en la qual els malalts perdien la memòria fins al punt que no recordaven ni el seu propi nom.» Sembla que s'hi descriu, més aviat, l'estat d'estupor en què cauen, per causa de la febre elevada, molts malalts de tifus. Aquest estat dona nom a la malaltia —del grec *typhos*: fumerol, fumassa, boira. Pot relacionar-se amb l'expressió catalana

¹⁶¹ Font: *Biblia de Jerusalem* (trad. del castellà nostra).

¹⁶² Cortina; Fenollosa (2004), *Crònica de la Medicina*, p. 42.

¹⁶³ López Piñero (2000), *Breve historia de la medicina*, p. 20.

L'enterrament de les víctimes de la plaga a Tournai. Detall d'una miniatura de *Les Cròniques de Gilles Li Moisis* (1272-1352), abat del monestir de St. Martin of the Righteous. Bibliothèque royale de Belgique. Commons Wikimedia.

«tenir el cap emboirat». A més, pareix ser que Galè havia abandonat Roma poc abans que hi arribés l'epidèmia.¹⁶⁴

S'assumeix que la primera aparició de la «pesta» tal com avui es coneix —és a dir, produïda pel bacil *Yersinia pestis*—, a la conca mediterrània, va tenir lloc en el segle VI dC, i és coneguda com a «Pesta de Justinià». L'historiador bizantí Procopi ens deixà notícia dels efectes devastadors que va tenir a la ciutat de Constantinoble:

Quan totes les tombes i criptes preparades amb antelació van estar plenes de cadàvers, se'n van construir de noves en els camps del voltant i on això no va ser suficient, hom va pujar a les muralles de Sicea, s'hi van retirar els sostres i es van llançar dins els cadàvers. Quan les torres van estar plenes de cadàvers es van tornar a tapar... La fetor era cada dia més insuportable per a la població.¹⁶⁵

¹⁶⁴ Campbell (1931), *The Black Death and Men of Learning*, p. 77.

¹⁶⁵ Cortina; Fenollosa (2004), *Crónica de la Medicina*, p. 68 (trad. del castellà nostra).

Hendrik Poinar, qui amb Johannes Krause ja havia estudiat les restes del cementeri d'East Smithfield, va fer conèixer el 2014 que, gràcies als estudis genètics duts a terme pel seu equip, es pot dir ara que la «Pesta de Justiniana» va ser causada per una soca de *Yersinia pestis*.

4.5 Els metges europeus enfront de la pestilència del 1348

La descripció de la «Pesta Justiniana» s'ha transmès pels escrits d'un historiador, no d'una autoritat mèdica, de manera que quan els físics de l'edat mitjana van haver d'enfrontar-se a una nova passa en desconeixien la naturalesa.

Es creu que la pandèmia va començar el 1333 a la Xina, coincidint amb un període de fams. L'hivern del 1333-1334 també va deixar mal record a Catalunya, on va rebre el nom de «mal any primer» i va iniciar el lent declivi econòmic de la corona d'Aragó. La pandèmia va arribar a la Mar Negra el 1347, a través de l'Índia, i es va estendre després per la península italiana. Va trobar punts de difusió en els ports marítims i des de Marsella va envair prompte tota la Provença. Guiu de Chaulhac, qui va viure l'epidèmia a Avinyó, on es trobava al servei del papa Climent VI, en va deixar testimoni escrit:¹⁶⁶

Va començar aquesta epidèmia a Avinyó pel mes de març i va durar set mesos. Va tenir dues formes; perquè durant els dos primers mesos va donar febre contínua i escopinades de sang; i aquests morien dintre de tres dies. Després, durant la resta del temps va donar també febre contínua i amb apostemes i àntraxs en les parts de fora, especialment sota dels braços i als engonals; es morien dintre de cinc dies. Tan greu n'era el contagi, en especial mentre va durar amb les escopinades de sang, que no només detenint-se, sinó tan sols mirant-se passava d'uns a altres. Va arribar a tant que les gents es morien sense assistència de criats, i se soterraven sense sacerdots; el pare no visitava el fill, ni els fills els pares; la caritat estava morta i l'esperança perduda. Anomeno gran aquesta pesta perquè va afectar quasi tot el món. Va començar a l'Orient, i de tal manera va escampar les seves sagetes, que va passar a nosaltres a l'Occident. Va ser en tal grau gran i mai sentida a dir, que a penes va deixar lliure la quarta part de les gents. Perquè no van ser similars les que llegim de la ciutat de Cranon i de Palestina, ni aquella que refereix Galè en els romans...

El quadre clínic exposat per Chaulhac s'adiu amb una passa de pesta pneumònica seguida d'una de pesta bubònica. Les descripcions dels signes, de la durada de cada forma i de la major gra-

¹⁶⁶ Recollit de Lopez Piñero (1973³), *Medicina, historia, sociedad*, p. 89-90 (trad. del castellà nostra).

vetat, amb transmissió directa entre persones, de la varietat pneumònica romanen ara als llibres de medicina clínica tal com van ser anotades en el segle XIV. La formació teòrica d'aquells metges il·lustrats i la seva capacitat d'observació fa pensar que només ens separa d'ells l'actual desenvolupament tècnic. Un punt que pot atraure l'atenció del lector és la creença en la capacitat de la transmissió de la malaltia per la mirada d'un malalt a un sa, afirmació que es troba també en el tractat escrit el 19 de maig del 1349 pel conegut com a «físic de Montpeller», i que aquest explica per la capacitat de concentració de la matèria verinosa que té el fons del globus ocular, a la manera com un espill còncav ho fa amb els rajos del Sol, i la projecta cap als ulls d'una altra persona que estigui mirant-los.¹⁶⁷

En el tractat de Ibn Khatima es reconeix també la forma pneumònica com la més contagiosa, i s'observa l'adquisició d'immunitat contra la pestilència per part de les persones que han viscut en llocs afectats pel mal, de manera que aparentment s'han assimilat a l'ambient en què viuen. Un altre metge de l'època, Dionysius Secundus Colle, fa notar que gairebé tots aquells que prestaven serveis com a portalliteres en hospitals i altres llocs públics semblaven immunes a la pestilència, perquè el verí lluita contra el verí i el foragita.¹⁶⁸

El mateix Guiu de Chaulhac va caure malalt, de la forma bubònica, quasi al final de la passa a Avinyó i ho va descriure d'aquesta manera:¹⁶⁹

I, per evitar la infàmia, no vaig gosar fugir, però amb por constant em vaig guardar el millor que vaig poder per mitjà dels remeis abans dits. Això no obstant, cap al final de la mortaldat vaig caure amb febre contínua, amb un tumor a l'engonal. Vaig estar malalt gairebé sis setmanes, i em vaig veure en tan gran perill que tots els meus col·legues pensaven que em moriria; però amb el tumor ja madur, i tractat com he dit, em vaig lliurar per voluntat de Déu.

Guiu de Chaulhac confessa haver sentit la temptació de fugir, i molts metges no només van sentir-ne la temptació, sinó que van recomanar la fugida. Així, Gentile da Foligno acabà el capítol sobre el tractament quirúrgic amb les següents paraules: «Finalment concloc que fugir, com ja he dit, és el millor en aquesta particular pestilència; ja que aquesta malaltia és el més verinós dels verins, i per la seva propagació i capacitat d'infecció ho contamina tot.»¹⁷⁰

¹⁶⁷ Campbell (1931), *The Black Death and Men of Learning*, p. 61.

¹⁶⁸ *Ibidem*, p. 62-63.

¹⁶⁹ Recollit de Campbell (1931), *The Black Death and Men of Learning*, p. 3 (trad. nostra).

¹⁷⁰ Campbell (1931), *The Black Death and Men of Learning*, p. 92. (trad. nostra).

Els metges de l'època es van adonar prompte que l'epidèmia que vivien era d'una naturalesa que ni Galè ni Avicenna havien descrit, i n'abunden els testimonis. Així, ja s'ha exposat, en el capítol 2, l'opinió de Guiu de Chaulhac; i Ibn Khatimah, a Almeria, deixà aquestes línies:¹⁷¹

No s'ha donat informació satisfactòria sobre ella, perquè la malaltia és nova, i a causa de les grans distàncies que es veuen implicades i la manca de viatgers de cada religió [sic per regió?]. Sols Déu sap quan abandonarà la Terra. S'ha informat que ha cessat a Mallorca i a moltes ciutats mahometanes i cristianes.

A Besalú, el gran metge jueu Abraham ben David Caslari, que, a diferència de Jacme d'Agramont, havia viscut directament l'epidèmia, va escriure el 1349 un tractat sobre pestilència i altes febres on parla àmpliament de signes clínics, terapèutica i dieta. Conclou, potser per contrast, que la malaltia del 1348 «no era l'autèntica pestilència».¹⁷²

Galè i Avicenna no van ser de gran ajut, ni en la descripció dels signes específics ni en el tractament, per al metges que van haver d'enfrontar-se al mal. Galè havia arribat fins i tot a afirmar que li semblava fàcil curar, per mitjà de sagnies i purgues, aquells que patien la pesta.¹⁷³ Les autoritats mencionades mai no van haver de viure una epidèmia similar, com diu Johan Jacme, el canceller de Montpeller, a la segona estrofa del seu *Le regime de l'epidimie et remedde contre icelle*, que s'ha exposat al capítol 2.

Els metges de la dècada dels 1360 ja van expressar palesament la manca d'autoritat dels mestres abans esmentats en allò que concernia el procés morbós que havia arribat dues dècades abans i romandria a Europa, amb brots periòdics, fins a finals del segle XVII. Així, en el seu *Treatise on the Epidemic Sickness*, escrit cap al 1365, John of Burgundy exposa:¹⁷⁴

Per tot l'anterior m'atreveixo a dir (encara que no per desacord amb les autoritats, sinó perquè la llarga experiència deixa clares aquestes coses), que els mestres actuals en qualsevol lloc del món són més experts en malalties d'epidèmia pestilencial que tots els metges de l'art de la medicina i les autoritats des d'Hipòcrates ençà, per molts que hagen estat. Perquè cap d'ells va veure mai una epidèmia tan general i duradora, ni van veure provats els seus esforços per la llarga experiència, sinó que allò que la majoria d'ells diuen i practiquen sobre epidèmia ho han extret de les ensenyances d'Hipòcrates. Per consegüent,

¹⁷¹ Ibídem, p. 52. (trad. nostra).

¹⁷² Winslow; Duran-Reynals (1948), «Jacme d'Agramont and the First of the Plague Tractates», *Bulletin of the History of Medicine*, 22, p. 754.

¹⁷³ Campbell (1931), *The Black Death and Men of Learning*, p. 77.

¹⁷⁴ Recollit per Campbell (1931), *The Black Death and Men of Learning*, p. 122 (trad. nostra).

els mestres del nostre temps han tingut major experiència en aqueixes malalties que tots aquells que ens han precedit, i es diu en veritat que de l'experiència ve el coneixement.

Davant d'una situació nova els físics van començar a qüestionar els mestres clàssics, i es va obrir la porta que conduí a la renovació de la teoria mèdica a partir de l'edat moderna, fruit de la introducció de mètodes d'estudi nous amb la intenció d'interpretar observacions noves.

4.6 El poble enfront de la pestilència del 1348

La irrupció de la pestilència va modificar el comportament de la població. Van sorgir moviments de masses com els flagel·lants, que recorrien els camins assotant-se per expiar els pecats del món i, ja més avant, el 1374, però també lligada als estralls de la Mort Negra, es va desfermar a Aquisgrà el tarantisme, una epidèmia psíquica que causava que les persones ballaren, mig despullades i en grups a vegades molt nombrosos, una autèntica dansa macabra durant hores fins a caure a terra en estat d'èxtasi. El tarantisme es va propagar a Lieja i Maastricht, i després a tot Europa occidental.¹⁷⁵

En contrast amb les reaccions anteriors, Boccaccio ens deixà, al *Decameró*, la història dels deu joves —set noies i tres nois— que es van refugiar, durant deu dies, en una *villa* separada de Florència mentre l'epidèmia devastava la ciutat. El comportament d'aquests joves ens fa recordar Jacme d'Agramont quan descriu, en el *Regiment*, l'alberg que s'ha de triar segons el tipus d'alteració que hi ha en l'aire, i també quan aconsella el gaudi moderat de la vida en temps pestilencial amb les frases que encapçalen l'article v, part II, capítol vi: «En tal temps estar gojós i alegre és molt profitós, sempre que amb el goig no es mescli, per accident, algun mal regiment d'aliments o de luxúria i així dels altres.»

La persecució de determinades minories va ser una conseqüència de la por i la desesperació. Així, els frares menors van ser acusats de propagar el mal perquè assistien les víctimes adés com a confessors adés amortallant els cossos dels difunts.¹⁷⁶ Guiu de Chaulhac¹⁷⁷ dona notícia d'altres minories culpabilitzades:

Molts tenien dubtes sobre la causa d'aquesta gran mortaldat. En alguns llocs es va pensar que els jueus havien enverinat el món, i els van matar. En altres, que havien estat els pobres deformes, i els van expulsar. En altres, que havien estat els nobles, i aquests tenien por de mostrar-se en públic. Finalment es va arribar

¹⁷⁵ Cortina; Fenollosa (2004), *Crónica de la Medicina*, p. 107 i 114.

¹⁷⁶ Webster (1993), *Els Menorets. The Franciscans in the Realms of Aragon from St. Francis to the Black Death*, p. 298.

¹⁷⁷ Recollit per Campbel (1931), *The Black Death and Men of Learning*, p. 3 (trad. nostra).

al punt d'apostar guàrdies a les ciutats i viles i no permetre l'entrada a aquell qui no era ben conegut. I si es trobava que algú duia pólvores o unguents, per por que es tractés de verí, se l'obligava a empassar-se'ls.

Jacme d'Agramont dóna, en el segon article, una relació exhaustiva de les raons per les quals es fa o s'engendra pestilència, i en el segon capítol de la primera part del dit article refereix:

Per altre motiu pot venir mortaldat i pestilència a les persones, a saber, per homes malvats fills del diable qui amb metzines i verins diversos corrompen els aliments amb molt fals enginy i malvada mestria, tot i que pròpiament parlant tal mortaldat de persones no és pestilència de la que aquí parlem, però n'he volgut fer menció perquè ara som en un temps en el qual s'han seguit moltes morts en algunes regions prop d'aquí, com en Cotlliure, en la terra de Carcassona i en la de Narbona i en la baronia de Montpeller i en Avinyó i en tota la Provença.

A aquest paràgraf del *Regiment* s'esmenta l'obra de «malvats homes» dintre de la relació de «coses que fan pestilència universal en l'aire quant a la seva substància», i al mateix temps es descarta que la dita alteració pugui ser produïda per l'home. El passatge d'Agramont podria deure's al record d'uns esdeveniments, ocorregut uns vint-i-cinc anys abans, que es van conèixer com la «conspiració dels leprosos». En efecte, durant la primavera del 1321 va córrer la brama a França que els mesells del regne s'havien confabulat per enverinar l'aigua pertot arreu a fi de propagar la malaltia entre els sans —convindria recordar que en el III Concili del Laterà (1179) s'havia insistit en la segregació dels leprosos. El relat es va estendre i va abocar a la detenció i mort a la foguera de molts d'ells. Primer va tenir lloc en comunitats reduïdes i després es va produir, de manera sistemàtica, per tot França, de manera que el mes de juny el rei Felip V emeté ordres per arrestar-los, interrogar-los i executar-los. Aquests fets, amb la notícia que molts leprosos havien fugit de França i entrat a Catalunya, van arribar a Jaume II. El rei català va tenir la intenció, en un primer moment, d'arrestar i expulsar tots els estrangers dels seus regnes si eren leprosos, però després ordenà que els mesells sospitosos fossin arrestats i es destruïssin les seves pólvores, que se'ls interrogués sota tortura i es cremés aquells que confessessin estar involucrats en la conspiració. Es té notícia d'inquisicions d'aquests tipus a Osca, Eixea, Tarassona, Manresa, Montblanc i Barcelona durant l'estiu del 1321.¹⁷⁸ No es pot descartar que, en l'enumeració teòrica de causes, Jacme d'Agramont estigués referint-se al record d'aquells fets passats més que a una possibilitat recent, la qual, més aviat, sembla negar.

¹⁷⁸ McVaugh (2002), *Medicine before the plague*, p. 220.

La persecució que van patir els jueus requereix una descripció particular. L'assalt als calls es va produir arreu de Catalunya a partir de l'arribada de la Mort Negra. El call de Barcelona el va patir el 17 de maig del 1348, i la pestilència havia arribat a la ciutat a la primeria d'aquell mateix mes. Després es va produir l'assalt del de Cervera i, al juliol, l'esfereïdora mortaldat al call de Tàrraga.¹⁷⁹ Pere III va emetre ordres per restablir la situació, fer justícia i compensar les víctimes,¹⁸⁰ però els atacs van continuar en un temps no només de pestilència sinó també de revolta social. El rei narra a la *Crònica*¹⁸¹ que, en el mes d'octubre del 1348, quan es trobava a Sogorb, li arribà que, malgrat haver estat derrotada la Unió a Épila, alguns dels seus dirigents s'havien dirigit a València, on havien fet host, «e après anaren a Murvedre e robaren la judaria nostra».¹⁸²

Charles-Edward Amory Winslow ofereix, amb data de 1943, una visió personal sobre la culpabilització de certes minories en temps de pestilència:¹⁸³

En el segle XIV, tanmateix, aquests eren errors de la gent comuna, i no, com en el segle XX, part de les creences oficials de grans nacions. Tant el papa Climent VI com el rei Casimir de Polònia prengueren mesures enèrgiques per protegir i socórrer els jueus. Les persones il·lustrades, tant metges com no, buscaren explicacions racionals a aquestes calamitats.

4.7 Canvis socials a Europa arran de l'arribada de la Mort Negra

L'arribada de la Mort Negra va suposar, segons la majoria dels autors, un canvi abrupte en les institucions i els costums socials que, de totes formes, hauria tingut lloc per evolució natural. Alguns estudiosos la consideren un esdeveniment que accelerà el procés de formació de l'actual Europa, i altres parlen de l'arribada de la pestilència com el final de l'edat mitjana i el començament de la moderna. Hi ha autors, en canvi, que opinen que els seus efectes no van ser tan decisius i fins i tot que se n'han exagerat les conseqüències sobre l'economia. Anna Campbell¹⁸⁴ pareix decantar-se cap a l'opinió dels primers, i reproduïx les paraules de Egon Friedell a *Kulturgeschichte der Neuzeit*: «L'any

¹⁷⁹ Per a un estudi en detall dels fets del call de Tàrraga vegeu Saula (coord.) (2014), *Tragèdia al call, Tàrraga 1348*.

¹⁸⁰ Muntaner Santiveri (2014), «L'assalt al call de Tàrraga a les fonts documentals», dins Saula (coord.), *Tragèdia al call. Tàrraga 1348*.

¹⁸¹ *Crònica del rey d'Aragó en Pere IV, lo Cerimoniós ó del Punyaleit*, Barcelona: Impremta «La Renaixença», 1885, p. 203 (llibre quart, capítol 7).

¹⁸² Per a les causes dels assalts vegeu García Biosca: «Una massacre amb tons de revolta política?», dins Saula (coord.) (2014), *Tragèdia al call. Tàrraga 1348*.

¹⁸³ Winslow (1943), *The Concept of Epidemic Disease. A Chapter in the History of Ideas* (ed. de 1980), p. 98 (trad. nostra).

¹⁸⁴ *The Black Death and Men of Learning* (1931), p. 4-5 (trad. nostra).

de la concepció de l'home modern va ser 1348, l'any de la Mort Negra» i A.L. Maycock a *A Note on the Black Death*: «L'any 1348 marca el punt més pròxim a una ruptura categòrica en la continuïtat històrica que mai hagi tingut lloc.»

La gran mortaldat de mitjans del segle XIV va tenir com a conseqüència, entre d'altres, l'acumulació de riqueses en determinats sectors de la societat, el prestigi de certes professions i el canvi en la mentalitat de les persones que la van viure. Assenyala Campbell¹⁸⁵ el gran profit que en va traure la professió mèdica. En conjunt, els professionals de la salut van pagar un preu en vides que va oscil·lar entre el vint-i-cinc i el trenta per cent, però hi van aconseguir un prestigi que els va permetre accedir a llocs d'influència, propers al poder, durant la segona meitat de la centúria, i van augmentar els ingressos fins a arribar a ser petits propietaris. Sembla que van deixar de pertànyer als treballadors del coneixement per a ingressar en el sector dels burgesos benestants en un procés que Campbell equipara a aquell que, després d'una guerra, experimenten els oficials que no hi han mort i als quals els seus conciutadans consideren vencedors.

Es va reforçar, doncs, una actitud prèvia, ja que fins llavors, tot i que la col·lectivitat havia tractat d'incorporar els físics al servei de l'interès públic, ells es consideraven empresaris autònoms moguts pel seu propi profit, sense cap consciència de pertànyer a un col·lectiu amb identitat particular i interessos compartits.¹⁸⁶ Sembla que Agramont criticava aquest comportament quan escrigué al *Regiment*: «Per tal causa, s'ha de guardar tot metge de tenir desig de temps pestilencial per cobdícia de diners, ja que, si ho fa, desitja la seva pròpia mort o la d'algun dels seus amics, i per deslliurar-se'n, si no és fill d'avarícia i d'obstinació, voldria haver donat tots els tresors del món.» (Tractat, article II, part II, capítol III). Henri de Mondeville ja havia consagrat, a les *notabilia* de la seva *Chirurgia*, la quantitat monetària que el metge rebia com a un signe que el pacient obeiria el metge i que aquest conservaria aqueix pacient: *munera sumpta ligant*.¹⁸⁷

Els ordes mendicants, en especial els frares menors, van experimentar canvis que desfermaren crítiques. La regla encaria els franciscans a visitar els malalts i soterrar els difunts, i així ho van fer, de manera admirable, durant la Mort Negra, ja que les famílies benestants els preferien al clergat secular perquè estaven intel·lectualment més ben preparats i, en molts casos, havien nascut en famílies burgeses. Però precisament aquesta dedicació als moribunds i l'administració dels darrers sagraments van ser una font d'enriquiment a través dels llegats que n'aconseguien.¹⁸⁸

¹⁸⁵ *Ibidem*, p. 119-120.

¹⁸⁶ McVaugh (2002), *Medicine before the Plague*, p. 245.

¹⁸⁷ *Ibidem*, p. 172.

¹⁸⁸ Webster (1993). *Els Menorets. The Franciscans in the Realms of Aragon from St. Francis to the Black Death*, p. 139.

Detall del quadre *El triomf de la mort* (1561-1563) de Bruegel el Vell. Museo del Prado.

Ja abans del 1349, John of Reading (mort el 1346) es lamentava de l'actitud del clergat regular —ell mateix era franciscà— que, després d'haver acumulat riqueses a través de confessions i llegats, s'ocupaven d'assumptes terrenals i carnals.¹⁸⁹ Va ser un fenomen que experimentà també el clergat secular. Els arquebisbes de Canterbury Simon Islip el 1350 i el 1362, i Simon of Sudbury el 1378 emeteren sengles ordres sobre això.¹⁹⁰ Les ordres reprotxen els clergues que havien sobreviscut a la pestilència la seva insaciable avarícia i el desig de plaers voluptuosos, i els acusen de negligir la cura de les ànimes, de manera que les esglésies i capelles estaven buides. Amb tot, l'actitud sembla conseqüència d'un sentiment generalitzat en la societat, on s'havia produït, en descripció de Webs-

¹⁸⁹ Campbell (1931), *The Black Death and Men of Learning*, p. 138.

¹⁹⁰ *Ibidem*.

ter,¹⁹¹ un canvi en l'actitud dels fidels cap a les ensenyances morals de l'Església. La pròpia Església estava en dificultats per donar una explicació als estralls de la Mort Negra, i tal volta el poble havia començat a qüestionar la validesa del seu guiatge.

La pestilència va marcar també un canvi permanent en la manera d'enfrontar el món que fou causa de posteriors manifestacions de misticisme, reformes i puritanisme. La idea de la mort va tenir una presència constant en la ment de les persones i en va condicionar les actuacions. Anna Campbell¹⁹² fa notar que, abans del 1348, els documents de fundacions i llegats esmenten de vegades, com a motius dels benefactors, la salut deficient o la proximitat de la mort, però després de l'epidèmia l'esment de la mort és constant i, a més, es pot llegir als documents paràgrafs de reflexions fatalistes que s'hi refereixen. Campbell¹⁹³ ho exemplifica amb els mots deixats pel papa Innocenci VI, elegit el 1352, quan fundà el col·legi de Sant Marçal, a Tolosa:

Perquè el més humil mor amb el més enaltit, amb la gent comuna mor la noblesa; l'instruït igualment amb l'indocte. Tampoc té sentit, pel nostre enaltiment, la vanaglòria d'aquest món amb títols buits, quan el dia de la mort ens ha estat fixat amb el naixement. I a través d'inalterables i amagats recorreguts d'aquest tipus la nostra vida és arrossegada per la veloç transitorietat dels temps... si realment se'n pot dir vida, on contínuament estem morint i allunyant-nos com l'aigua, i se'n fuig com l'ombra i mai roman igual...

Un profund sentiment de pessimisme va impregnar el pensament dels homes i va canviar la visió esperançada en el futur, pròpia del segle XIII, per un esperit lúgubre i ple d'angoixa, i una inclinació envers la idea constant de la malaltia i la mort.¹⁹⁴

Als estudis generals es reflectí aquest canvi en una manera que alguns estudiosos del segle XX consideren positiu, com sembla ser el cas de Stephen d'Irsay,¹⁹⁵ de qui es reproduïx un paràgraf il·lustratiu:

Gerson [1363-1429], un dels més grans universitaris de l'època, va escriure tractats *De arte moriendi*. Confessa que la vida de l'home no és més que un somni evanescent, una ombra efímera, *somnium avolans vel umbra pertransiens*. El malestar dels intel·lectuals es deu, entre d'altres causes, a l'intel·lectualisme exclusiu, al racionalisme altívol, a l'orgull de les escoles, i una conseqüència, potser, de la desaparició de

¹⁹¹ *Els Menorets. The Franciscans in the Realms of Aragon From St. Francis to the Black Death*, p. 298.

¹⁹² *The Black Death and Men of Learning* (1931), p. 172.

¹⁹³ *Ibidem*, p. 173 (trad. nostra).

¹⁹⁴ Campbell (1931), *The Black Death and Men of Learning*, p. 179.

¹⁹⁵ *Histoire des universités* (1933), p. 195 (trad. nostra).

l'agustinisme de les universitats. Expulsada, la mística es va refugiar en altres llocs. Suso, Kempen, Jacopone da Todi no escriuen dintre de les escoles, però la joventut universitària llegeix àvidament les seves obres. S'ha d'estudiar, però cal també somiar. Hom resta fidel als coneixements reals, transmesos pels mestres venerats; hom se sent fort amb ells. Però no es pot impedir que els esguards errants s'aturin a les danses macabres dintre dels llibres, i sobre les muralles.

Es pot veure que D'Irsay negligeix la influència que la Mort Negra pogué tenir en la mentalitat dels homes de ciència, i considera la mística consubstancial a l'esperit humà.

En canvi, Anna Campbell atribueix a l'epidèmia l'aparició, per demanda del clergat, de càtedres de teologia en els Estudis de nova fundació, i el seu establiment en altres on mai no havien existit.¹⁹⁶ També assenjala l'autora americana, com a conseqüència del canvi en les mentalitats degut a l'epidèmia, la desaparició, el 1411, de la llibertat de pensament a Òxford, que havia arribat a fer d'aqueixa ciutat un centre del wyclifisme; i París deixà de ser la guia de França en el bon govern i en la lluita contra els anglesos fins a acceptar, a començaments del segle xv, el control anglès.¹⁹⁷ Tots dos Estudis van cloure, així, la baixa edat mitjana, un període en el qual, segons Campbell, va imperar un esperit d'optimisme esperançat.

¹⁹⁶ Campbell (1931). *The Black Death and Men of Learning*, p. 170.

¹⁹⁷ *Ibidem*, p. 171.

5

EL *REGIMENT* D'AGRAMONT

5.1 Introducció

Jacme d'Agramont va escriure el *Regiment* sense tenir experiència directa de l'epidèmia del 1348, que era encara enllà dels Pirineus. Així, no es troba al seu text cap descripció clínica específica, com tampoc s'hi parla de *Mort Negra*, un nom que es va aplicar arran d'observar els malalts. Quan mestre Jacme escriu els mots *epidèmia* o *pestilència* no es refereix a cap entitat patològica específica, sinó al caràcter epidèmic del mal, juntament amb la presència dels signes establerts per Galè i recollits per Avicenna: febre pestilencial, nafres i bubons. La importància del manuscrit del mestre lleidatà resideix en l'exposició, amb caràcter divulgatiu, de tot allò que en el seu temps es coneixia sobre l'epidèmia en general, és a dir, en referir-ne les causes, els signes i la manera de prevenir-ne les conseqüències. Si s'hi afegeix que l'esquema de l'exposició és magistral i que el caràcter divulgatiu no disminueix el seu rigor escolàstic, es comprendrà l'alta consideració de què ha gaudit sempre entre els estudiosos de la història de la medicina.

La comprensió del text requereix el coneixement previ dels principis de la medicina galènica, i el present capítol tracta d'exposar-los de manera esquemàtica.

5.2 La medicina grega

Fins als segles vi i v aC els sanadors grecs havien estat influïts per medicines arcaïques com la mesopotàmica i l'egípcia, però quan els filòsofs van passar a estudiar un univers no arbitrari sinó regit per lleis que es podien comprendre i permetien predir els fenòmens naturals, aquest pas es va aplicar també al cos humà i els seus accidents. De fet, els preceptes dels pitagòrics, tot i que dintre de la seva peculiar «religió», van tenir gran influència en la dietètica entesa com a manera de regular la vida, és a dir, com una mena d'higiene.

Cels (finals del s. I aC) va descriure aquest fenomen amb les paraules següents:¹⁹⁸

Al principi, la medicina era considerada com una part de la filosofia, de manera que la curació de les malalties procedeix dels mateixos autors que van iniciar l'estudi de la naturalesa. És comprensible, en efecte, que es preocupessin de manera especial per la medicina aquells que debilitaven les forces dels seus cossos amb les vigílies i la inactivitat de la meditació. Per aquest motiu, sabem que molts dels mestres de la filosofia van ser experts en l'art de curar, i els més cèlebres entre ells són Pitàgores, Empèdocles i Demòcrit. Deixeble de l'últim va ser, segons l'opinió d'alguns, Hipòcrates de Cos. [...] En aquesta mateixa època, la medicina es va separar en tres branques, en la primera de les quals es cura amb la dieta, en la segona amb els medicaments i en la tercera amb les mans. Els grecs anomenaren la primera *dietètica*, la segona *farmàcia* i la tercera *cirurgia*.

La teoria presocràtica que més va influir en la medicina es deu al sanador i filòsof natural Empèdocles d'Agrigent (492 aC - 432 aC). Establí l'aire, l'aigua, el foc i la terra com a elements primers de tot ésser natural, barrejats en proporcions variables per la força que ell anomenà *amor*, i presentaven qualitats oposades: calent i fred, líquid i sòlid. La tendència a la separació els venia de la força de l'*odi*. Aristòtil acceptà la teoria d'Empèdocles —amb els quatre elements com a causa material i les dues forces com a causa eficient— quan exposà el seu concepte d'anatomia, i hi afegí que allò important eren les qualitats oposades dels elements.

La medicina clàssica grega va quedar compilada durant els segles v i iv aC en el *Corpus hipocràtic*, que és un recull d'escrits mèdics d'èpoques diferents i autors diversos en els quals predominen les escoles de Cos i de Cnido, que, a més, es van complementar, ja que la segona va desenvolupar el diagnòstic diferencial i la primera se centrà en l'exploració clínica i el pronòstic.¹⁹⁹ Es pot recordar aquí la preocupació de Jacme d'Agramont pel difícil pronòstic en temps pestilencial, que esmenta en el *Regiment* (Tractat, article I, capítol I).

Els pressupòsits teòrics hipocràtics donaven gran importància al medi ambient, tal com s'exposa en el llibre *Dels aires, aigües i llocs*; s'encetava així un concepte de medicina ambientalista que encara perdura.²⁰⁰ A aquesta importància de l'ambient es va sumar el substrat del desequilibri dels humors de l'organisme com a causa immediata de la malaltia. La teoria humoral és una elaboració conceptual des del supòsit dels quatre elements i les quatre qualitats, totes dues ja esmentades. El llibre del *Cor-*

¹⁹⁸ Recollit per López Piñero (1973), *Medicina, historia, sociedad*, p. 47 (trad. del castellà nostra).

¹⁹⁹ López Piñero (2000), *Breve historia de la medicina*, p. 68-69.

²⁰⁰ *Ibidem*, p. 69.

pus titulat *Sobre la naturalesa de l'home* estudia la composició orgànica com a barreja de sang, bilis groga o còlera, bilis negra o melancolia i flegma. L'escrit d'Agramont segueix aquesta base teòrica.

Amb la intenció de ressaltar els fonaments clàssics en l'obra del mestre lleidatà, es reproduïx a continuació un fragment del *Corpus hipocràtic* que pertany al llibre *Dels aires, aigües i llocs*.²⁰¹ S'hi podrà comprendre per què mestre Jacme dedica un capítol (Tractat, article II, part II, capítol I) a valorar l'entorn higiènic de la ciutat de Lleida, en el qual esmenta també els beneficis sobre la salut de la tala recent d'àlbers de la banda de Fontanet:

De manera que, quan un metge arriba a una ciutat de la qual no té experiència, deu considerar la seva situació i en quina disposició està respecte als vents i de l'orient del Sol, perquè no tenen les mateixes qualitats aquella que mira al Nord i aquella que mira al Migjorn, aquella que mira a l'Orient i aquella que mira a l'Occident. A més, ha de saber molt bé com hi són les aigües, si fan servir aigües pantanoses i blanques, o aigües dures i eixides de llocs alts i de penyalars, o salines i indigestes. El mateix de la terra: si està despullada d'arbres i seca o amb arbres i humida, si és una vall de calor sufocador o si és en lloc alt i fred [...]

La presència d'Aristòtil en la medicina va ser essencial per a l'estudi de la morfologia. Va suposar la sistematització de l'embriologia, l'anatomia estructural i la morfologia comparada. Al llibre *Sobre la generació dels animals*, Aristòtil descriu el desenvolupament de l'embrió com a conseqüència de la força ordenadora de la natura. Aquesta teoria s'adiu amb la seva creença en la generació espontània, segons la qual la vida dels animals inferiors sorgeix, per la mateixa força ordenadora de la natura, de manera espontània de la matèria inerta. La teoria de la generació espontània va estar vigent fins a l'edat moderna.

Diocles de Carist, deixeble d'Aristòtil, introduí la dietètica, o manera higiènica de viure, amb finalitat preventiva. Fins llavors, els principis dietètics o higiènics havien estat procediments curatius, amb la cirurgia i l'ús de plantes medicinals. Al mateix temps, afegí els principis ètics del seu mestre, resumits en la idea del «just mig», a la teoria posthipocràtica. El «just mig» impregna el *Regiment d'Agramont*, i a tall d'exemple es poden reproduir aquí els mots que encapçalen l'article V, part II, capítol VI: «En tal temps estar gojós i alegre és molt profitós, sempre que amb el goig no es mescli, per accident, algun mal regiment d'aliments o de luxúria i així dels altres.»

Quan es llegeix l'*Epístola* d'Agramont, s'hi poden trobar totes i cadascuna de les idees teòriques fins aquí exposades. Ara bé, l'hipocratism li arribà al mestre lleidatà a través de les obres de Galè i dels metges àrabs que les traduïren, les estudiaren i hi feren noves aportacions.

²⁰¹ Recollit per López Piñero (1973), *Medicina, historia, sociedad*, p. 26 (trad. del castellà nostra).

5.3 La figura de Galè

Després de la desintegració de l'imperi d'Alexandre, la dinastia ptolemaica governà Egipte durant tres segles. Al llarg d'aquest temps, al Mouseion alexandrí es conreà la medicina grega posthipocràtica, en llengua grega i amb instal·lacions d'estudi que incloïen la biblioteca, col·leccions de botànica i sales de dissecció.

En aquest ambient científic sorgiren escoles que Cels descrigué com a «racionalistes», que cercaven el coneixement de la natura per esbrinar les causes de la malaltia, ja que sense conèixer-les no es podria guarir. Sistematitzaren l'estudi en les causes ocultes i les causes naturals que produïrien malaltia —predomini d'un dels quatre humors, alteració de la qualitat d'humit, del *pneuma*, etc.—, en les funcions orgàniques —inspiració i espiració, ingestió i digestió, son i vigília, etc.— i en els òrgans interns, amb la necessitat de dissecar cadàvers. Pel contrari, els «empiristes» es basaven en l'experiència, per exercir la qual era necessari el coneixement de les causes evidents, i consideraven que la resta de causes eren impenetrables.²⁰²

Un concepte que ja era considerat pels hipocràtics, el del *pneuma*, va convertir-se, per a una nova escola, en el segle I dC, en un element essencial en la gènesi de malalties. Els *pneumàtics*, tot i seguir la teoria dels quatre humors, assignaven a l'estat i acció de l'aire dintre del cos la possibilitat d'emmalaltir. Per als seguidors d'aquesta escola, el *pneuma* —esperit—, que es trobava en l'aire, era un principi vitalitzador i dinamitzador de la matèria orgànica. Ja en la teoria més elaborada de Galè, una de les funcions de la respiració era alimentar el *pneuma*. Segons Galè, l'aire que arribava al cor aportava la matèria principal per generar uns *pneúmata* o «esperits vitals». Els «esperits vitals» es produïen dintre del cor esquerre per la barreja de la sang amb l'aire inspirat, i serien elements corporis, una mena de «vapors lluminosos i diàfans» que contindrien la substància d'aigua, aire, foc i terra²⁰³ —altres autors li atribuïen tan sols la substància d'aire, aigua i foc. Els «esperits vitals» serien les causes eficients que posarien en acte les diverses «potències, facultats o virtuts de cada òrgan»²⁰⁴ i es convertirien en l'instrument de totes les obres que l'ànima fa en el cos. Sota aquest punt de vista s'haurien d'entendre els mots *esperits* i *virtuts* cada volta que apareixen al *Regiment*. Agramont s'apropa a la descripció fisiològica feta abans quan al capítol II de l'article IV diu: «[...] ja que tal exercici és motiu i ocasió d'enviar molt aire al cor, el qual aire, com que està podrit i enverinat, corromp el cor i la seva sang i els seus esperits [...]»

²⁰² López Piñero (1973), *Medicina, historia, sociedad*, p. 48-50.

²⁰³ Ferreras (2008), *Los diálogos humanísticos del siglo XVI en lengua castellana*, p. 237.

²⁰⁴ Sánchez González (1998), *Historia, teoría y método de la medicina: introducción al pensamiento médico*, p. 196.

Amb tot, en la medicina galènica la primera funció de l'aire inspirat era regular la calor natural que es produïa al cor, i des del coneixement d'aquest principi podrà el lector comprendre els mots d'Agramont sobre l'efecte de cert aire (Tractat, article IV, capítol I): «També dintre causa alteració, ja que, sense intermediari, arriba al cor per refredar-lo i mitigar la seva calor. I com que està molt calent, en comptes de refredar-lo escalfa intensament el cor i les seves virtuts i la sang arterial, i fa que la còlera predomini sobre els altres humors, multiplicant aquella i reforçant i accentuant les seves qualitats, que són calor i sequedat.» Agramont parla aquí de l'aire modificat en les seves qualitats, concretament per excés de calor. Si així arriba al cor per complir la funció fisiològica de moderar-ne la temperatura, allò que fa, en aquestes circumstàncies, és escalfar-lo més, amb les conseqüències d'incrementar-ne la calor i sequedat, que són les propietats de la còlera, i les transmet a la resta de l'organisme.

Galè de Pèrgam, en el segle II dC, va personificar el punt àlgid de la medicina hel·lenística. En paraules de López Piñero:²⁰⁵ «El seu extraordinari relleu històric es deu a haver ofert una elaboració sistemàtica de la medicina clàssica grega que es va mantenir vigent durant tota l'edat mitjana i els primers temps de l'edat moderna.» Amb ell la teoria dels quatre humors es va consagrar com a canònica; desenvolupà els conceptes de barreja o crasi humoral i el de qualitat, facultat o potència, i tot en un sistema coherent estintolat en la filosofia natural i en la lògica d'Aristòtil.²⁰⁶

L'any 642 els àrabs van conquerir Alexandria i des de ben prompte el món islàmic assimilà la medicina grega, amb certes aportacions procedents de l'Índia. L'assimilació requerí un important esforç traductor des del grec a l'àrab. Bagdad, en el segle IX, va representar per al món mahometà allò que Alexandria fou per a l'Egipte ptolemaic i, a la Casa de la Saviesa bagdalí, Hunain ibn Ishâq —conegut entre els cristians com Johannitius— traduí la major part de les obres de Galè, entre d'altres d'hipocràtiques i bizantines. D'aquesta manera Galè preservà la seva autoritat entre els metges islàmics i, després, la llegà a l'Occident cristià.²⁰⁷

Els segles X i XI van veure l'esplendor de la medicina islàmica, amb figures com Ali Abbas, Rasís i Avicenna. Jacme d'Agramont menciona, al *Regiment*, Rasís i Avicenna, i fa referència al llibre IV de l'*Almansoris*, l'obra més influent de Rasís (Tractat, article V, part II, capítol III).

Ja s'ha exposat (vegeu el capítol 3.3) que es reconeix Constantí l'Africà com a figura singular en la recuperació de la medicina grega, amb les aportacions dels autors islàmics, i Salern i Monte Cassino com el nucli on s'inicià, en el segle XI, aquesta recuperació. El mateix paper va jugar, ja en el segle XII, l'escola de traductors de Toledo, primer amb Joan Avendahut i Dominicus Gundisalvus —el jueu

²⁰⁵ (2000), *Breve historia de la medicina*, p. 76 (trad. nostra).

²⁰⁶ *Ibidem*, p. 77.

²⁰⁷ *Ibidem*, p. 81.

Avendahut traduïa de l'àrab al castellà i l'eclesiàstic Gundisalvus passava del castellà al llatí²⁰⁸— i després amb la figura cabdal de Gerard de Cremona, a qui es deuen, entre moltes altres, les traduccions del *Libre Almansoris*, de Rasís, i del *Cànon d'Avicenna*.

Fins a la recuperació del galenisme, la medicina occidental feia servir records molt elementals del saber anterior. Així, a les *Etimologies* de Sant Isidor (560-636), la part mèdica es redueix al nom de les malalties amb una interpretació fantàstica del seu sentit.²⁰⁹ Es pot reconèixer aquesta mena d'etimologies en Jacme d'Agramont quan parla dels significats de *pestilència* (Tractat, article I, capítol II) i de *rancor* (Tractat, article VI).

5.4 La dietètica galènica

La base de tots els *regimina sanitatis*, també del d'Agramont, són els conceptes hipocràtics sobre la dietètica transmesos per Galè en l'obra *De sanitate tuenda*. S'hauria de tenir present que la dietètica era la reglamentació de tots els aspectes de la vida, no només del menjar i el beure, amb l'objectiu de prevenir la malaltia i promocionar la salut.

Un esquema bàsic pot resultar explicatiu de la dietètica galènica:²¹⁰

- a) Les «coses contra natura» causen les malalties i són: verins, miasmes, violència i matèria que es transforma en fluid.
- b) Les «coses naturals» mantenen la salut si es troben en harmonia, i són: elements, entorn, humors corporals i relacions orgàniques fisiològiques.
- c) Les «coses no naturals» són aquelles sobre les quals pot actuar l'home, per mitjà del règim dietètic, a fi d'evitar que les «coses contra natura» alterin l'harmonia de les «coses naturals». Són sis: «llum i aire»; «menjar i beure»; «moviment i repòs»; «son i vigília»; «metabolisme (ingestió i excreció)», i «emocions o accidents de l'ànima».

Aquesta claredat esquemàtica resulta enganyosa atès que cada autor mèdic va variar la importància dels factors o va afegir-ne de nous. Per exemple, Galè col·locà la constitució individual en el centre de les actuacions dietètiques²¹¹ i, tal vegada seguint aquest autor, Jacme d'Agramont dedicà el

²⁰⁸ López Piñero (2000), *Breve historia de la medicina*, p. 85.

²⁰⁹ *Ibidem*, p. 84.

²¹⁰ Cortina; Fenollosa (2004), *Crónica de la medicina*, p. 67.

²¹¹ Gil-Sotres (1996), «Els *Regimina sanitatis*».

segon capítol de la Introducció a la descripció de les complexions com a condicionants de propietats diferents. També recomana el metge lleidatà l'actuació individualitzada quan afirma: «[...] ja que una purga no pot ser bona en tot temps ni per a tothom, de la mateixa manera que una sabata no pot venir bé a tot peu.» (Tractat, article v, part II, capítol v). Galè va introduir, així mateix, el concepte de les complexions que es desvien de l'equilibri,²¹² tot i que no cauen en la malaltia, i Agramont escriu, al *Regiment*, receptes específiques «per als delicats» (Tractat, article v, part II, capítol vii). La idea de les complexions, que Galè expressà de manera poc sistemàtica, la van ordenar els autors alexandrins i després els islàmics, i Avicenna la va estructurar al voltant de les edats de l'home.²¹³

En el llibre cinquè del *Pantegni* —que és el nom llatí de la traducció de *Al-Maliki* d'Ali Abbas, feta per Constantí l'Africà—, ja es troben totalment acotades les sis «coses no naturals», que així exposades serviran de model a la major part dels *regimina sanitatis*. La preeminència assolida pel *Cànon* d'Avicenna en els estudis universitaris va ocasionar que els físics medievals seguissin l'esquema del *Pantegni* en els *regimina*, però per exposar idees del *Cànon*.²¹⁴ Avicenna substituï el nom de «coses no naturals» pel de «causes de la salut», basant-se en la filosofia d'Aristòtil, i s'acostà a Galè en el fet d'atribuir la màxima importància a l'equilibri de les complexions, incloent-hi aquelles que, sense estar malaltes, s'aparten de la normalitat, i introduí les estacions de l'any en el règim dietètic.²¹⁵

L'enfocament més pragmàtic del *Liber ad Almansorem* de Rasís va ser el motiu pel qual els metges que, com Arnau de Vilanova, donaven preferència als aspectes pràctics el preferiren al *Cànon*.²¹⁶ I una preferència similar sembla que es mostra al *Regiment* d'Agramont, perquè en el llibre iv de *Almansorem*, que el mestre lleidatà esmenta expressament, Rasís escriu que, a banda de l'equilibri en les «coses no naturals», conserva la salut l'eliminació d'immundícies del lloc on l'home viu, el manteniment dels costums —ens podem remetre al passatge on mestre Jacme parla de l'efecte de la «boira sobre les persones que no hi estan acostumades» (Tractat, article II, part I, capítol II)—, i l'actuació, tal com recomana Rasís, sobre els mals abans que empitjorin —així, exhorta a «evitar que qualsevol matèria verinosa arribi o s'acosti al cor, per tant és remei excel·lent contra àntrax o pústula maligna beure del suc dit abans.» (Tractat, article v, part II, capítol III).

El lector reconeixerà fàcilment les característiques del *Regiment* de Jacme d'Agramont en les paraules amb què Gil-Sotres²¹⁷ descriu el *Liber ad Almansorem* de Rasís:

²¹² *Ibidem*.

²¹³ *Ibidem*, p. 33.

²¹⁴ *Ibidem*, p. 39-40.

²¹⁵ *Ibidem*, p. 44.

²¹⁶ *Ibidem*, p. 47.

²¹⁷ *Ibidem*, p. 49.

Els consells de Rasís tenen l'avantatge, respecte als d'Avicenna, que solen ser senzills, molt pròxims al sentit comú, sense elements teòrics que els justifiquin i per aquesta raó fàcilment utilitzables en un tipus de literatura dirigida a un públic sense coneixements especials sobre la medicina. Amb aquests s'enriqueixen els *regimina* i adquireixen aquest aire de sensatesa que els és tan característic.

5.5 La teoria de les tres ànimes

S'introdueix aquest apartat perquè, sota les idees que s'hi exposen, es podria tal volta abordar la comprensió del viè article principal del *Tractat*, en el qual Agramont parla de la «pestilència moralment entesa». També es podria considerar bàsic per a comprendre el desenvolupament dels fets psicològics en les obres d'Arnau de Vilanova.

En certa mesura, les idees dels grecs sobre l'ànima —*psyché*— eren fisiològiques atès que es considerava com l'impuls vivificant del cos que, per mitjà dels «esperits vitals», realitzava els actes propis de les «potències, facultats o virtuts» de cada òrgan. Plató exposà, al *Timeu*, la idea d'una ànima intel·lectual immortal, amb residència al cap, i una altra de mortal, subdividida en volitiva, localitzada al pit, i apetitiva, assentada al ventre.

Aristòtil recollí i transmeté, amb certes modificacions, la idea de les tres ànimes, però va ser Galè qui la va desenvolupar en un sentit somàtic, és a dir, unides al cos com un tot. Va situar-les en òrgans diversos: la concupiscible, en el fetge; la irascible, en el cor i la racional, en el cervell. Cadascuna gaudiria de «potència, facultat o virtut» per a realitzar actes determinats: potències vegetativa, vital i intel·lectual, respectivament. Però allò que resulta essencial en Galè, i en manifesta la base somàtica, és dotar les ànimes d'una substància formada per la barreja de les quatre qualitats: sec, humit, fred i calent. Les facultats de l'ànima serien, així, una conseqüència més de la complexió humoral del cos.²¹⁸

Els llibres dels metges grecoàrabs estimulaven a trobar una explicació a l'activitat psicològica del cervell, i amb aquest objectiu es troba, per exemple, que el *Cànon* proporcionà als metges una manera d'apropar-se al comportament sexual, i a la seva patologia, basada en la fisiologia dels quatre humors aplicada a la funció del cervell, i no en interpretacions moralitzants. Arnau de Vilanova va exposar, al *Tractatus de amore heroico*, la interdependència física dels humors i el seu desequilibri qualitatiu amb l'estat psicològic i els símptomes físics.²¹⁹ Sembla que Arnau va ser el primer metge europeu que va tractar l'*amore heroico* com una malaltia mental, ja que feia caure l'amant frustrat en un estat de pèrdua de l'apetit, insomni i melancolia. Els metges il·lustrats de començaments del segle XIV reconeixien

²¹⁸ Sánchez González (1998), *Historia, teoría y método de la medicina: introducción al pensamiento médico*, p. 197.

²¹⁹ McVaugh (2002), *Medicine before the Plague*, p. 201.

l'alteració mental com una malaltia amb origen somàtic que, en principi, es podia tractar per mitjà de mesures dietètiques o amb medicines, i la classificaven en *ablatio mentis*, que incloïa, entre d'altres, l'epilèpsia i la pèrdua o disminució de facultats individuals com la imaginació (*stupor*), el raonament (*stoliditas* o *amentia*) o la memòria (*oblivio*), i en *alienatio*, si es produïa una distorsió o perversió de les mateixes facultats. Així, per exemple, l'*alienatio scientiationis* es podia manifestar com a *mania*, *melancolia* o *heroyis*, segons s'acompanyés de fúria, por o luxúria. La classificació la va establir Arnau de Vilanova al seu llibre *De parte operativa*, que és una autèntica monografia sobre psiquiatria.²²⁰

Altres autors coetanis d'Agramont parlaren de la pestilència com a conseqüència de guerres, o de la presència simultània de guerres i de pestilència per estar causades per la influència dels mateixos cossos celestes, però Jacme d'Agramont sembla unir el comportament immoral a canvis fisiològics en el cervell i el cor. Així es pot interpretar des de les seves paraules (Tractat, article vi):

Dic primerament que, moralment parlant, «pestilència és mudament contra natura del sentiment [coratge] i del pensament», ja que així com la pestilència natural provoca canvi contra natura i infecció en la sang del cor i en la virtut o potències del cor, així la pestilència moral, de manera semblant, provoca canvi contra natura en el sentiment [coratge] i en el pensament de les persones.

Dic, després, «pel qual canvi vénen enemistats», ja que pels pensaments contra natura abans dits els uns procuren als altres algun deshonor o dany, perquè així com bons sentiments [bon coratge] i bona voluntat i bon pensament procuren i fan procurar al proïsme tot bé i tot honor, així pel contrari els mals sentiments [mal coratge] i el mal pensament, els quals té el canvi contra natura, fa i procura tot el contrari. I car tan pregon no es fa el foc que el fum no n'ixi, segons proverbi vulgar, quan això es revela i se sap, neixen enemistats entre les persones.

La traducció del mot *coratge* tal com apareix en el text original, i entre claudàtors al paràgraf en la versió actual que s'ha reproduït, no es pot fer per «ràbia o furor intens». Aquest significat no és pròpiament català, sinó pres modernament del castellà.²²¹ S'hauria de traduir per «sentiments» i interpretar *coratge* com figura a les homilies d'Organyà: «el cor com a centre del sentiment interior»; o com apareix al *Llibre de contemplació en Déu*, de Llull: «el cor com a centre dels afectes i passions i del sentiment moral».²²² I segons la teoria de les tres ànimes, amb la seva base somàtica, el cor era el lloc on fisiològicament es produïen els sentiments, com al cervell es produïen els pensaments.

²²⁰ *Ibidem*, p. 230-231.

²²¹ Vegeu *Diccionari català-valencià-balear*, s. v. «coratge», ||3.

²²² *Ibidem*, ||1 a) i b).

Des del paràgraf del *Regiment* que s'ha reproduït abans, podria interpretar-se que l'alteració humoral de la matèria on assenten les ànimes intel·lectual i afectiva explicaria, segons Agramont, les manifestacions de la «pestilència moralment entesa». D'acord amb aquesta idea, la prevenció de les manifestacions immorals es pot fer aplicant els principis dietètics que el mestre lleidatà ja ha ofert per evitar les manifestacions físiques de la «pestilència naturalment entesa», perquè en tots dos casos obeeixen a alteracions fisiològiques. Jacme d'Agramont és un físic, i deixa les interpretacions de les alteracions morals a càrrec «d'aquells qui tinguin l'enteniment més elevat i més subtil que jo».

De fet, els metges il·lustrats havien lligat també les emocions i la fisiologia del cos, i explicaven que, per exemple, la tristesa seria una constricció del cor que conduiria a una disminució de la sang i els esperits que es difonen pels òrgans, de manera que es produiria refredament i sequedat en tot el cos, el qual no podria digerir el menjar i es debilitaria. Cada emoció es correspondria amb un procés fisiològic particular i, a causa del lligam entre psicologia i fisiologia, les conseqüències es produirien en tots dos sentits, així que el debilitament del cos produiria tristesa. Tanmateix, com molt bé escriu Jacme d'Agramont, la producció i les manifestacions dels estats psicològics era matèria d'estudi dels filòsofs morals, mentre que els físics només es preocupaven de les emocions quant a la seva repercussió sobre la fisiologia, on produirien canvis que abocarien a la malaltia física.²²³

5.6 Els *regimina sanitatis*

S'atribueix a Diocles de Carist (s. iv aC) l'aplicació de la dietètica amb finalitat preventiva, i la seva *Epistola ad Antiochum regem*, juntament amb *De observatione ciborum epistola*, del metge bizantí Anthimo, van servir de base a múltiples textos mèdics de l'alta edat mitjana que s'apleguen sota el nom genèric d'*epistoles d'higiene*. Van ser molt apreciats als monestirs de l'època, on es van fer servir amb la intenció de regular la vida i preservar la salut dels monjos.²²⁴

També altmedieval és un altre gènere d'escrius higiènic, els *calendaris dietètics*, els quals coincideixen amb les *epistoles* en què són eminentment pràctics, sense aportació teòrica, però en divergeixen en què sembla que no tenen connexió amb els coneixements antics. Els *calendaris* regulen la higiene en relació amb cada mes de l'any.²²⁵

La tradició d'escrius mèdics instructius, doncs, ja existia, però els *regimina sanitatis* baixmedievals es recolzen en coneixements grecoàrabs i els van redactar metges il·lustrats. Gil-Sotres²²⁶ considera

²²³ McVaugh (2002), *Medicine before the Plague*, p. 147.

²²⁴ Gil-Sotres (1996), «Els *Regimina sanitatis*», p. 58-59.

²²⁵ *Ibíd.*, p. 59.

²²⁶ *Ibíd.*, p. 61.

que el més antic és el *Liber de conservanda sanitate*, de Johannes de Toledo. Aquest bisbe cistercenc, astròleg i nigromant, mort el 1275, va ser un difusor del joaquimisme, pensament que és possible que orientés l'article viè del *Regiment* de Jacme d'Agramont (vegeu el capítol 2.5). En l'obra de Johannes no es troba el nom de les «sis coses no naturals», tot i que hi són implícites, ni en constitueixen l'eix directriu, i hi falten l'estudi de l'aire ambient i el dels accidents de l'ànima.²²⁷

El segon en antiguitat dels *regimina* és l'escrit per Aldobrandino de Siena, també de mitjans del segle XIII. Aquest text es divideix en quatre llibres o parts, la primera de les quals gira al voltant de les «sis coses no naturals» i segueix el *Cànon*. En la segona es descriuen les mesures per preservar cada òrgan i hi trobem influències del *Cànon* d'Avicenna, del *Pantegni* i del llibre iv de l'*Almansorem*. Aquest últim el menciona Agramont expressament en el seu *Regiment*. El tercer llibre o part d'Aldobrandino tracta dels aliments i segueix el *Liber dietarium particularium* d'Isaac Iudaeus; i el quart, sobre la fisonomia, és exacte al llibre segon de l'*Almansorem* de Rasís. L'estructura del manuscrit d'Aldobrandino serví de model a autors posteriors.²²⁸

El gènere es va fer més nombrós a finals del segle XIII i a començaments del XIV. Els escrits podien adreçar-se a la població en general o a un personatge tenint en compte la seva constitució, com és el cas del *Regimen sanitatis ad inclitum regem Aragonum*, que Arnau de Vilanova redactà segons la complexió sanguínia i temperada de Jaume II i conclougué amb un capítol sobre el tractament de les morenes, patiment crònic del rei Just.²²⁹ Això no obstant, a requeriment de la reina Blanca, l'obra, escrita en llatí, la va traduir al català el cirurgià gironí Berenguer Sarriera, la qual cosa duu a pensar que va tenir una difusió més àmplia. A banda dels escrits adreçats a una persona principal, durant la primera meitat del segle XIV es van redactar altres *regimina* de caràcter general, normalment per a ús de metges, en els quals es consideren totes les constitucions i situacions possibles.²³⁰ Un text proper a aquests és el *Regiment* d'Agramont, tot i que no està adreçat a metges, segons diu el mestre lleidatà al Pròleg, «car el tractat aquest és fet principalment per a profit del poble i no per a instrucció dels metges, perquè sóc dels menors entre ells», i l'escrigué per a la població general de Lleida amb la intenció d'evitar-li una malaltia concreta, la pestilència.

Juntament amb els escrits que pretenien preservar la salut en general, se'n van escriure d'altres el contingut dels quals, redactat al marge de les «sis coses no naturals», era les mesures que s'havien d'aplicar a parts del cos concretes perquè tot ell romangués sa. N'hi ha de dedicats a un sol òrgan, i

²²⁷ *Ibidem*, p. 62.

²²⁸ *Ibidem*, p. 65.

²²⁹ McVaugh (2002), *Medicine before the Plague*, p. 15.

²³⁰ Gil-Sotres (1996), «Els *Regimina sanitatis*», p. 78

se'n conserven, especialment, aquells que tracten de la visió.²³¹ Evoquen aqueixa intenció les observacions d'Agramont al *Regiment* quan recomana mesures per a no debilitar la vista quan s'està a la vora del foc (Tractat, article v, part i, capítol ii). Recordem el *Libre de la figura del uyl* d'Alcoatí, que el canceller de Montpeller Johan Jacme va traduir de l'àrab al català.

A la darrereria de l'edat mitjana van aparèixer els escrits que Gil-Sotres²³² engloba sota el títol de «*regimina* tardans de breu extensió» —probablement condicionats per la urgència i l'alta demanda ateses les circumstàncies. Seguien l'esquema de les «sis coses no naturals», però la seva brevetat en determinava el contingut, reduït només a allò que era recomanable i allò que s'havia d'evitar. Cada vegada més s'hi va afegir una part curativa.²³³ Dins aquest grup es poden incloure el *Patit tractat sobre lo regiment en temps de hepidèmie*²³⁴ —una còpia, del segle xv, es troba en un còdex de la Biblioteca Vaticana, sign. 4797, folis 287-293— i el *Tractatulus de pestilentia* d'Abraham Ben Solomon Hen, que es va redactar en hebreu i es considera que el seu autor era català i membre de la coneguda família barcelonina Hen-Gracian. La còpia que es conserva del de Hen, incompleta per haver-se'n perdut la part curativa, és possiblement del 1484 i s'ha suggerit que l'original és del 1349. Abraham Hen dóna els motius pels quals va escriure el seu tractat:²³⁵

Per aquest motiu l'he escrit de forma abreujada i en el millor ordre, en la meua opinió, per facilitar-ne la memorització, i hi he triat les paraules d'Hipòcrates, Rasís i Avicenna. Sé que aquella persona que rarament pensi en l'art de la medicina no el tindrà en consideració [aquest tractat]. Tanmateix, he decidit [escriure'l] com un ajut per a la meua memòria i per a aquells que estiguin menys informats que jo, si tals persones existeixen.

La segona meitat del segle xiv va veure el naixement de poemes didàctics de caràcter mèdic. Es pensava que tenien un antecedent en un escrit de gran difusió, el *Regimen sanitatis salernitanum*, però Sudhoff va demostrar que aquest és un document del segle xiv que no es pot atribuir a l'escola salernitana.²³⁶ Malgrat tot, presenta unes característiques que es repetiran en altres poemes posteriors i que Gil-Sotres²³⁷ analitza: repetició de mots de la mateixa arrel; ús de termes llatins molt

²³¹ *Ibidem*, p. 86.

²³² *Ibidem*, p. 89.

²³³ Arrizabalaga (ed.) (2008), *Regiment preservatiu e curatiu de la pestilència*, p. 13.

²³⁴ Veny (1985), «"Patit tractat sobre lo regiment en temps de hepidèmie" (segle xv). Edició i estudi lingüístic», p. 545-567.

²³⁵ Bos; Mensching (2011), «The Black Death in Hebrew Literature: Abraham Ben Solomon Hen's *Tractatulus de Pestilentia*», p. 37, 38, 46 (trad. de l'anglès nostra).

²³⁶ Gil-Sotres (1996), «Els *Regimina sanitatis*», p. 96.

²³⁷ *Ibidem*, p. 97.

semblants; jocs de paraules, algunes vegades en quiasme: *deficiant medici medici fiant*; repetició anafòrica d'algunes paraules, etc.

Als escrits mèdics en vers pertany *Le regime de l'epidimie et remedde contre icelle* del canceller de Montpeller Johan Jacme, del qual ja s'ha parlat en aquest llibre (capítol 3.4). Només com a curiositat, reproduïm uns versos del capítol 93 del *Regimen sanitatis salernitanum* que versen sobre «els impediments de la sagnia»:²³⁸

Complexions fredes,
tant nens com vells,
en cas de dolor intens,
en cas d'oratge com el gel,
aquells que no tarden en suar al bany,
o es calfen amb els plaers d'amar.
Aquells que duen molt temps malalts,
o de menjar i beure estan plens.
Si el seu estómac és delicat
i res no tolera, i amb no res vomita
no se li ha de fer sagnia.

5.7 Aproximació al text d'Agramont

Als apartats anteriors s'han exposat els principis de la medicina galènica que es troben en el contingut del *Regiment* d'Agramont, així com l'estructura dels *regimina* als quals pertany. Ara veurem com el mestre de l'Estudi de Lleida els presenta en el seu text.

En els segles XII i XIII s'havia recuperat una ciència i havien nascut llocs on estudiar-la de manera sistemàtica. El focus especialitzat en medicina es trobava a Montpeller però, naturalment, tots els centres anomenats estudis generals oferien ciència mèdica. Així, a Bolonya, Taddeo Alderotti, qui va ser mestre de Gentile da Foligno, aplicà un mètode escolàstic innovador: després de la *lectio* d'un fragment escrit per un autor clàssic, es continuava amb les quatre *quaestiones* seguint les causes aristotèliques —material, formal, eficient i final. Després el mestre exposava uns dubtes, que es discutien amb la participació de tots els assistents. Era la *disputatio*, que acabava en la *solutio*. D'aquesta

²³⁸ Recollit per Cortina; Fenollosa (2004), *Crònica de la medicina*, p. 90 (trad. del castellà nostra).

manera, Alderotti vinculà la medicina amb la filosofia. A més, adquirí el costum d'escriure la descripció de casos clínics concrets —*consilia*— per als principiants. Dante el va esmentar en el *Paradiso*.

Aquest mètode tan ben estructurat presentava un inconvenient. L'aplicació del sil·logisme exclouïa qualsevol possible contradicció i anorreava la crítica, tan necessària per al progrés científic. La conseqüència va ser la consagració dels autors clàssics com a indiscutibles. Si l'empirisme encara era present a les primeres escoles de Salern i Montpeller, ara només es tenia en compte el dogmatisme galènic. Les disseccions i els experiments només buscaven confirmar allò que els clàssics havien dit. Aquesta visió ordenada i estàtica de la medicina estava a punt d'esmicolar-se precisament amb l'arribada de la Mort Negra el 1347. Els primers autors, entre els quals es trobava Agramont, es van apropar al fenomen amb idees galèniques sobre l'epidèmia, però aquella epidèmia era desconeguda a la conca mediterrània. Els metges escolàstics se'n van adonar prompte que la malaltia s'adeïa amb les característiques generals d'«epidèmia o pestilència» de què parlaven els clàssics, però la seva naturalesa era totalment nova. El qüestionament dels mestres continuà, durant el Renaixement, en anatomia amb Andreu Vesali; en clínica, amb l'observació de noves malalties, com la descripció que López de Villalobos va fer de la sífilis, i culminà quan Paracels²³⁹ alliberà del tot la patologia i la terapèutica.

Mostra de l'escolasticisme d'Agramont és l'acceptació de les teories dels clàssics, que ell menciona al llarg del text. Hi són Galè i Aristòtil, així com els mestres que els havien seguit: Albert Magne, Avicenna, Rasís i Averrois. El metge i filòsof aristotèlic cordovès Averrois (1126-1198), a més d'escriure *Colliget*, obra de gran influència en medicina, on dedicà tot el llibre sisè a la higiene, va ser l'introduïdor de les idees d'Aristòtil a l'Europa del segle XII. L'aristotelisme va presentar un problema als estudis, perquè algunes de les seves idees, com per exemple la d'un univers etern, no s'adaptaven al cristianisme. L'Estudi de París va prohibir els llibres de la «filosofia natural» d'Aristòtil i quan, després d'una anàlisi escolàstica més profunda, se'n va treure la prohibició, encara va subsistir la vigilància de l'ortodòxia teològica. Només amb el tomisme, en la universitat parisenca del segle XIII, es van separar els dos terrenys de la intel·ligència: el de la revelació i el de la raó.

Al *Regiment*, Agramont segueix les idees aristotèliques sobre l'univers quan diu que «[...] té proximitat, sense cap intermediari, amb el primer cel, que és dit de l'esfera de la Lluna» (Introducció, capítol II); i quan escriu: «perquè és ben cert que sobre l'aire i sota el cel de la Lluna es troba l'esfera del foc» (Tractat, article II, part I, capítol II). A més, malgrat vessar religiositat, l'obra de mestre Jacme fa la separació entre les creences religioses, sobretot populars, i els fenòmens objecte d'estudi. Així, quan esmenta l'absència de bèsties verinoses en certes illes d'Hibèrnia, és a dir Irlanda, (Introducció, capítol I) no l'atribueix en cap moment a la intervenció de Sant Patrici, com encara es creu popular-

²³⁹ López Piñero (1973), *Medicina, historia, sociedad*, p. 98.

ment avui, sinó a la puresa de l'aire. Tampoc no menciona Sant Narcís quan atribueix la generació de les mosques de Girona al fet que hi havia cossos sense soterrar, d'homes i de cavalls (Tractat, part I, capítol II), i afegeix: «[...] encara que és de creença comuna que aquelles mosques s'engendraren per miracle, i jo no ho discuteixo. Ja que allò que la natura obra o fa, tot ho fa per virtut de Déu, doncs Déu per virtut pròpia ho pogué fer i ho degué fer veient la injustícia i la iniquitat d'aquells, i els greus pecats i heretgies que feien, que seria llarg de contar.»

Agramont reconeix la intervenció de Déu en tot, però deixa palès que quan Déu actua per mitjà de causes segones l'home pot fer-hi «alguna cosa». Només en una ocasió reconeix l'actuació directa de Déu com a conseqüència dels pecats dels homes, i és a l'inici de «la rectificació de l'aire podrit o corromput en la seva substància» (Tractat, article V, part II, capítol I), on recomana «que reconeguem els nostres pecats i les nostres febleses, que tinguem contrició de cor, confessió de paraula i satisfacció a Déu d'obra i de fet per verdadera penitència i, amb el proïsme, restituint i donant a cadascú allò que és seu.»

S'ha de tenir en compte que, des del concili IV del Laterà (1215), l'Església comminava els metges a recomanar la confessió als malalts greus abans de tractar-los, ja que moltes malalties eren conseqüència dels pecats, i la confessió i l'absolució podia guarir-los. Els metges es van trobar davant d'un dilema, perquè recomanar la confessió suposava advertir el malalt de la gravetat del seu estat i produir-li un moviment d'ànim que podia influir negativament en la curació.²⁴⁰ És a dir, podien desviar-li la imaginació cap a una de les «sis coses no naturals» que els membres de la professió mèdica tenien l'obligació d'evitar per higiene, com eren els «accidents de l'ànima», que Jacme d'Agramont menciona al capítol VI: «ira, goig, temor, tristesa, angoixa i altres».

Quant a l'estructura, el text segueix l'exposició de «pestilència» que fa Jacme d'Agramont: «Dic que pestilència és canvi contra natura de l'aire en les seves qualitats o en la seva substància, per la qual cosa tenen lloc corrupcions, morts de sobte i malalties diverses en els éssers vius en algunes regions determinades, més enllà del que és habitual en elles.» (Tractat, article I, capítol I). Així, comença l'escrit amb l'exposició de les propietats de l'aire ben equilibrat i continua amb les maneres en què aquest pot canviar. Després enumera les causes que poden induir el canvi en les qualitats i en la substància de l'aire. Passa, a continuació, a descriure els senyals que indiquen canvi pestilencial present o futur. Després exposa les alteracions que es presenten en els éssers vius en temps d'aire pestilencial, i acaba amb el «regiment de preservació» pròpiament dit, amb mesures higièniques estructurades al voltant de les «sis coses no naturals» i adaptades al tipus de canvi present en l'aire. Dedicava la part més extensa de la «preservació» al supòsit que l'aire tingui «mudament en la seva substància».

²⁴⁰ McVaugh (2002), *Medicine before the Plague*, p. 171.

Al llarg del primer terç del segle XIV, sovintegen a la corona d'Aragó els documents que mostren contractes entre corporacions municipals i professionals de la medicina a fi d'assegurar l'assistència als vilatans, assistència que se centrava sobretot en la prevenció. Normalment, els metges es comprometien a examinar les orines que els duguessin els veïns i a aconsellar-los quant a la dieta i la sagnia.²⁴¹ La uroscòpia era una pràctica comuna en l'exploració del pacient medieval, i amb ella es buscava observar l'evolució en el temps de l'estat de la salut. En trobem esment al *Regiment d'Agramont* (Tractat, article III, capítol II): «Més encara: a vegades el malalt no se sentirà gran febre ni el metge la trobarà amb el palpament, i el pols no estarà alterat. I l'orina tindrà senyals normals de digestió. I malgrat això el malalt es mor de sobte. El metge s'estranya d'això, com aquell qui no sap què ha succeït.» Les purgues i les sagnies es consideraven normalment mesures preventives, i la manera de fer sagnies es troba recollida en les *epístoles* i *calendaris* medievals, que ja hem esmentat. Agramont dedica un capítol a la purgació i la sagnia (Tractat, article V, part II, capítol V). Menciona l'oportunitat de fer la sagnia segons la fase de la Lluna. Poden aclarir aquest punt unes línies d'Arnau de Vilanova, escrites a *Paràboles de medicació*.²⁴²

Principis sobre l'elecció adequada de la fase de la Lluna per a fer sagnia... Ja que per la seva força especial la Lluna pot dilatar les substàncies aquoses i determinar-ne la multiplicació, un flux malalt serà molt més gran com més intensament irradiï la Lluna. Atès que la Lluna és el principi actiu del temperament fred i humit, en cap fase del seu canvi es pot mencionar l'efecte específic cap a calor i sequedat... [En el tercer quart de la fase lunar (en medicina la tercera setmana és freda i humida) es practica la sagnia, ja que] els líquids reumàtics es multipliquen menys i flueixen en menor grau.

Amb tot, quan Jacme d'Agramont aborda el regiment de la purgació i de la sagnia, mostra ser conscient d'estar movent-se entre la prevenció i l'administració de cures mèdiques: «Per aquest motiu aconsellaria que es purgués el cos amb purga lleugera i sense perill», puntualitza. I hi afegeix després: «aconsellaria que en aquest regiment es demanés el consell d'un metge bo i reconegut».

Agramont dedica tot un capítol (Tractat, article V, part II, capítol VII) a les actuacions contra llambrics i cucs. La presència de cucs intestinals devia ser freqüent a l'edat mitjana, com ho va ser, relativament, fins a mitjan segle XX en el nostre medi, i es devien observar en les defecacions i en el vòmit. Quan el 2009 es varen analitzar les despulles de Pere el Gran, se'n van trobar a l'intestí. La intenció de Jacme d'Agramont en aquest capítol devia ser, tal volta, actuar sobre els alifacs abans que empit-

²⁴¹ *Ibidem*, p. 139.

²⁴² Recollit per Cortina; Fenollosa (2004), *Crònica de la medicina*, p. 102 (trad. del castellà nostra).

joessin, com recomana Rasís al llibre iv de *l'Almansonis*. Aquests alifacs devien augmentar i fer-se molt nocius en temps pestilencial, fins a provocar la mort. En conseqüència, el mestre lleidatà aconsella actuar-hi de manera preventiva i, per fer això, en el cas dels cucs, recomana eliminar l'excés de flegma —ja que s'engendren, per generació espontània, de «fleuma podrit»—, i «evitar menjar els aliments de què es fan cucs amb facilitat» i, si ja hi són presents, fer servir les receptes que redacta per «matar-los i expulsar-los del cos».

Gentile da Foligno atribuïa directament a la pestilència la creació d'una matèria verinosa que carregava el cor i els pulmons i estava associada a una certa generació de cucs,²⁴³ però aquesta atribució va ser rebutjada pel seu coetani Giovanni da Penna, mestre de la Universitat de Nàpols,

qui va escriure el seu *Consilium magistri Johannis della Penna in magna pestilentia...* precisament per oposar-se a les afirmacions de Gentile, tant en relació amb la causa de la pestilència com també amb les mesures de prevenció i guariment.²⁴⁴

Els accidents de l'ànima, que el mestre de Lleida enumera com a «ira, goig, temor, tristesa, angoixa, i altres» (Tractat, article v, part II, capítol vi), es consideraven veritable causa de malaltia (vegeu

Metge del segle XIII examinant l'orina d'un malalt. Imatge de Gerardus Cremonensis, *Recueil des traités de médecine* (1250-1260). Reproduït a *Inventions et découvertes au Moyen Âge*, de Samuel Sadaune.

²⁴³ Campbell (1931), *The Black Death and Men of Learning*, p. 79.

²⁴⁴ *Ibidem*, p. 13 i 79.

§ 4 d'aquest capítol: la teoria de les tres ànimes), com exposa Arnau de Vilanova en el *Regiment* per a Jaume II, i que McVaugh²⁴⁵ recull d'aquesta manera: «De fet el *Regiment* d'Arnau per a Jaume II [...] pren aquest punt de vista, i aconsella al monarca evitar la ira perquè sobreescalfa el cos, la tristesa perquè refreda i seca.»

Agramont explica, en l'esmentat capítol, la importància de la imaginació en el manteniment de la salut i, de fet, els metges podien justificar l'error en un pronòstic, i culpar el pacient de la seva mala evolució, al·legant que el malalt no havia pensat en les coses correctes.²⁴⁶ Pot resultar estranya la insistència en la correcta actitud mental per vèncer la malaltia, malgrat ser una idea que avui se sent comentar. Convé acudir a l'experiència d'una autoritat actual, com el doctor Moisès Broggi²⁴⁷ qui, des dels seus cent anys de vida i més de seixanta de pràctica de la medicina, deia en el 2001:

Aquest cas, junt amb el de Duran, em feren pensar, ja aleshores, en la gran influència que tenen els disgustos o depressions sobre l'evolució de les malalties. Després, en el llarg curs de la meua vida professional, ho he vist nombroses vegades, més que suficients per fer-me comprendre l'íntima relació existent entre els estats mentals i l'aparició o agreujament de malalties anteriorment existents.

Sobre la força de la imaginació, Agramont escrigué: «Més encara, la imaginació té tanta força i tanta capacitat que muda la forma i la figura de l'infant o de la criatura en el ventre de la mare.» (Tractat, article v, part II, capítol vi). Aquest paràgraf podria resultar-nos també estrany, però amb una lectura atenta tal volta ens evocaria els desitjos de l'embarassada.

Quant a l'atenció mèdica directa, ens pareixen estranys els dibuixos dels metges de l'època quan havien de tractar malalts de pesta, amb les seves túniques i màscares on destaquen els becs que els fan semblar ocells. Aquells becs estaven farcits d'herbes que, suposadament, rectificaven i purificaven l'aire que s'inspirava i, al cap i a la fi, no altre principi guia les actuals màscares antigàs, o les mascaretes que fan servir les persones amb la immunitat deprimida. Una altra forma que es tenia, a l'edat mitjana, de rectificar l'aire era dur a les mans un pom de resina làdan barrejada amb productes aromàtics, com recomana l'autor anònim del *Patit tractat*.²⁴⁸ Un record personal de Johan Jacme, el futur canceller de Montpeller, recollit per Klebs i Droz,²⁴⁹ parla d'aquest hàbit higiènic:

²⁴⁵ (2002), *Medicine before the Plague*, p. 147 (trad. nostra).

²⁴⁶ *Ibidem*, p. 213.

²⁴⁷ (2001), *Memòries d'un cirurgià*, p. 294.

²⁴⁸ Veny (1985), «"Patit tractat sobre lo regiment en temps de hepidèmia" (segle xv). Edició i estudi lingüístic», p. 561.

²⁴⁹ (1925), *Remèdes contre la peste*, p. 57-58 (trad. nostra).

Indumentària que ves-tien els metges del se-
gle XVII quan tractaven
malalts de pestilència. El
bec estava ple d'herbes
que, suposadament, pu-
rificaven l'aire que res-
piraven. Dibuix de Paul
Fürst, "Doktor Schnabel
von Rom", extret d'*Ima-
ginery from the History of
Medicine*, Roma, 1656.

Cosa que he comprovat a Montpeller perquè, com a causa de la meua pobresa no vaig poder evitar el tracte amb la gent comuna, sinó que em vaig veure obligat a anar de casa en casa per atendre i curar els pacients, duia per tot remei amb mi una esponja o pa mullat en vinagre que posava prop de la boca i del nas, ja que totes les coses agres omplen els conductes i impedeixen que les coses verinoses penetrin en l'interior, i d'aquesta manera he evitat la pestilència, malgrat que els meus companys no esperaven que n'escapés viu.

Quan Jacme d'Agramont descriu una manera de tractar la bossanya (pústula) (Tractat, article v, part II, capítol III) ho fa d'aquesta manera: «I alguns plomen el ses a un gall o a una gallina i el posen sobre la pústula per traure la matèria verinosa.» I amb aquestes paraules no fa més que descriure un mètode, molt comú a l'edat mitjana, que va cridar l'atenció d'Anna Campbell quan redactava *The Black Death and Men of Learning*, i el va consultar amb Arnold Klebs. Campbell²⁵⁰ hi va reproduir la resposta:

Klebs m'ha donat una interessant explicació d'aquest tractament que, segons ell, no era infreqüent en les instruccions durant l'edat mitjana. El gall s'ha d'agarrar mentre està cantant, se li ha de tallar de través la punta de l'espina i la part del darrere del cos s'ha de col·locar de cop sobre la bossanya. Simultàniament, si és possible, se l'ha d'escanyar.

Al *Patit tractat* també es recomana, per tractar la febre, col·locar sobre el cap cadells fesos per l'espina.²⁵¹ No poden estranyar-nos algunes de les actuacions d'aqueixos metges quan, fins a mitjans del segle XX, la tos ferina es tractava en els nadons, en alguns ambients populars del nostre país, col·locant un gripau al pit durant una nit.²⁵²

Els metges il·lustrats de l'edat mitjana van haver d'enfrontar-se a una amenaça terrible, i ho van fer amb una mentalitat que era fruit del seu temps quant a la causa i la terapèutica, però van assolir fites noves en l'observació clínica. Els físics cristians acceptaven la infecció com a mitjà d'expansió de la pestilència. Aquesta creença anava contra els principis de l'Islam, i Ibn Khatimah, a Almeria, la rebutjà com a idea, però va recomanar alguns mitjans per impedir-la, com cremar les robes del difunt i els llençols i mantes del llit on havia jagut. El seu col·lega i amic Ibn Khatib, de Granada, va

²⁵⁰ Ibídem, p. 89 (trad. nostra).

²⁵¹ Ibídem, p. 566.

²⁵² Observació personal a la Foia de Castalla.

arribar fins al punt de negar cap canvi en l'aire, i va afirmar que l'aire tan sols es convertia en vehicle de la infecció.²⁵³ Ibn Khatib va sostenir que quan l'observació, l'experiència i la intel·ligència entren en conflicte amb lleis religioses que es basen només en la tradició, la tradició s'ha d'interpretar.²⁵⁴ També van ser assoliments importants adonar-se del fet de la immunitat i, sobretot, qüestionar l'autoritat dels mestres clàssics.

Quant a les idees sobre les causes de la pestilència i les mesures terapèutiques, afirma Campbell²⁵⁵ que no es poden mirar sinó amb respecte des d'un temps —es refereix al primer terç del segle xx— que ha vist l'adhesió de molts científics a l'espiritisme i al freudisme, així com també la impotència dels metges per combatre l'epidèmia de grip de 1918-1919.

²⁵³ Campbell (1931), *The Black Death and Men of Learning*, p. 52.

²⁵⁴ *Ibidem*, p. 26.

²⁵⁵ *Ibidem*, p. 8.

6

EL *REGIMENT* EN CATALÀ ACTUAL

6.1 Introducció a la translació

La translació del *Regiment* al català actual s'ha fet des de la transcripció de Joan Veny de la tercera edició —se n'havia fet la primera²⁵⁶ el 1971 i la segona²⁵⁷ el 1998. En la tercera²⁵⁸ edició, publicada l'any 2015 sota la direcció de Xavier Luna-Batlle dintre de la col·lecció Scripta, s'han revisat les transcripcions anteriors i s'han corregit errors tipogràfics. Els mots en llatí s'han marcat amb la cursiva; s'han posat dins de claudàtors les lletres restituïdes; s'ha regularitzat l'ús de *u* i *v*, així com de *i* i *j*; s'ha aplicat el guionet, la separació de mots, l'apòstrof i les majúscules segons la norma actual. Per als accents gràfics i les dièresis, s'ha seguit també la norma actual, i s'han marcat amb un accent diacrític les grafies antigues com à 'ha', éll 'ell', pòch 'pogué', córs 'curs'. S'ha puntuat seguint els costums d'avui.

Altrament en aquest text en català actual s'ha utilitzat l'ortografia vigent i una puntuació adequada al significat que s'interpreta com a correcte. S'ha intentat respectar, en canvi, l'estil i la sintaxi del manuscrit. La brevetat del document permet, sense fatiga del lector, carregar la pàtina de distància temporal sobre la sintaxi i alliberar els mots de tot tret arcaïtzant que pogués dificultar-ne la comprensió.

El *Regiment* és un document mèdic escrit dintre dels conceptes de la medicina galènica i, encara que ja s'han exposat alguns d'aquests conceptes al capítol V, s'ha afegit un glossari (capítol 6) amb l'explicació de cada mot específic de la medicina medieval practicada pels metges il·lustrats. S'ha de tenir en compte que Jacme d'Agramont escriu un text científic, i quan parla d'*esperits del nostre cos*, de *virtuts* o de *sang subtil*, no expressa cap metàfora ni utilitza un llenguatge poètic, sinó que refereix conceptes galènics ben definits el desenvolupament dels quals es troba al glossari que segueix al text.

²⁵⁶ Veny (1971), "*Regiment de preservació de pestilència*" de Jacme d'Agramont (s. xiv). Introducció, transcripció i estudi lingüístic.

²⁵⁷ Veny (ed.) (1998), Jacme d'Agramont, *Regiment de preservació de pestilència* (Lleida, 1348).

²⁵⁸ Veny (ed.) (2015), *Regiment de preservació de pestilència* (1348). Jacme d'Agramont (nova edició).

El lèxic dels metges medievals, tan precís en els camps de l'anatomia i la fisiologia, no ho és tant en el camp de la patologia. Així, quan Agramont parla d'*assecar el pit* es podria pensar en la «tisi» entesa com a «consumpció», però altres documents de l'època esmenten la *sequedat* tan sols com a predisposició a patir la «tisi».²⁵⁹ També és difícil saber a què es refereix Agramont per *fredor de la boca de l'estómac*; i quan escriu «tota malaltia que s'engendra o es fa de còlera», sembla que s'hi incloïa l'«erisipela»,²⁶⁰ però tampoc es poden interpretar els noms medievals de les malalties amb criteris actuals.

Al mateix glossari apareixen identificades les herbes medicinals que figuren al cos general sense estar incloses en les receptes. Les receptes, redactades al manuscrit en llatí, han estat traduïdes al català, i s'ha afegit un apartat on es presenten en el llatí original juntament amb un glossari dedicat exclusivament a identificar les herbes.

6.2 Estructura del *Regiment*

I. Pròleg

II. Introducció

Primer capítol. Sobre les propietats de l'aire equilibrat en les seves qualitats i en la seva substància

Segon capítol. De les maneres en què pot haver-hi canvi i alteració o desequilibri en l'aire

III. Tractat

Primer article. Significat de pestilència

Primer capítol. Sobre la definició de pestilència

Segon capítol. Sobre la interpretació de pestilència

Segon article. De quina manera es fa o s'engendra, i per quines raons

Primera part. Sobre les coses que engendren o fan en l'aire pestilència universal en una regió o en moltes

Primer capítol. Sobre les coses que fan en l'aire pestilència universal en les seves qualitats

Segon capítol. De les coses que fan en l'aire pestilència universal en quant a la seva substància

Segona part. Sobre les coses que fan o engendren pestilència particular

Primer capítol. Sobre les coses que fan pestilència particular i limitada només a una ciutat

Segon capítol. Sobre les coses que fan pestilència particular i limitada a un carrer

Tercer capítol. Sobre les coses que fan pestilència particular i limitada solament a una casa

²⁵⁹ López Piñero (1973³), *Medicina, historia, sociedad*, p. 87.

²⁶⁰ Robledo (1694), *Compendio cirúrgico útil i provechoso*, p. 98.

Tercer article. Senyals de la pestilència abans dita que és canvi de l'aire en la seva substància*Primer capítol.* Sobre els senyals que anuncien pestilència futura*Segon capítol.* Sobre els senyals que anuncien pestilència ja present en l'aire**Quart article. Sobre l'alteració i el canvi que fa l'aire pestilencial en els éssers vius i, en especial, en el nostre cos***Primer capítol.* Sobre el mudament que fa l'aire que és pestilencial en les seves qualitats*Segon capítol.* Del canvi que ocasiona l'aire que és pestilencial en la seva substància**Quint article. El regiment de preservació*****Primera part.* Sobre el regiment que es deu observar contra l'aire pestilencial en les seves qualitats***Capítol primer.* Sobre el regiment contra l'aire pestilencial per excés de calor*Capítol segon.* Del regiment contra l'aire pestilencial per excés de fredor***Segona part.* Sobre el regiment que es deu observar contra l'aire pestilencial en la seva substància***Capítol primer.* Sobre la rectificació de l'aire podrit i corromput en la seva substància*Capítol segon.* Del regiment de l'exercici*Capítol tercer.* Sobre els aliments i les medicines que preserven el nostre cos de malalties pestilencials*Capítol quart.* Del regiment del dormir*Capítol cinquè.* Del regiment del nostre cos quant a purgació i sagnia*Capítol sisè.* Del regiment dels accidents de l'ànima, que són ira, goig, temor, tristesa, angoixa i altres*Capítol setè.* Sobre el regiment de preservació en especial contra cucs i llambrics**Sisè article. Sobre la pestilència moralment entesa, i té només un capítol, en el qual s'exposa la definició de tal pestilència****6.3 Translació del *Regiment* al català actual****Regiment de preservació d'epidèmia o pestilència i mortaldat****[Pròleg]****Epístola de mestre Jacme d'Agramont als honorats i discrets senyors paers
i Consell de la ciutat de Lleida**

L'experiència mostra cada dia que quan es cala foc en alguna casa tots els veïns en tenen temor, i aquells qui més prop s'hi troben, més por deuen tenir. Per tal causa, com he sentit dir a persones dignes de fe que epidèmia o pestilència i mortaldat de gents regnen i han regnat en algunes partides i regions que ens són veïnes, no és estrany que n'hi hagi temor i por. I encara que, generalment parlant, tota mort sigui molt terrible, així i tot la mort de sobte és molt perillosa, en especial per a l'ànima. I és, a més, molt atterridora per tal com l'acompanyen terribles trastorns.

Per la qual cosa, com que sóc natural d'aquesta ciutat i hi vaig néixer, i contínuament rebo i he rebut diversos honors i grans mercès de tota la ciutat i de persones particulars d'ella, desitjant de la meva escassa ciència fer i procurar algun benefici i evitar tot dany a la dita ciutat i als seus habitants, per preservar a cadascú i cadascuna d'estar malalt o malalta durant temps pestilencial, he volgut prendre el treball de fer el següent tractat. El qual, humilment i amb el respecte degut, jo, mestre Jacme d'Agramont, ofereixo a vostès, honrats senyors paers i Consell de la ciutat de Lleida, així com a tots aquells qui representeu la dita ciutat. I tingueu a bé de rebre'l benignament i afablement, no pel valor del present, sinó per la meva volença i afecte, perquè diu el savi Cató:

«Quan un amic pobre et faci un regal exigeix, alegra't i mostra-li tota la teva gratitud.»²⁶¹

I que no s'estranyi ningú perquè en aquest tractat he posat només el regiment de preservació, i de la curació de les malalties que s'esdevenen en el dit temps no he volgut fer menció. Perquè a açò no m'ha mogut zel d'enveja ni de tracte inequitatiu, sinó vertaders amor i caritat, car aquest tractat és fet principalment per a profit del poble i no per a instrucció dels metges, ja que sóc dels menors entre ells, i sóc com verm en comparació amb molts altres. A més, del regiment de preservació es pot servir tothom amb aquest tractat, sense metge, sense cap perill, per contra el regiment de curació és propi del metge, ja que qualsevol persona sense coneixements de medicina hi podria fàcilment cometre errors. Per evitar aquest perill, del regiment suara dit no he volgut fer menció. I com que el tractat, segons que ja he dit, està fet per a utilitat comuna i pública, tingueu a bé, senyors, de donar-ne trasllat a qui en vulgui còpia. I que, a més, us plagui d'haver aollit en els vostres braços i sota la vostra protecció l'autor d'aquell.

[Introducció]

La introducció del tractat té dos capítols: el primer capítol és sobre les propietats de l'aire equilibrat en les seves qualitats i en la seva substància

Quan l'aire en una regió o ciutat és equilibrat en la seva naturalesa o en les seves qualitats i té claredat, netedat i puresa en la seva substància, tal aire té propietats meravelloses, ja que, en primer lloc, fa allargar molt la nostra vida, fa estar alegre i conserva la salut, fa alçar l'enteniment en la mesura que veu i comprèn la veritat que hi ha en coses molt supremes i molt subtils; a més, estimula el nostre enteniment a comprendre i veure, amb certesa, esdeveniments futurs. Té, a més, qualitat d'antídot, és a dir, propietat de triaga, contra tot verí i contra tota bèstia verinosa, doncs és ben cert

²⁶¹ En llatí al manuscrit: «Exiguum munus cum dat tibi pauper amicus, accipito placide pleneque laudare memento.» *Dites de Cató*, Llibre I, núm. 20 (totes les notes que apareixen a aquesta translació són nostres).

que en algunes illes d'Hibèrnia²⁶² no pot viure cap animal verinós, ni els seus habitants no poden morir per verí ni per metzina. A més, és cosa provada i certa que els cossos que són a l'aire i sense soterrar mai no es podreixen ni es corrompen. Per tant queda palès que en tal regió l'aire té meravellosa propietat de triaga, ço és, de contraverí.

El segon capítol: de les maneres en què pot haver-hi canvi i alteració o desequilibri en l'aire

Però en l'aire pot venir canvi de dues maneres, a saber, en les seves qualitats, i tal canvi es diu alteració; i, a més, pot haver-hi canvi en la seva substància, i tal canvi es diu putrefacció. I cadascun d'aquests canvis se segueix de propietat determinada i diferent en l'aire, per tal com veiem palesament que a diversitat de constitucions corresponen propietats diverses. I així mateix, a diferents putrefaccions se segueixen diferents propietats. I que a diversitat de constitucions se segueix diversitat de propietats es pot provar, car es veu que homes de constitucions diverses tenen diverses característiques i diverses peculiaritats i tarannàs. Per tal causa, uns s'alegren quan senten cants i instruments, com és el cas dels qui tenen una constitució ben equilibrada. N'hi ha d'altres a qui resulta molt penós sentir i escoltar aquells, com és el cas dels qui tenen la seva constitució corrompuda i desequilibrada. En atenció a això, veiem entre aquells qui són malalts que, a qui en salut plaïa sentir melodies de cants i d'instruments, ara desplau i molesta molt sentir-los.

Es veu, a més, que uns gaudeixen de menjar o beure coses dolces, com és el cas dels flegmàtics. Altres s'alegren quan mengen o beuen coses agres, com els colèrics. Altres estan tot el dia alegres i riallers, com els sanguinis. I altres estan contínuament tristos, de manera que mai riuen de cor, i aquests són els melancòlics. N'hi ha qui són ardits i barallosos, com els colèrics. Altres són temorosos i blans, com els flegmàtics i els melancòlics.

Encara es pot provar això mateix quan veiem que medecines de diversa naturalesa tenen propietats i virtuts diverses, perquè una propietat i virtut té la lletuga i una altra propietat té el pebre, i el mateix les altres.

Que a diversitat de putrefaccions se segueixen propietats diverses es pot provar, ja que per putrefacció de flegma fora de les venes es produeix una febre que es diu quotidiana, que té la propietat de fer accés cada dia. I per putrefacció de còlera es fa altra febre, per nom terçana, que fa accés un dia part altre. I per putrefacció de melancolia es fa quartana, amb la propietat de provocar accés de quatre en quatre dies. I dic bé «fora de les venes», ja que cadascun dels susdits humors, quan es podreix dintre de les venes, fa i engendra febre contínua.

²⁶² Irlanda.

D'altra manera es pot provar això mateix, per tal com per putrefacció de la terra s'engendra una mena d'éssers vius cadascú de diversa classe i amb diverses propietats, com serps i lluerts, rates i sargantanes. I per putrefacció de l'aire s'engendren mosquits i mosques i llagostes, cadascú de diverses menes i amb diverses propietats. I per putrefacció de l'aigua s'engendren granotes i serps i anguiles. Però en l'element del foc no es pot fer ni engendrar cap putrefacció, ateses la calor i la sequedat que té, ja que perquè una cosa es podreixi necessita tenir alguna humitat. També s'hi oposa la seva simplicitat i puresa, ja que té proximitat, sense cap intermediari, amb el primer cel, que és dit de l'esfera de la Lluna. I no comprenc que cap element que obeeixi a la seva simplicitat es pugui podrir; ben al contrari, quan allò que es podreix és la terra o l'aigua o l'aire, ho fa un cos compost per quatre elements en el qual regna un d'ells.

Vist i exposat que a diversitat de constitució i de putrefacció de l'aire se segueixen diversitat de propietats, s'ha de saber, primerament, que el canvi en les qualitats de l'aire pot ser de dues classes: una que és natural i altra contra natura. Canvi natural és aquell que es fa cada any per allunyament o per acostament del Sol a nosaltres, de manera que veiem gran fredor en l'aire en el temps d'hivern, quan el Sol es troba en el signe d'Aquari; i així mateix veiem gran calor en l'aire en el temps d'estiu, quan el Sol és en el signe del Lleó. I veiem que en primavera, quan el Sol es troba en els signes d'Àries o de Taure, l'aire és equilibrat en calor i en fredor.

El canvi contra natura es fa de dues maneres: que en estiu faci grans freds o en hivern gran calor, i tal canvi causa gran dany a les persones i a tot ésser viu. Encara es pot produir aquest canvi contra natura d'altra manera, a saber, que en les terres temperades i plaents d'habitar, l'estiu sigui tan rabiosament calent que per la seva gran calor corrompi i elimini la capacitat de generació de les herbes, dels arbres, de les fruites i dels blats. O que l'hivern sigui tan fred que per aquesta fredor privi els homes i les bèsties de la seva calor natural, i tregui la vitalitat als arbres i als altres éssers vius. O, així mateix, que la primavera, que ha de ser per natura temperada, tingui la calor o la fredor damunt dites.

Ja que hem parlat del canvi en les qualitats de l'aire, parlarem del canvi en la seva substància, que també es pot produir de dues maneres, ja que la seva putrefacció s'encamina, unes vegades, a engendrar algun ésser viu, de manera que veiem en estiu, a vegades, caure de l'aire, amb la pluja, granotes i calàpets i altres éssers dotats de vida. I altres vegades la seva putrefacció no s'encamina a engendrar cap ésser viu.

I si se'm demana quin d'aquests canvis és pitjor, dic que el segon, perquè significa que en l'aire hi ha gran desequilibri i repulsió, cosa que li impedeix rebre cap esperit de vida i, per tant, tal aire ha de ser més contrari a la nostra vida. Per aquesta raó en el nostre cos, del qual es diu que és un món en menut, de la flegma podrida es fan cucs i verms que tenen esperit de vida, i de la còlera podrida o de la melancolia podrida no se'n poden engendrar, per la gran enemistat i repulsió que tenen amb la nostra natura, que els impedeix rebre cap esperit de vida.

Si en l'aire, per tants i tan diversos canvis, tant en les seves qualitats com en la seva substància, se segueixen diverses propietats, i a diverses propietats se segueixen diverses obres, no ens deu estranyar si l'aire és causa, a vegades, que les persones morin de sobte, o que regnin diverses febres pestilencials, o que es facin tumors o apostemes sota l'aixella o en l'engonal o en altres llocs; o que regni pigota, o cucs o altres malalties dolentes, molt perilloses i mortals. I a tal temps pot dir-se temps d'epidèmia o de pestilència.

[I]

Segueix el tractat, que consta de vi articles, en el primer dels quals s'exposa el significat de pestilència, i té dos capítols. El primer capítol és sobre la definició de pestilència

Dic que pestilència és canvi contra natura de l'aire en les seves qualitats o en la seva substància, per la qual cosa tenen lloc corrupcions, morts de sobte i malalties diverses en els éssers vius en algunes regions determinades, més enllà del que és habitual en elles.

Dic, primerament, «que pestilència és canvi», ja que canvi és cosa comuna en l'alteració de les qualitats i en la putrefacció de la substància.

Dic, després, «de l'aire», ja que el canvi de les qualitats o de la substància en la terra o en l'aigua no és pestilència de la qual aquí parlem, sinó en quant aquest se segueix de canvi en l'aire. I dic bé «de la qual aquí parlem», ja que pestilència en quant a peixos es pot produir pel canvi en les qualitats o en la substància de l'aigua. Per aqueix canvi es veu moltes vegades mortaldat de peixos, i no per això hi ha mortaldat d'homes ni d'ocells ni d'altres bèsties. Però la pestilència de què aquí parlem afecta totes les bèsties i tot ésser viu, de manera que, en tal temps, s'observa que les serps i altres rèptils fugen de les cavernes, d'on ixen per força, i els ocells abandonen els seus nius i se'n fugen, segons diré més avant, en el tercer article, que tracta dels senyals.

Es veu encara que els blats i altres fruits que creixen en terra on regna aquesta pestilència porten gran infecció, fins al punt que són com verí per a tots aquells qui en mengen. Per tal causa, en els indrets propers al mar on les persones han de viure del blat portat de lluny, deuen fer tant com es pugui per saber, amb certesa, de quina regió prové el blat. I així mateix es deuen cerciorar de la procedència de l'especieria que els arriba. I si s'esbrinés que la pestilència ha regnat en els llocs d'on habitualment prové tal especieria, més els valdria menjar salsa de bon all que salsa de girofle o de canella i de nou moscada que estiguessin corromputs i enverinats.

Dic, després, «contra natura», perquè el canvi natural de l'aire, com d'hivern a estiu, al qual ja hem fet menció abans, no és pestilència.

Dic, després, «en els éssers vius», en els quals s'ha de saber que es troben tres graus de vida. Al

primer grau pertanyen els éssers que es nodreixen i creixen, però no tenen facultat de raonar ni de sentir, així com les herbes i tota mena de plantes. En el segon grau es troben els éssers que es nodreixen i creixen i, a més, tenen facultat de sentir, com ho són els peixos, els ocells i altres animals. En el tercer grau es troba només l'home, que es nodreix, creix i té facultat de sentir, i, a més, posseeix raó i enteniment. I en tots aquests graus d'éssers vius pot venir pestilència, segons que ja hem dit abans.

Dic, després, «en les seves qualitats o en la seva substància», ja que la natura de l'aire es pot veure sotmesa a aquests dos canvis, com ja s'ha dit abans.

Dic, encara, «vénen corrupcions» contra el primer i el segon grau d'éssers vius, a saber, herbes, blats, arbres, fruita i animals, i així com solien tenir la propietat de ser profitosos al nostre cos ara tenen la propietat d'enverinar i de matar.

Dic, encara, «i morts de sobte», de manera que avui hauràs vist algun dels teus amics sà i alegre i demà sentiràs dir que és mort. Per tant, en tal temps deu tot fidel cristià estar preparat per retre bon compte i lleial al seu Senyor quan a Ell li plaurà de cridar-lo i de demanar-li'n.

Dic, després, «i malalties diverses», perquè els uns moren de febre que no es mostra ni percep per fora i per dintre crema i abrasa el cor; els altres moren per apostemes que es fan a l'aixel·la o a l'engonal o en el cor, i els infants moren per pigota o per xarampió, i alguns moren per cucs. Altres perden la memòria. Per aquesta raó diu Galè que va veure una pestilència en una regió en la qual els malalts perdien la memòria fins al punt que no recordaven ni el seu propi nom.

Dic, després, «en algunes regions determinades», perquè tota pestilència comença en alguna regió. Però, a vegades, canvia a una altra per una de les tres raons següents. La primera per veïnatge, ja que un aire corromput corromp amb facilitat un altre aire que li és proper, cosa que es veu palesament per experiència amb un exemple anàleg: perquè una magrana o poma podrida en fa podrir una altra en què es recolza. Encara es pot veure que si una magrana o poma es podreix en una de les seves parts, al poc temps la putrefacció s'ha estès a tota la magrana o a tota la poma. La segona raó és la portada de forment o d'aliments d'aquella regió pestilencial a una altra, ja que en aquells que en mengen es produiran malalties semblants i se les pegaran d'uns a altres. La tercera raó és per vent que porti i canviï l'aire corromput i pestilencial d'una regió a una altra, segons diré més avant, en el segon article.

Dic, encara, «més enllà del que és habitual en elles», ja que cada regió té habitualment determinades malalties, com el regne de València l'àntrax, que vol dir pústula maligna o bua negra, segons vulgar de Catalunya. I en Savartés²⁶³ s'engendra molt una malaltia que es coneix com a *bocium*, és a dir, gotirlons. I en Llombardia les dones algunes vegades en lloc d'infant tenen un bufó.²⁶⁴ En Cata-

²⁶³ Contrada del comtat de Foix, a la vall de l'Arieja.

²⁶⁴ 'Gripau' i 'rata d'aigua o rat-buf'. La modificació per analogia de 'rat-buf' dona 'nap-buf', que s'aplica als nens menuts per manca de desenrotllament normal. És possible que Agramont utilitzés el mot 'bufó' amb aquest últim significat.

lunya hi ha moltes febres. En Alemanya a penes saben què vol dir febre, mes hi regnen molts apostemes. En França neixen moltes dones coixes o sancalloses. Però en temps de pestilència apareixen, en la regió afectada, malalties molt estranyes que mai abans no s'hi havien vist. Tenen, a més, un curs molt estrany, ja que amb els senyals que, en altre temps, tot metge hauria pronosticat els malalts i els hauria donat per guarits, ara aquests es moren.

El segon capítol és sobre la interpretació de pestilència

Ja que hem vist i exposat la definició de pestilència, raó és que posem la interpretació del seu nom. Dic que pestilència, segons interpretació correcta, vol dir temps de tempesta que ve de claredat, és a dir, dels estels. Per la seva primera síl·laba, que és «pes», entenc «tempesta». I per la segona síl·laba, que és «te», entenc «temps». I per la tercera síl·laba, que és «lència», entenc «claredat», atès que «lencos»²⁶⁵ en grec vol dir «claredat» o «llum» en llatí.

[II]

En el segon article s'exposa de quina manera es fa o s'engendra, i per quines raons, la pestilència dita abans. L'article consta de dues parts principals: la primera és sobre les coses que engendren o fan en l'aire pestilència universal a tota una regió o a moltes; i té dos capítols: el primer és sobre les coses que fan en l'aire pestilència universal en les seves qualitats

Quant al segon article principal, dic que l'estiu és de calor rabiosa o l'hivern de fred molt excessiu i mortal per obra de Déu i pels nostres mereixements. D'això en tenim exemple en la Vella Llei —Èxode, capítol xè—, del faraó que maltractava el poble d'Israel, a qui Déu, entre les altres plagues i malediccions que li trameté, hi hagué vent ardent i llagostes. I que ningú no dubti que li pogué haver tramés vent excessivament fred i mortificant.

Hi ha una altra raó per la qual l'estiu és de calor rabiosa i l'hivern de fredor mortal, a saber, que en l'estiu es conjunten molts planetes calents amb el Sol i amb la Canícula, ja que per aquesta conjunció la virtut del Sol es dobla i enforteix. I l'hivern, pel contrari, és de fredor excessiva quan es conjunten amb el Sol molts planetes freds, perquè el Sol, en el seu allunyament, deixa anar molt poc poder d'escalfar i, a més, per tal conjunció, veu minvada la seva virtut d'escalfar, mentre s'enforteix la virtut de refredar dels planetes.

²⁶⁵ Possiblement hi hauria de posar 'leucos'.

Però, a vegades, s'esdevé tot el contrari, és a dir, que l'estiu és molt fred i l'hivern és molt calent, i el motiu és que, en l'estiu, es conjunten molts planetes freds amb el Sol, de manera que la seva virtut d'escalfar es veu molt minvada. I quan en hivern es conjunten amb el Sol molts planetes calents, es reforça la virtut d'escalfar d'aquell, per la qual cosa, quan hi ha les dites conjuncions, l'aire en estiu és fred i en hivern calent.

Però no és la meva intenció dir que l'aire en hivern sigui calent de calor semblant al de l'estiu, ni que en estiu el fred siga de fredor semblant a la de l'hivern. Més aviat penso que això és impossible en el curs normal de la natura, per tal motiu diria, pròpiament parlant, que l'aire, en tal hivern, tindria fredor molt remisa i molt escassa; i així mateix, l'estiu seria de calor molt remisa i molt escassa.

Encara hi pot haver un altre motiu per als efectes dits abans, a saber, buf de vents diversos fets i engendrats per causa natural, ja que a vegades predomina molt en estiu el vent austral o de migjorn, que vulgarment és dit marí, i llavors fa gran calor en estiu. I quan predomina molt el vent septentrional o de tramuntana és tot el contrari. I quan en hivern predomina molt el vent septentrional o de tramuntana, tal hivern és de gran fred. I quan hi predomina molt el vent austral o de migjorn és tot el contrari. Tanmateix, s'esdevé, a vegades, que el vent de migjorn, abans que arribi a aquestes regions, passa per deserts, o per boscos extensos on s'ha calat foc per qualsevol causa, i succeeix a vegades que s'hi cremen quatre o cinc jornades de terra, i tal vent arriba a les nostres regions molt calent i cremant. I llavors el nostre aire és molt calent per una causa no natural. Encara succeeix que el vent de tramuntana, abans que arribi a aquestes regions, passa per ports o per muntanyes que estan carregats de neu, i tal vent ve a les nostres regions fortament fred i tallant, i llavors el nostre aire és molt fred per una causa no natural.

El segon capítol és de les coses que fan pestilència universal en l'aire quant a la seva substància

La pestilència en l'aire que és canvi contra natura o putrefacció en la seva substància pot tenir lloc per moltes raons. A vegades ve per obra de Déu, a causa dels nostres pecats, perquè es llegeix en la Santa Escripura del Vell Testament —Deuteronomi, capítol xxviiiè— que Déu totpoderós enviava grans i meravelloses benediccions al seu poble si observava i guardava els seus manaments. I així mateix l'amenaçava i li prometia supremes malediccions en el cas que no observés les cerimònies i els seus manaments, on es diu així:

²⁶⁶«¹⁵Si no obeeixes Jahvè, el teu Déu, i no observes ni poses en pràctica tots els manaments i

²⁶⁶ Les cites de la *Biblia* s'han copiat de la versió feta pels monjos de Montserrat i s'ha afegit, davant de cadascun, els números dels versicles per facilitar-ne la localització. Presenten lleugeres variacions respecte als fragments en llatí de l'original.

decrets que avui et dono, et vindran totes aquestes malediccions: ¹⁶Seràs maleït a la ciutat i al camp. ¹⁷Seran maleïdes les teves cistelles i les teves pasteres. ¹⁸Seran maleïts el fruit de les teves entranyes, les collites de la teva terra, les cries de les teves vaques i de les teves ovelles», etcètera.

Y se segueix més, pertinent al nostre propòsit:

«²²Jahvè et castigarà amb plagues d'extenuació, de febre, d'inflamació i de cremades, amb la secada del vent del desert i amb el rovell, que et perseguiran fins que desapareguis».

Encara se segueix més en aquell mateix capítol a major confirmació del nostre propòsit, així:

«²⁷Jahvè et castigarà amb úlceres d'Egipte, amb morenes, amb sarna i tinya, i no et posaràs bo. ²⁸Jahvè et castigarà amb demència, ceguesa i desvari. ²⁹Aniràs a les palpentes a ple migdia, com el cec que va a les fosques», etcètera.

Encara es llegeix en el Vell Testament, en el Segon Llibre dels Reis, capítol xxiiiiè, que pel pecat de vanaglòria i d'orgull Déu matava gran multitud de persones per mitjà de pestilència, perquè David féu contar tot el seu poble i trobà que d'Israel hi havia vuit-cents mil homes d'armes, i de Judà cinc-cents mil,²⁶⁷ i se'n glorià. Per tal causa Déu li trameté pestilència i li matà setanta mil homes del seu poble, i li n'hauria mort molts més si no fos perquè David se'n penedí de seguida i reconegué el seu pecat. I per a provar això, a saber, que Déu pels nostres mereixements trameté pestilència i mortaldat i altres persecucions sobre nosaltres, les proves damunt dites acaben aquí, tot i que en la Santa Escriptura n'hi hagi molts altres exemples, com les plagues del faraó —Èxode, capítols viiè i viiiè, ixè, xè, i xiè. I també de la mortaldat del poble d'Israel que Déu els donà per la murmuració que feren contra Déu i contra Moisès i Aaron —Números, capítol xiiiiè—, i d'igual manera les altres.

Per un altre motiu pot venir mortaldat i pestilència a les persones, a saber, per homes malvats fills del diable qui amb metzines i verins diversos corrompen els aliments amb molt fals enginy i malvada mestria, tot i que pròpiament parlant tal mortaldat de persones no és pestilència de la que aquí parlem. Però n'he volgut fer menció perquè ara som en un temps en el qual s'han seguit moltes morts en algunes regions prop d'aquí, com en Cotlliure, en la terra de Carcassona i en la de Narbona i en la baronia de Montpeller i en Avinyó i en tota la Provença.

Una altra raó per la qual pot venir la pestilència de què es parla en aquest capítol és la conjunció de planetes o la mirada d'aquelles. Per aquest motiu diu Albert Magne en el llibre *De propietat dels elements* que quan Saturn i Júpiter es conjunten en un mateix signe i en un mateix grau ve mortaldat i despoblament i buidament de regnes. I és molt estrany que tal conjunció hagi de fer tal influència, ja que és cert que Júpiter té qualitats contràries a Saturn, per tant hauria de corregir la seva malig-

²⁶⁷ Al manuscrit apareix «L mília», però Joan Veny va fer notar que el text de la Bíblia diu *quingenta millia* («D mília»).

nitat. Per tal causa, seguint Albert, convinc a dir que aquesta influència ve per propietat oculta, que no té nom propi, com és també el cas de la propietat per la qual el ruibarbre purga còlera i el turbit, flegma; ni tampoc la propietat per la qual l'imant atrau el ferro té nom propi. I és cert que tota influència d'estels que ve per virtut específica és més forta que cap altra. I una pestilència similar, i per motiu semblant, pot venir en l'aigua, i llavors hi ha gran mortaldat de peixos.

A vegades pot venir aquesta mateixa pestilència per buf de vents de determinada manera, perquè vents calents i humits fan i augmenten la humitat en l'aire. I humitat és mare de putrefacció.

Es pot fer, a més, d'altra manera, perquè a vegades per batalla o en gran setge moren gran quantitat de persones i de cavalls, que no se soternen, i com a conseqüència de la putrefacció dels cossos morts es produeix gran infecció i corrupció en l'aire. A més, dels cossos podrits s'engendren mosques i tàvecs molt verinosos, i això va tenir lloc a Catalunya quan el rei de França i les seves gents tenien assetjada la ciutat de Girona, encara que és de creença comuna que aquelles mosques s'engendraren per miracle, i jo no ho discuteixo. Ja que allò que la natura obra o fa, tot ho fa per virtut de Déu, doncs Déu per virtut pròpia ho pogué fer i ho degué fer veient la injustícia i la iniquitat d'aquells, i els greus pecats i heretgies que feien, que seria llarg de contar.

Tanmateix s'esdevé a vegades que un vent regna durant alguns dies i porta tota aquella pestilència i putrefacció a altra regió. I a la primera porta, des d'altra regió, aire pur i net. Per això diu Galè que pels cossos morts a Etiòpia vingué pestilència i mortaldat a Grècia. Per tal causa, en temps en què hi ha pestilència a Sicília o a Sardenya, el vent de migjorn és molt perillós per a Catalunya. I el vent septentrional o de tramuntana li és molt bo i molt beneficiós. I, pel motiu contrari, si la pestilència fos en Gascunya o en Tolosa o en França, el vent de tramuntana ens faria gran estrall, mentre que el vent de migjorn ens seria molt profitós.

Aquesta mateixa pestilència pot venir encara des de la terra, ja que dintre de la terra es fan moltes evaporacions d'humitats, per les quals neixen i ixen grans fonts i rius d'alts puigs i d'altres muntanyes. Dintre de la terra es fan, a més, emanacions de fums que ocasionen, algunes vegades, terratrèmol. Tals vapors i fumeres, mesclats amb l'aire, tendeixen a corrompre i a espessir i expulsar de la seva natura la seva substància. I si se'm demana per què a Lleida s'engendra la boira en hivern, dic que pel motiu següent: perquè tots els llocs que envolten Lleida per totes bandes estan en gran humitat, de manera que tota la terra, o en gran part, es pot regar. I la calor que hi ha dins la terra és major en hivern que en estiu, per tal causa les fonts naturals són calentes en hivern i molt fredes en estiu. Així doncs, la gran calor que hi ha dins la terra fa escalfar i evaporar la terra que és molt humida, i aquest vapor espesseix l'aire. Cosa semblant fa el foc que es troba sota l'olla que està plena d'aigua. I si se'm demana si aquella boira ocasiona pestilència i alteracions perjudicials de manera notable en les persones i en els altres éssers, com blats o fruita, dic que no. I el motiu és aquest: la boira no

es fa comunament sinó en hivern, i en hivern l'aire és fred, per tant la dita boira no fa putrefacció en l'aire, ja que per a fer putrefacció es requereixen dues coses, a saber, calor i humitat. Però dic que si en estiu es fes tal boira, ocasionaria pestilència i malalties en les persones i corrompia els arbres, i de la fruita, en català vulgar, es diria que està neulida. I açò està provat per l'experiència. Tanmateix, la boira en hivern fa entristir aquells qui no hi estan acostumats, perquè els esperits del nostre cos són clars, lluminosos i resplendents. Per això l'ànima, que és fundada i assetiada en els esperits, s'alegra en la llum i la claredat i està trista en les tenebres. I si encara se'm demana que, si els esperits del nostre cos són lluminosos i resplendents, per què no es poden veure amb els ulls corporals, dic que a açò s'oposa la seva escassetat i subtilitat de substància; perquè és ben cert que sobre l'aire i sota el cel de la Lluna es troba l'esfera del foc. I és propi de la natura del foc ser clar i lluminós. Tanmateix, els nostres ulls no poden veure la lluminositat d'aquell, ateses l'escassetat i subtilitat de la seva substància. És el mateix en el cas que considerem. I per aquesta mateixa raó els nostres ulls poden veure els estels i no poden, en canvi, veure la substància del cel, encara que el cel i els estels siguin de la mateixa natura. Però els estels són de substància més compacta i el cel de substància molt escassa i molt subtil, motiu pel qual els uns posen límit a l'abast de la nostra vista i l'altre no.

Un altre motiu pel qual es pot produir aquesta mateixa pestilència prové de l'aigua, ja que quan en l'aigua hi ha putrefacció per les raons damunt dites i per la calor del Sol s'enlairen de l'aigua molts vapors, aquests són molt més malignes i nocius que l'aigua amb tota la seva substància, en tant que són més subtils i més penetrants. I tals vapors es mesclen amb l'aire i en corrompen i podreixen la substància.

I per totes aquestes susdites raons pot venir pestilència en l'aire i mortaldat de persones universal a tota una regió o a moltes.

La segona part principal d'aquest article és sobre les coses que fan o engendren pestilència particular. I té tres capítols. El primer és sobre les coses que fan pestilència particular i limitada només a una ciutat

La pestilència limitada a una ciutat pot venir, en primer lloc, del seu voltant immediat, si hi ha molts estanys i molts braçals o sèquies plenes d'aigua estancada, com és el cas de Tortosa i d'Oristany.

Un altre motiu és per estar coberta de la part d'Orient, com li passa a Tortosa, ja que el Sol és molt eficaç en purificar l'aire. Pel contrari, per aquesta raó Lleida ha d'estar preservada de pestilència. I si se'm demana per què Lleida és ciutat amb mala fama per les seves moltes malalties, en especial en temps d'estiu, malgrat estar en lloc alt i ben ventejat especialment pels vents orientals per estar descoberta cap al sol ixent, dic que açò no és per mal aire, sinó per mala administració de la fruita

i dels aliments a causa de la seva abundància. I exposo una regla general: que tot lloc amb carestia d'aliments i de fruita és més sa en estiu que aquell on hi ha el contrari. Perquè habitar-se a molta fruita i emmagatzemar gran quantitat i diversitat d'aliments és causa indubtable d'engendrar malalties i de no arribar a la vellesa.

Una altra raó per la qual ve pestilència local, en particular a una ciutat, és per trobar-se aquesta en lloc pregon i tenir muntanyes altes per totes bandes. El comú de la gent diu a tal ciutat ciutat o lloc ofegat, com passa a la Seu d'Urgell, ja que tal lloc no es pot ventejar bé, i l'orejada trau la putrefacció a l'aire. Per tal causa el comú de la gent posa els draps a ventejar i orejar, perquè no es podreixin ni s'arnin.

Hi ha altra causa, a saber, gran quantitat d'arbres al voltant de la ciutat, en especial si són alts, com els àlbers, ja que s'oposen a l'orejada de l'aire d'aquella. I els noguers, que tenen la propietat particular de corrompre l'aire, com també la té la figuera. Per aquesta raó el comú de la gent diu, i és cert, que dormir a l'ombra de noguer o de figuera és molt perjudicial. I per aquesta causa la ciutat de Lleida és més sana en estiu després que talaren els àlbers de Fontanet.

Pot haver-hi una altra raó: brutedat de la ciutat. Per tant, per evitar la pestilència a una ciutat, es deu impedir que es llancin prop d'aquella budells o ventres de bèsties, o bèsties mortes; ni abocadors s'han de posar prop de la ciutat. Tampoc s'ha de consentir que dintre de la ciutat, en la via pública, es faci o es llanci, ni de nit ni de dia, cap immundícia; ni es deuen posar, dintre de la ciutat, cuirs a remullar; ni s'hi deuen matar bous ni altres bèsties, ja que de totes aquestes coses ve gran infecció en l'aire. I aquesta raó es troba a París, a Avinyó i a Lleida.

Altra raó pot ser els aliments corromputs engendrats en regió pestilencial i duts a aquella ciutat, en especial forment i vi, en tant que són aliments que es prenen en major quantitat que cap altre.

Altre motiu és el tracte amb malalt de malaltia pestilencial, ja que d'un es pega a altre com foc salvatge, i d'aquell a altre. I així s'estén a altres si Déu misericordiós no hi envia la seva santa gràcia. I si se'm demana quines són les malalties que es peguen d'un a altre, dic que aquelles són la lepra o llebrosia, la ronya, la tisi, la lleganya, la febre pestilencial, la pigota, el xarampió i la tinya; així com, en general, tota malaltia que es produeix per pestilència de l'aire. Aristòtil, en el setè llibre, *De probleumatis*, es fa la pregunta següent: si el malalt altera el sa i el fa emmalaltir, per què el sa no altera el malalt i el fa recuperar la salut? A la pregunta respon ell mateix que el motiu és: perquè la malaltia és canvi i la salut és quietud. En atenció a això, la salut no provoca canvi, mentre que la malaltia sí que el provoca.

I tot i que la resposta és certa, tal vegada no sigui fàcil d'entendre per tothom, per tant dic que la salut és equilibri i la malaltia és desequilibri, i l'estat de desequilibri es troba en un grau més alt de qualitat que el d'equilibri, per la qual cosa exerceix una acció més forta i ocasiona un canvi més intens. Tanmateix, perquè una malaltia es pegui a una altra persona es requereix, principalment,

predisposició en el cos d'aquell a qui es pega, perquè obra i efecte es fa sempre en matèria predisposada. Per aquest motiu es diu, vulgarment, que males conseqüències té acostar el foc a l'estopa. I si encara se'm demana qui són aquells que són predisposats i propensos a les malalties pestilencials, dic que principalment aquells qui tenen el cos ple d'humors, en especial si són humors corromputs i podrits. I així mateix aquells qui en aquell any hagin gaudit de molt menjar i de molt beure. I aquells qui hagin tingut relació carnal freqüent amb dones. I aquells qui tenen els porus del cos amples, bé de manera artificial, com per prendre banys amb freqüència, bé de manera natural, com els tenen aquells qui amb facilitat senten calor o fred. I aquells qui suen al mínim esforç. I els qui són pilosos per tot el cos, ja que molts pèls és prova d'escassetat i amplitud dels porus del cos.

El segon capítol és sobre les coses que fan pestilència particular i limitada a un carrer

Pestilència limitada a un carrer es pot fer per la primera raó dita abans, quan s'ha parlat de la pestilència limitada a una ciutat, i tal raó es compleix en el Cap del Pont de Lleida, que és senyaladament el carrer més malsà de quants hi ha a Lleida. La segona raó es produeix en el monestir dels frares menors²⁶⁸ i dels predicadors²⁶⁹ de Lleida. La quarta es troba al Cap de Pont. La cinquena té lloc a la Triperia de Lleida²⁷⁰ i al Cappont. I causa molta estranyesa com en tan senyalat i tan notable lloc de la ciutat es manté tan notable infecció. Encara pot haver-hi altre motiu, en especial si per ventura el carrer es troba prop d'una plaça on es venen hortalisses, sobretot cols, ja que l'olor de les fulles de col podrides tenen la propietat de corrompre l'aire.

El tercer capítol és sobre les coses que fan pestilència particular i limitada solament a una casa

El motiu pel qual ve pestilència particular a una casa pot ser brutedat de la casa en totes les maneres abans dites, o per altra raó, com que la casa estigui en lloc ofegat i mal de ventejar, o en lloc humit.

Encara hi ha una altra raó, a saber, si els habitants de la casa havien menjat blat o begut vi que estiguessin corromputs, ja que s'ha donat el cas que per aquest motiu han mort tots quants estaven en una casa. Per tal causa exposo una regla general: que tothom deu evitar beure vi enguixat, perquè tendeix a cremar la sang i el fetge i a assecar el pit, i ocasiona disenteria. A més, es deu evitar diligentment femar les vinyes, ja que el vi d'aqueixes vinyes és molt putrescible, la qual cosa engendra

²⁶⁸ Es trobava extramurs, entre l'anomenat portal de Boters i el convent de Sant Hilari, Veny (ed.) (2015), *Regiment de preservació de pestilència (1348)*. Jacme d'Agramont (nova edició), p. 59.

²⁶⁹ Es trobava al Camp de Mart, sota el mur de la Suda (ibídem).

²⁷⁰ Era a l'actual carrer de l'Alcalde Mestre, prop de l'Hospital de Santa Maria (ibídem, p. 60).

febres diverses i apostemes. A banda d'això, afebleix i entenebreix els esperits i no enforteix les virtuts. Mes no és aquest el cas del magraner, ja que femar-lo, especialment amb fem de porc, i regar-lo convenientment amb aigua freda millora el seu fruit.

Hi ha una altra causa, a saber, tracte amb algun malalt que tingui malaltia pestilencial, car hem vist i sentit dir a persones dignes de fe que moria el malalt i morien els servents de malaltia similar, i fins i tot el metge i el confessor. Per tal causa, s'ha de guardar tot metge de tenir desig de temps pestilencial per cobdícia de diners, ja que, si ho fa, desitja la seva pròpia mort o la d'algun dels seus amics, i per deslliurar-se'n, si no és fill d'avarícia i d'obstinació, voldria haver donat tots els tresors del món.

[III]

En el tercer article s'exposen els senyals de la pestilència abans dita que és canvi de l'aire en la seva substància, i té dos capítols. El primer és sobre els senyals que anuncien pestilència futura

Els senyals de la pestilència que és mudament de l'aire en les seves qualitats no els posaré, ja que resulten evidents a tots aquells qui saben distingir entre calent i fred, per tant em dedicaré a escriure solament els senyals de la pestilència que és canvi i corrupció de l'aire en la seva substància. Entre aquests, s'ha de saber que alguns senyals anuncien pestilència futura. N'hi ha d'altres que signifiquen pestilència ja present. Els que anuncien pestilència futura són aquests, a saber, flames que es fan en l'aire. Entre aquestes hi ha algunes que es mantenen en un lloc, segons jutgen els nostres ulls, com és el cas dels cometes. I recalco «segons jutgen els nostres ulls», ja que és cert que el cometa no està contínuament en un lloc, sinó que més aviat segueix de manera constant el moviment del planeta o dels planetes dels quals s'ha engendrat.

Hi ha flames que es mouen, i d'aquestes n'hi ha algunes que són grans, i reben el nom de *drac*. I una d'aquestes la van veure, a Lleida, moltes persones dignes de fe en l'any MCCCXLV, el darrer dia de febrer, prop de l'alba, l'amplària de la qual superava una asta de llança, i la llargària s'estimava superior a vint astes de llança. I el seu resplendor era major que cap llamp, de manera que tots aquells que la van veure van quedar espantats.

N'hi ha d'altres que es mostren només amb la grandària d'una biga grossa.

Altres apareixen com una asta de llança.

N'hi ha d'elles que mostren discontinuïtat, de manera que s'inflama una part darrere d'altra. I tal inflamació rep el nom de cabra saltant o estels volants.

De les flames dites abans, n'hi ha que a vegades es mouen cap a la terra. I n'hi ha d'altres que ho fan cap amunt, vers l'element del foc. I si se'm demana per què les susdites flames es mouen cap a

la terra malgrat tenir la naturalesa del foc i ser propi de la seva naturalesa pujar cap al cel, dic que tals flames no es mouen segons el foc, sinó que segueixen la matèria on s'ha engendrat la flama, ja que si s'està en un lloc alt i es cala foc a estopa i es deixa caure aquesta, és ben cert que l'estopa encesa anirà a la terra. És el mateix en el cas que ens ocupa. I si se'm demana per què algunes de les dites flames són grans i altres menudes, dic que això es deu a la quantitat de les emanacions que puguen des de la terra cap a l'aire per acció del Sol i per virtut de la conjunció d'alguns planetes. Per la qual cosa dic que passa a vegades que alguna flama molt gran de les dites abans cau sobre alguna ciutat o en algun bosc i crema una bona superfície de terra, i per tal cremada es mesclen amb l'aire molts vapors i fumeres nocius que el corrompen, el priven de la seva natura i l'enverinen. I tal cas s'ha esdevingut aquest present any en Turquia. Tanmateix, no nego que Déu totpoderós, no pogués, per la maldat de les gents d'aquella, haver tramés foc del cel, o creat de bell nou en la terra alguna cosa que cremés i destruís tota aquella gent, de la mateixa manera com destruï aquelles dues ciutats per causa del pecat contra natura de la carn, a saber, Sodoma i Gomorra, segons que es llegeix en la Santa Escriptura —Gènesi, capítol xixè—, per tant tot fidel cristià deu prendre escarment i correcció del cas exposat, tal com fa l'infant quan veu disciplinar el seu company; mes sembla que tal senyal de pestilència no és només senyal, sinó que engendra i ocasiona pestilència. Però atès que tot allò que al nostre entendre anuncia el que s'esdevindrà pot ser dit senyal, parlant en general, totes les coses que fan o engendren pestilència en l'aire o en les persones es poden dir senyal, ja siguin constel·lacions, vents o altres coses. Així que quan veiem que es fa alguna conjunció dolenta de planetes que són enemigues de la nostra vida sabem que tindrem malalties i mortaldats en temps futur. Així mateix, quan veiem que en l'hivern ha regnat molt el vent austral o marí i hi ha hagut moltes pluges, i de manera semblant prossegueix la primavera, sabem que l'estiu i la tardor seran pestilencials. I això mateix ho podem aplicar a les altres coses que fan pestilència.

Hi ha encara altre senyal de pestilència futura, a saber, quan en l'aire es presenta molt sovint gran diversitat, de manera que tan prompte fa calor mortal com tot seguit o l'endemà fa gran fred, o en un mateix dia les matinades són fredes i les vesprades calentes, o el contrari.

El segon capítol és sobre els senyals que anuncien pestilència ja present en l'aire

Els senyals que anuncien pestilència ja present en l'aire són l'enterboliment de l'aire, de manera que semblarà que ha de ploure i després no plou.

Altre senyal és que l'aire està carregat de pols.

Encara hi ha altre senyal, que tot i que l'aire per si no tingui cap color, pareix tanmateix que sigui groc o citrí.

Encara hi ha altre senyal molt segur, a saber, que les serps i les sargantanes i els lluerts i altres rèptils i les granotes són molt abundants i ixen de les cavernes de la terra o de l'aigua més aviat que no tenien per costum.

Altres senyal hi ha: que els ocells fugen dels seus nius i deixen de covar els ous.

Hi ha encara altre senyal: que les malalties són molt enganyadores, ja que el malalt estarà temperat per fora, en la carn, i dintre, prop del cor, el foc i la cremor seran molt grans. Més encara: a vegades el malalt no se sentirà gran febre ni el metge la trobarà amb el palpament, i el pols no estarà alterat. I l'orina tindrà senyals normals de digestió. I malgrat això el malalt es mor de sobte. El metge s'estranya d'això, com aquell qui no sap què ha succeït. Més: aquells qui tenen febre pestilencial no estan calents per fora i en canvi estan molt inquietes, fins al punt que no poden tranquil·litzar-se. I tenen l'alè molt corromput i molt fètid, de manera que és molt difícil suportar la seva alenada.

Hi ha altre senyal: que en tal temps regnen moltes febres pestilencials, de les quals ja hem fet menció, que se segueixen i acompanyen de tumors i apostemes, així com d'àntrax o pústula maligna, pigota i cucs i altres malalties greus. Així doncs, quan es veu engendrar-se i multiplicar-se tals febres i tals malalties, es pot saber fàcilment que hi ha putrefacció en l'aire i corrupció en la seva substància.

El darrer senyal és que la fruita està tota neulida, i el blat collit aquell any no es pot conservar, sinó que desprèn una olor molt estranya. I el pa fet d'aquell fretura de l'olor i del sabor que tenia els altres anys.

[IV]

El quart article és sobre l'alteració i el canvi que fa l'aire pestilencial en els éssers vius i, en especial, en el nostre cos. Consta de dos capítols. El primer és sobre el mudament que fa l'aire que és pestilencial en les seves qualitats

S'ha de saber que l'aire pestilencial en les seves qualitats per excés de calor crema les herbes, els blats i els arbres; asseca la terra i treu el nodriment a totes les plantes, que s'assequen i moren. Si la pestilència és per excés de fred, així mateix els treu la vitalitat. Per tal causa s'observa que alguns arbres, com els tarongers, no poden viure en climes molt freds. I jo dic que en València o en Mallorca o en Barcelona podria fer tan gran fred algun any que hi moririen tots els tarongers. I a Lleida podria fer un fred tan fort algun any que no solament hi moririen els tarongers, a més hi moririen totes les herbes i tots els arbres. I aquest mateix aire tan fred pot causar gran dany al nostre cos. Per açò s'ha de saber que l'aire tendeix a alterar el nostre cos de moltes maneres, tant des de fora com des de dintre. Des de fora perquè, si és molt calent, obre els porus del nostre cos i en descompon la calor natural i els esperits vitals, així que en debilita les virtuts o capacitats, i causa set i treu la gana i des-

compon la sang subtil i engrogeix la pell. Per això en les terres molt calentes les gents són negres, i la seva negror tendeix a citrina, com passa a Sardenya i Sicília, i fa que s'inflami i predomini la còlera. També dintre causa alteració, ja que, sense intermediari, arriba al cor per refredar-lo i mitigar la seva calor. I com que està molt calent, en comptes de refredar-lo escalfa intensament el cor i els esperits vitals i la sang arterial, i fa que la còlera predomini sobre els altres humors, multiplicant aquella i reforçant i accentuant les seves qualitats, que són calor i sequedat. Per aquesta raó, el dit aire pot ser causa de tota malaltia que s'engendra o es fa de còlera.

I si, per contra, l'aire és fred en excés, tendeix a provocar canvi en el nostre cos així mateix des de fora i des de dintre. Des de fora fa tancar els porus del nostre cos. I si és tan fred que pot penetrar dintre del nostre cos, esmorteix la calor natural, per la qual cosa molts homes han mort per causa del fred excessiu. A més ocasiona apoplexia, que també es coneix com atac o apostemació del cervell, pel qual es perd de sobte el moviment i la sensibilitat, de manera que no se sap, a penes, de la persona si és morta o viva, ni pel pols ni per la respiració. Per tal causa, per provar si són morts o vius, que es prengui un floc de llana prima i molt subtil i se'ls posi prop dels forats del nas, o a la boca, i si respiren poc o molt, la llana es mou per l'aire que ix i entra pels forats del nas i de la boca. Es fa encara altra prova, a saber, que se'ls posi un got ple a vessar d'aigua sobre el pit, just damunt del cor, i si per ventura el cor té algun moviment, es veu moure l'aigua. I si no es mou, ja es pot lliurar el pacient als capellans.

Hi ha altres senyals, però aquests basten i acaben aquí. I tot i que posar aquests senyals excedeix el nostre propòsit, he volgut posar-los per a utilitat comuna, ja que sé del cert que a molts homes i moltes dones a qui succeeix aquesta malaltia, és la gent comuna qui decideix si són morts, i se'n soterran molts que són vius. Per això aconsellaria que aquells a qui sobrevé tal accident de sobte fossin observats i examinats per bons metges diligentment abans que se'ls soterrés. O que s'hi guardi el consell d'Avicenna, el qual vol que s'esperi a soterrar-los almenys setanta-dues hores, que són tres dies naturals íntegres i complets.

Encara ocasiona tal aire fred en excés epilèpsia, que vol dir el mateix que mal caduc. I fa encara paràlisi i torçament de cara, d'ulls i de boca. Però l'aire que és fred i no té fredor molt excessiva tendeix a fer bona digestió i fa altres beneficis al nostre cos. Però atès que tal aire no és pestilencial, no en parlaré més.

El segon capítol és del canvi que ocasiona l'aire que és pestilencial en la seva substància

L'aire pestilencial per putrefacció i canvi de la seva substància ocasiona molts i diversos canvis en el nostre cos, i de diverses maneres. Aquest aire corromp i enverina totes les fruites i els blats i,

corrompent aquests, corromp els humors del nostre cos. Encara més, aquest aire corromput i podrit, per la respiració entra en el cor sense cap intermediari. Per aquesta causa podreix i corromp la sang arterial que es fa dintre de les cel·les del cor; corromp encara i podreix els esperits vitals. La sang corrompuda va del cor per les venes que polsen, que es diuen artèries, als altres membres. I la damunt dita putrefacció o corrupció de sang, per veinatge, corromp i podreix l'altra sang.

Aquesta sang, a vegades, ataca la substància del cor i hi engendra o fa apostema. A vegades la natura se'n desix i el tramet a les aixelles, que són com a latrina o albelló del cor, i ocasiona aquí atac o apostema. A vegades el tramet al fetge i el fetge a l'engonal com a la seva latrina o albelló, i fa allí apostema. Altres vegades la sang podrida bull com ho fa el most, i va a les parts externes, on engendra pigota i xarmpió. A vegades la putrefacció es fa en especial en la flegma, per la qual cosa s'engendren cucs de diverses menes. I vull posar una regla general: que amb totes les malalties suara dites hi ha sempre febre contínua d'un humor o de molts, a mesura que els humors queden alterats o es podreixen a causa de l'aire pestilencial. I si se'm demana si la febre ve primer i després vénen les malalties abans dites, o si s'esdevé el contrari, a saber, que la febre sigui seqüela o conseqüència dels apostemes, dic que la febre és primer i després se segueixen els apostemes i la pigota, com a manera de resolució de la febre pestilencial.

[V]

En el quint article principal s'exposa el regiment de preservació. Té dues parts principals: la primera és sobre el regiment que es deu observar contra l'aire pestilencial en les seves qualitats i consta de dos capítols: el primer és sobre el regiment contra l'aire pestilencial per excés de calor

Si l'aire és pestilencial per excés de calor, en tal temps es deu estar en llocs naturalment o artificialment freds. Són freds de manera natural llocs com la regió muntanyenca d'Aragó i la muntanya de Prades, a Catalunya. A més, s'ha d'estar i dormir en cases soterrànies que tinguin finestres, especialment a la part de tramuntana, perquè l'aire no sigui ni humit ni ofegat, ja que tal aire és molt nociu per al cap, per al pit i per als pulmons.

De manera artificial es pot refredar l'aire de moltes formes, a saber, que es faci regar el sòl amb vinagre i aigua de roses. I que es posin pel terra puntes de salzes i fulles de canya o de ceps blancs i de rams de murta i roses. A més, es poden fer coixins²⁷¹ plens de roses que es posaran a la capçalera.

²⁷¹ Al manuscrit hi resa «oreyllés» 'orellers' i algun usuari, que probablement no estava familiaritzat amb el mot, va escriure suaument, a peu de pàgina (9r), un sinònim entenedor: «quoixins».

Encara es poden fer degotejos d'aigua en diverses parts de la cambra, que seran com a font viva dintre de la cambra. O que es prengui un gibrell gran ple d'aigua molt freda i es posi enmig de la cambra i que, amb una escudella, se'n traguí aigua i que després se la torni al gibrell buidant-hi l'escudella des de certa altura. O que es prenguin llençols banyats en aigua freda i s'estenguin en alguna perxa.²⁷²

Encara s'han de dur vestits i folradures que no inflamin la sang, ben al contrari, que la temperin i la refresquin, com ho fan els vestits de seda o de lli delicat i prim. I així mateix que ningú vagi vestit de manera que pugui prendre fred, ja que passa, a vegades, que en el temps dit abans sobrevé de sobte algun vent fred i penetrant, i en tal cas cal guardar-se d'estar en lloc on tal vent bufi com si vingués per canal. Per això és prudent, per a guardar-se d'aquest perill, dur en tot temps un gipó prim de lli o de seda folrat de cotó, perquè tal vestidura compleix totes les funcions damunt dites, a saber, que evita que s'inflami la sang i també evita que es prengui fred de sobte. Per aquest motiu els llombards, que són mestres del viure en el món, mai no van sense aquesta vestidura.

Encara s'ha de prendre amb freqüència, en tal temps, aliments freds com carabasses, melons, lle-tugues, verdolagues, cogombres i altres pareguts, si a això no s'oposa algun cas particular, com gran debilitat de l'estómac o estómac destemperat.

A més, s'ha d'evitar beure, en tal temps, vi molt fort per naturalesa, com vi grec o de garnatxa, ja que, en el dit temps, els vins que amb poca aigua estan molt amerats són millors.

Encara es deu evitar, en aquest temps, beure vins enguixats o conservats amb alum o amb calç, perquè tals vins tendeixen a cremar la sang i els humors.

Es deu, encara, beure en tal temps agraç i vinagre, i suc de taronges i de llimons, si algun cas particular no ho prohibeix, com fredor de la boca de l'estómac o sequedat del pit o tos o cadarn, i altres coses semblants.

El segon capítol és del regiment contra l'aire pestilencial per excés de fredor

Quan l'aire és pestilencial per excés de fredor, es deuen elegir llocs natural o artificialment calents.

Naturalment calents, com ho és el regne de València o el camp de Tarragona. I es deu dormir en cambra on pugui entrar el sol i tingui les finestres cap al sol ixent, o cap a migjorn. I si tingués les finestres cap a tramuntana, que es tanquin amb diligència.

L'aire es pot escalfar artificialment d'aquesta manera, a saber, que es faci en la cambra foc de sarments ben secs o de romer o de ginebre o d'oliver. I que el foc sigui tan clar i sense fum com

²⁷² Al manuscrit sembla que hi digui «porxa», però a l'edició de 2015 es va acordar que la lectura correcta, pel sentit i per la marca de femení, havia de ser *perxa* (Veny (ed.) (2015) p. 69).

es pugui, ja que el fum és molt perjudicial per als ulls i el pit. Per aquest motiu, quan s'estigui prop del foc es deu seguir la següent precaució, a saber, que es tingui l'esquena girada cap al foc, ja que estar-hi girat de cara causa dos mals: el primer, que treu la digestió atraient la calor natural cap als membres de fora; l'altre, que debilita la vista. Per tant, aquell a qui agradi estar amb la cara girada cap al foc ha de tenir alguna cosa davant dels ulls.

Encara es deu dur en tal temps vestidures i folrades que s'oposin a la fredor exterior i retinguin la calor natural, com els draps de fina llana, especialment els tintats de grana, i foladura feta de pell de mart gibelí, i foladura de llebres o de conills o d'anyins fins. I vestir-se cenyit és profitós en tal temps. I en especial tothom ha de resguardar del fred els peus i el cap, ja que aquests membres estan lluny del cor, que és font de calor; i això majorment quan es va a dormir, ja que durant el son la calor natural va tota als membres interns.

Encara s'han de fer, en tal temps, exercicis de gran esforç, com anar a caçar a peu, o saltar o lluitar o fer esgrima, preservant cadascú la seva dignitat segons el seu grau i el seu estament. I al contrari, si l'aire té pestilència de calor, els susdits exercicis es deuen evitar.

Encara més, en tal temps es deu menjar aliments calents i substanciosos, com cols i xiriviat i pastanaga, i moltó i gallines i altres semblants.

A més, s'ha de prendre habitualment en tal temps salses caldes, com les d'all o de pebre i de mostassa i d'uruga. I qui pugui fer-ho, que faci servir vi naturalment cald, com grec o garnatxa i així dels altres; o artificialment cald, així com piment. I els grans senyors poden fer servir piment que estigui fet de les següents espècies:²⁷³

«Recepta: canonets molt fins de canella, I unça; gíngebre escollit i net, mitja unça; grans del paradís, flors d'arbre del paradís, cubebes domèstiques, de cadascun II dracmes; gariofilates, macis, jonces, de cadascun II dracmes; nous moscades, una grossa; pa de sucre i vi òptim i odorífer, d'ambdós en la quantitat suficient. Que se'n faci nèctar o piment.» Del qual es pot prendre després del menjar amb pa torrat o amb neules.

Tanmateix exposo el següent principi: que en el regiment d'escalfar o de refredar s'observi curosament regla i mesura, ja que moltes vegades s'esdevé que en temps de gran calor algú cau greument malalt de fred per abusar de coses fredes. I en temps de gran fredor algú cau greument malalt per abusar de coses caldes.

²⁷³ Per revisar el procés d'identificació de cada herba que apareix en les receptes, vegeu el glossari de productes medicinals en l'apartat Receptes.

La segona part principal d'aquest article és sobre el regiment que es deu observar contra l'aire pestilencial en la seva substància. Té set capítols. El primer és sobre la rectificació de l'aire podrit i corromput en la seva substància

Quan l'aire és pestilencial per putrefacció i corrupció de la seva substància, s'ha de tenir en compte si la seva corrupció ha vingut pels nostres mereixements o pecats, o si ha vingut per infecció de la terra o de l'aigua o alguna d'aquestes coses terrenals, o ve en canvi en raó de coses superiors, com per la influència d'alguna conjunció o mirada de planetes, ja que si la corrupció o putrefacció de l'aire ha vingut pels nostres pecats o pels nostres mereixements, de poc valen els remeis de l'art de la medicina, perquè aquell que lliga ha de deslligar. I per confirmar açò es pot adduir un text de la Santa Escripura que ja s'ha exposat abans en el segon article —Deuteronomi, capítol xxviiiè—, i diu: «²⁷Jahvè et castigarà amb úlceres d'Egipte, amb morenes, amb sarna i tinya, i no et posaràs bo.»

Encara es diu vulgarment que quan Déu no vol sants no poden, perquè no hi ha ningú que es pugui oposar al poder de Déu. Tanmateix, el major remei que podem tenir en aquest cas és que reconeguem els nostres pecats i les nostres febleses, que tinguem contrició de cor, confessió de paraula i satisfacció a Déu d'obra i de fet per vertadera penitència i, amb el proïsme, restituint i donant a cadascú allò que és seu, el regiment del qual se'ns donà —Reis iiii, capítol vuitè— on es diu:

«³⁷Si hi ha fam al país, si hi ha pesta, si hi ha vent de llevant, rovell, llagosta o pugó, si l'enemic assetja alguna de les seves ciutats, en qualsevol plaga, en qualsevol malaltia, ³⁸tota pregària, tota súplica feta per qualsevol home o per tot el vostre poble d'Israel, estenent les mans cap a aquest temple amb el cor penedit, ³⁹escolteu vós en el cel, on teniu el tron, perdoneu i obreu donant a cadascú el que mereixen les seves obres, tal com vós coneixeu el seu cor, vós que coneixeu el cor de tots els homes; ⁴⁰així us respectaran tot el temps de la seva vida a la terra que vau donar als nostres pares.»²⁷⁴

Si la putrefacció de l'aire ve de la terra o de l'aigua, es deu elegir per a estar i per a viure els llocs alts i les muntanyes. Mes si la putrefacció ha vingut per influència d'alguna conjunció o mirada de planetes, s'elegirà per a estar i per a viure els llocs baixos i les cambres soterrànies, i en aquest cas s'han de tenir tancades les finestres i les espitlleres. I que es faci en la cambra foc de determinada llenya, així com de romer i de murta o de xiprer, qui en pugui tenir en abundància, o de ginebre o de tomaní d'Aràbia o de lavanda, que vulgarment es diu espígol. I els grans senyors poden utilitzar perfum de les següents coses:

²⁷⁴ Correspon, a la Bíblia de Montserrat, a Reis, llibre i, capítol 8. Molt probablement Agramont seguia una ordenació de la Bíblia en què es considera els llibres i i ii de Samuel com els dos primers llibres de Reis, i l'identifica: *Regum iii capitulo octavo*.

«Recepta: fusta d'àloes, ambre gris, de cadascun II dracmes; mirra òptima i selecta, encens mascle, de cadascun I unça; càmfora, estorac vermell, de cadascun mitja unça; roses vermelles seques, II dracmes; sàndal citrí, fulles de murta, de cadascun mitja unça; que es polvoritzi tot en gros i s'afegeixi a làdan pur o a aigua de roses de Damasc en la qual s'hagi dissolt la càmfora abans dita.» I que se'n facin píndoles o trociscos dels quals es posaran en les brases un o dos, o tants com calguin.

Encara es pot fer, per als grans senyors, perfum d'una elaboració molt preciosa que és dita *gallia muscata*, o d'una altra que es diu *confecció Nere*.

I el comú de la gent pot fer servir aquest regiment, a saber, que facin, en les seves cases i en les seves cambres, foc de romer o de ginebre; i poden fer perfum d'encens o de mirra o d'altres coses que siguin a bon preu, com la timiama i l'herbatur. I jo dic que fer foc només ja rectifica molt l'aire podrit en la seva substància. I aconsello que aquest regiment es faci de manera continuada, perquè és un dels més principals i dels més necessaris. Encara dic que és de molt profit regar el sòl de la cambra amb aigua de roses i vinagre.

El segon capítol és del regiment de l'exercici

En tal temps deu tothom evitar fer exercici de gran esforç, ja que tal exercici és motiu i ocasió d'enviar molt aire al cor, el qual aire, com que està podrit i enverinat, corromp el cor i la seva sang i els esperits vitals, per la qual cosa fa les alteracions dites abans, en el quart article.

El tercer capítol és sobre els aliments i les medicines que preserven el nostre cos de malalties pestilencials

El regiment dels aliments i de les medicines que han de preservar el nostre cos de malalties pestilencials deu ser el següent, a saber, que es mengi i begui el menys possible; especialment en el beure s'ha de ser molt temperat. I aconsello que en tal temps s'aguanti molt la set. Dic, encara, que utilitzar en tots els aliments molt vinagre i agràs i suc de taronges i de llimons i de totes les coses agres és molt beneficiós, i vi clar i verdós és millor que dolç, ja que el vi que té dolçor és més putrescible i més propens a convertir-se en còlera.

S'ha d'evitar, en tal temps, aus que es nodreixin prop d'estanys, com fotges i oques i ànecs i altres carns de naturalesa humida, com porcells i anyells.

Encara es deuen evitar en tal temps peixos viscosos com morenes i anguiles, i peixos sense escates com dofí, mussola i tonyina i similars. Aconsello especialment que s'evitin els peixos dits abans i tots

els altres que estiguin corromputs i pudents. I si alguna vegada és necessari menjar-ne, aconsello que es triïn peixos adequats segons la regió, com salmó i esturió, rogets o molls i pagells i palaies, i similars. I que es preparin en vinagre o en sols. I que es mengin sobretot fregits o a les brases en tal temps.

De les fruites dic que val més que tendeixin cap a l'acidesa, així com guindes i magranes agres i tàperes en sols.

Vist i exposat quins aliments són beneficiosos i quins s'han d'evitar en tal temps, és de raó que fem menció de les medecines que han de preservar el nostre cos de les malalties pestilencials. Per la qual cosa dic que prendre tres vegades a la setmana, pel matí, una dracma o tres diners besants de triaga fina és molt profitós, especialment si es purga el cos en la manera que esmentarem més avant, en el següent capítol.

Encara hi ha una confecció molt meravellosa i altament lloada per Avicenna i per Rasís en el llibre iv de l'*Almanssorís*, i per Averroes i per altres magnífics mestres en medicina que deien que mai cap persona que en prengués la quantitat d'una dracma cada matí amb una unça de vi ben aiguat no moriria aquell any de pestilència de l'aire. La dita confecció es fa d'una part d'àloe citrí, i la meitat menys de mirra, i de safrà tant com de mirra. I qui vulgui fer-la que doni la següent recepta a l'especier:

«Recepta: àloe citrí, l unça; mirra òptima i selecta, safrà, de cadascun mitja unça; polvoritzat tot i preparat amb aigua de roses i que se'n facin píndoles o troquiscos.»²⁷⁵

Encara hi ha una confecció molt meravellosa si es fa amb cura de la manera adient, que es coneix com a *metridatum*, la qual és tan eficaç, segons diuen alguns reconeguts mestres en medicina, que qui en prengui cada matí en la quantitat d'una fava cap tòxic ni verí no li podran causar dany. Per aquest motiu el rei del Pont a qui deien Mitridat, del qual segons alguns pren nom la confecció damunt dita, com n'hagués pres la quantitat apuntada cada matí durant un any i fos assetjat en una ciutat del seu regne per Pompeu, rei dels romans, preferint donar-se mort a caure viu en mans dels seus enemics, no pogué matar-se amb cap verí, així que, veient açò, es matà amb un punyal.

Encara és beneficiós, en tal temps, menjar en dejú d'una herba que té per nom escabiosa. I si de l'herba es fes aigua per destil·lació a foc lent com es fa l'aigua de roses, de tal aigua podrien beure les persones de complexió delicada.

Encara dic que beure el suc d'una herba que es diu *capud monachi* és de gran profit i de gran eficàcia per a evitar que qualsevol matèria verinosa arribi o s'acosti al cor, per tant és remei excel·lent contra àntrax o pústula maligna beure del suc dit abans.

²⁷⁵ Agramont exposa la fórmula de les anomenades píndoles de Rasís.

Encara és cosa comprovada contra aquesta mateixa malaltia, que es fa en temps de pestilència la major part de les vegades, posar sobre la pústula maligna un segell de cera nova, el qual s'ha de fer segons es mostra dibuixat en el marge.²⁷⁶ Tanmateix, aconsellaria que en tot cas es purgués el cos, tant per clisteri com per altres evacuacions, i que el membre pacient fos tocat amb foc o amb cauteri potencial fet per indicació de metge reconegut.

Encara hi ha altre remei, a saber, beure del suc d'una herba que diuen bruneta. I és profitós posar sobre la pústula aquesta mateixa herba picada, amb el suc i amb tota la seva substància.

Dic encara que feta la cauterització abans dita, seria molt profitós aplicar-hi ventosa per extraure la matèria verinosa. I alguns plomen el ses a un gall o a una gallina i el posen sobre la pústula per traure la matèria verinosa. I aquests remeis acaben aquí.

El quart capítol és del regiment del dormir

I com que al menjar segueix de manera natural el dormir, dic que per a dormir es deu triar cambra segons les indicacions abans dites, en el regiment de l'aire.

El cinquè capítol és del regiment del nostre cos quant a purgació i sagnia

Car pocs són aquells qui en menjar i en beure no fan excés. Per aquest motiu aconsellaria que es purgués el cos amb purga lleugera i sense perill. I com que no es deu prendre purga sense que primerament s'hagi pres xarop, parlaré en primer lloc del xarop, que per a grans senyors pot ser el següent:

«Recepta: endívies novelles, llicsons oleracis, herbes freixureres, herbes melseres recents, falzies recents, de cadascuna un manoll; bugloses senceres, fulles de borraïnes, de cadascuna dos manolls; llavors de meló, carabassa, de cadascuna mitja unça; llavors d'agrella, sàndal citrí, de cadascun II dracmes; sàndal blanc i sàndal vermell, de cadascun I dracma; flors de violes, borraïnes i bugloses, de cadascuna mitja unça; flors de nenúfars, I unça; càmfora en lligadura, I dracma; vinagre blanc, II unces; aigua d'escabiosa extreta per destil·lació, III unces; pa de sucre, XIII unces; que es faci xarop acuradament aclarit i perfectament cuit.»

De tal xarop es pot prendre de matí i de vesprada en quantitat de deu cullerades i quinze d'aigua cuita, que estigui tèbia. Tanmateix, aconsellaria que es deixés el sopar en cas que pel vespre es degui prendre el xarop.

²⁷⁶ Al marge, en el manuscrit no apareix cap nota.

El comú de la gent podria utilitzar el xarop següent:

«Recepta: xarop d'endívies, xarop de violes, xarop de falzies, de cadascun III unces; oxiacra simple o xarop d'acetós, mitja lliura; barregeu-los.»

Acabat de prendre el xarop, prengui's aquesta purga o coladura, que és apropiada per a purgar còlera i flegma:

«Recepta: prunes de Domàs, en número de XII; matafalugues, llavors de fenoll, de cadascuna II dracmes; llavors de meló mitja unça; turbit ben gomós i convenientment pesat, net per dintre i per fora o, en el seu defecte, agàrics no massa vells, II dracmes; gingebre pelat i net, I dracma; panses netes, I unça; flors de borraïnes i bugloses,²⁷⁷ de cadascuna mitja unça; que se'n faci decocció en la qual es dissolgui canyafistola neta, mitja unça per als de constitució delicada o I unça per als altres i que s'hi afegeixi al final ruibarbres selectes en quantitat d'un escrúpols a III escrúpols o I dracma, o més o menys segons la constitució de la persona.»

Però, atès que la diversitat de les persones fa variar l'actuació del metge, aconsellaria que en aquest regiment es demanés el consell d'un metge bo i reconegut, ja que una purga no pot ser bona en tot temps ni per a tothom, de la mateixa manera que una sabata no pot venir bé a tot peu.

Feta l'evacuació damunt dita, al poc temps es pot fer sagnia de la vena dita mediana, o de tot el cos per deixar sortir la sang en quantitat de tres a quatre unces, o més o menys segons l'estat de la persona i segons la major o menor necessitat. I si se'm demana en quin quart de la Lluna val més la sagnia, dic que en el tercer quart.²⁷⁸ I dic encara que val molt més enmig del dit tercer quart si, per descomptat, no ho impedís que la Lluna estigués, en tal temps, en signe contrari a sagnia, com Gèminis, Leo, Virgo, Capricorn i el mateix dels altres.

D'aquest mateix regiment és evitar amb diligència jaure carnalment amb dona, perquè, tot i que excedir-se en tal cosa sigui en tot temps molt nociu per al nostre cos, en temps pestilencial és asse-

²⁷⁷ Aquesta recepta, que sembla completa en la forma redactada al cos principal del text, presenta al manuscrit, darrere de «buglosse», un senyal que indica que s'hi han d'afegir uns mots escrits al marge. D'ençà que el manuscrit es va enquadrar, només es pot veure al marge el final de dues paraules. Arderiu, que va fer la seva transcripció abans de l'enquadernació, hi va afegir «manne electe». Normalment, aquesta expressió apareix en les receptes medievals per fer referència al «manna» o «manne», que és l'exsudació dolça de certs arbustos, en especial del *Fraxinus ornus* L., i que s'utilitzava com a laxant suau. Als glossaris medievals, com ara l'*Alphita*, apareix com a sinònim de «Lapdano» o làdan.

²⁷⁸ La tercera setmana de cada fase lunar era la preferida per fer la sagnia, ja que en ella «els líquids reumàtics es multipliquen menys i flueixen en menor grau». Vegeu el capítol 5.6, Aproximació al text d'Agramont.

nyaladament i notablement molt danyós i molt perjudicial. Encara dic que, en tal temps, acostumar de prendre el bany és molt nociu, perquè el bany fa obrir els porus del cos pels quals entra l'aire corromput i altera fortament el nostre cos o els nostres humors.

El sisè capítol és del regiment dels accidents de l'ànima, que són ira, goig, temor, tristesa, angoixa i altres

En tal temps estar gojós i alegre és molt profitós, sempre que amb el goig no es mescli, per accident, algun mal regiment d'aliments o de luxúria i així dels altres.

Però entre els accidents que en tal temps es deuen evitar es troben la por i la imaginació, ja que per la pura imaginació pot produir-se alguna malaltia, perquè està provat que alguns han caigut típics per pura imaginació. Més encara, la imaginació té tanta força i tanta capacitat que muda la forma i la figura de l'infant o de la criatura en el ventre de la mare.

I per provar la gran eficàcia i la gran capacitat de nostra imaginació en el nostre cos i en les nostres obres, podem adduir com a prova en primer lloc la Santa Escripura, ja que llegim —Gènesi, capítol xxxè— que les ovelles i les cabres que guardava Jacob, per imaginació i visió dels bastons de colors varis que posava Jacob davant d'aquelles en el moment que concebien, parien després anyells i cabrits de diversos colors i clapats de blanc i de negre. Per provar això mateix, encara es pot aportar i adduir l'experiència següent: que si es posa un cairat de fusta arran de terra no hi ha ningú que no vagi d'un extrem a l'altre sense sosteniment, de manera que no caurà. I si aquell cairat es posa en un lloc molt alt i de gran perill, no hi haurà ningú que gosi intentar passar sobre aquell mateix cairat. Per la qual cosa queda palès que tota aquesta diversitat ve per la imaginació, ja que en el primer cas no es té por i en l'altre se'n té. Doncs, és cosa provada que imaginar morir, en tal temps, i haver-ne por és molt perjudicial i molt perillós. Per tant ningú no deu desanimar-se ni desesperar, ja que la dita por causa gran dany i no aporta cap profit. Per tant aconsello que en tal temps no es faci sonar cap seny ni campana per cap mort, perquè els malalts en prenen molt mala imaginació quan senten sonar els senys.

Encara hi ha una altra manera de preservació molt bona i molt profitosa, a saber, traure i evitar totes aquelles coses que puguin causar pestilència o epidèmia. Tanmateix, hi ha algunes que no podem evitar, com ho són conjuncions o mirades de planetes i influència d'aquestes, i així mateix els vents i altres. Però si són coses que es puguin combatre, es deuen traure i retirar, i s'impedirà la pestilència que s'espera que vindrà per causa d'aquelles. Per fer açò, es pot recórrer al segon article principal i es deu parar esment i cuidar les coses que fan i engendren pestilència, tant universal com particular. I si per ventura aquelles es poden traure, es deuen traure. I a fer açò es deuen esforçar els

senyors i els seus oficials, l'ofici dels quals és procurar utilitat i profit comunal, al qual s'ha de posposar tot altre bé i profit particular.

I ja que en tal temps les malalties i les morts poden venir per diversos motius, perquè alguns moren per cucs, altres moren per apostema que es fa en el cor i altres per altra raó, aconsellaria que en tal temps, d'entre aquells que morin de sobte, alguns fossin oberts i diligentment observats pels metges, doncs millor i més certerament es podran proveir de remeis de preservació contra les coses que fan les malalties o les morts abans dites.

El setè capítol és sobre el regiment de preservació en especial contra cucs i llambrics

Ja que, segons que hem dit, en temps de pestilència vénen febres i morts de sobte per cucs i per llambrics, vull doncs escriure el regiment de preservació contra aquells. Per la qual cosa dic que, en tal cas, és profitós menjar alls de matí i beure per la vesprada, a l'hora d'anar al llit, dos o tres glops de vinagre. Dic, a més, que purgar l'estómac i els budells amb píndoles de *gerapigra Galieni* o amb clisteri és útil per a evitar que s'engendrin cucs i llambrics en els llocs dits abans, perquè els cucs s'engendren, normalment, de flegma. Per tant, traure aquesta és evitar l'engendrament d'aquells. Encara es deu evitar menjar els aliments de què es fan cucs amb facilitat, com la llet, les cireres i, en general, tota fruita dolça i llegums, en especial quan són tendres i no estan seques, com faves tendres i així de les altres, i cols i blets molls i espinacs. I en general tot aliment flegmàtic i viscós.

Encara es pot prendre cada matí, de manera habitual, la llavor d'una herba que té per nom centàurea, dita també sement d'Alexandria,²⁷⁹ mesclada amb mel, o que es faci pólvora de banya de cérvol i d'àloe citrí, i que es prengui en quantitat d'una dracma, amb mel. O que es prengui el suc d'una herba que té per nom *enula campane*, en quantitat de mitja unça. Avicenna diu d'aquest remei que és meravellós.

O que es faci pólvora d'una cosa que és dita *granum nil*,²⁸⁰ d'altra manera dita *cartamus*, que es coneix vulgarment com safrà²⁸¹ bord, i que es prengui pel matí amb llet o amb mel. D'aquest remei diu Avicenna que mata les serpents en el nostre cos i les expulsa a fora.

²⁷⁹ Als glossaris medievals la *sement d'Alexandria* no apareix com a *centàurea* sinó com a *santònic*. El possible error en el manuscrit s'exposa a l'apartat Glossari, s. v. *sement d'Alexandria*.

²⁸⁰ Als glossaris medievals el *granum nil* es presenta com a *cartamum indum*. Sembla que al manuscrit es confon amb el *Carthamus tinctorius* L., que és la llavor de safrà bord, alafor, safranó, càrtam o *crocus ortensis*. Vegeu el Glossari, s. v. *granum nil*.

²⁸¹ Al manuscrit apareix el senyal d'afegir-hi davant de «safrà», i remet a una anotació al marge que es va cobrir amb l'enquadernació. Arderiu, que treballà amb els folis encara solts, hi va afegir «sanent [sic per sement?] ho levor de»; és a dir: «sement o llavor de».

Dic encara que pólvora feta d'una arrel que té per nom *diptanus*, a la qual vulgarment es diu herba de Tunis, presa amb mel, és molt profitosa en aquest cas. O que es faci pólvora de llobins amargosos. Així mateix, en aquests casos, és molt apropiat beure del suc de les fulles del presseguer. I la triaga major té la propietat de matar els cucs, i la *gerapigra Galieni* té la propietat de matar-los i expulsar-los del cos. Per la qual cosa s'ha de saber que alguns prenen coses per matar els cucs i, quan són morts, romanen en el cos i, podrint-se, es converteixen en verí, el qual causa gran dany. Per tant, és una bona precaució mesclar, amb les coses que els maten, alguna cosa laxativa, com senet o turbit i el mateix les altres.

Per a aquells qui tenen la constitució delicada, es pot fer el següent xarop:

«Recepta: fulles d'absenta, persicàries d'aigua, ènules campana, hisops, catxalagües, endívies, rudes, de cadascun I manoll; camedris, gençanes, malrubins, de cadascun mig manoll; safranó, tramussos amargs, de cadascun mitja unça; banya de cervo, àloe citrí, de cadascun II dracmes; llavors de catxalagua, llavors de porro, de cadascuna II dracmes; medul·les o pinyols de préssecs, I unça; coriandres preparats en vinagre de panses, mitja unça; fol·licles de senet, I unça i mitja; turbit selecte net per dintre i per fora, II dracmes; polpa de coloquíntida, mitja unça; matafalugues, llavors de fenoll, gíngebre pelat i net, de cadascun II dracmes; regalíssies netes, I unça; vinagre blanc, III unces; pa de sucre, V quarts; que es faci xarop cuit i aclarit amb cura»; i que se'n prengui cada matí en la manera ja dita abans.

Encara es pot fer el següent emplastre:

«Recepta: fulles d'absenta, fulles de menta, fulles de porro a parts iguals; xafeu-les i coeu-les o fregiu-les en oli i vinagre, i feu-ne emplastre», el qual s'ha de posar sobre el ventre, damunt del melic. I si amb aquest emplastre es mesclés polpa de coloquíntida suaument polvoritzada, o àloe citrí suaument polvoritzat o pólvora de llobins amargs, l'emplastre seria molt més fort.

Encara es pot fer tal unguent:

«Recepta: polpa de coloquíntida, II dracmes; pebretes, àloe citrí, banya de cervo cremada, sement d'Alexandria, de cadascun mitja unça; fel de bou, II unces; mel en quantitat suficient; xafeu-lo fins a polvoritzar-lo, i garbelleu-lo i barregeu-lo tot i feu-ne unguent.»

Amb el qual s'ha d'untar tot el ventre.

Per al comú de la gent basta l'ungüent que segueix:

«Recepta: polpa de coloquíntida, mitja unça; polvoritzar molt fi i afegiu-lo a fel de bou.»

Els xiquets menuts es poden untar amb l'ungüent:

«Recepta: oli d'absenta, oli de medul·la o pinyols de préssec, sement d'Alexandria, banya de cervo cremada, II dracmes a parts igual; cera nova en quantitat suficient, feu-ne ungüent lleugerament líquid.»

[VI]

El sisè article principal és sobre la pestilència moralment entesa, i té només un capítol, en el qual s'exposa la definició de tal pestilència

Segons es prova i demostra clarament en diversos llocs del Nou Testament, a saber, d'aquell qui eixí a sembrar bona sement —Mateu, capítol xiiiiè—, e de la sement que caigué en bona terra —Lluc, capítol viiiè—, i del tresor i de la xarxa llançada al mar i de la perla —Mateu, capítol xiiiiè—, i de l'ovella perduda —Mateu, xviiiè i Lluc, capítol xvè—, i de la dracma i del fill pròdig —Lluc, capítol xvè— i del servent malvat —Mateu, capítol xviiiè—, i del ric que ampliava els seus graners —Lluc, capítol xiiè—, i dels obrers tramesos a la vinya pel preu d'un diner —Mateu, capítol xxè—, i del publicà i el fariseu —Lluc, capítol xviiiè—, i del fill que digué que aniria a la vinya i no hi anà —Mateu, capítol xxiè—, i de la vinya en la qual havia celler —Mateu, xxiè i Lluc capítol xxè—, i de les deu verges —Mateu, capítol xxvè—, i dels deu besants —Mateu, capítol xxvè.

Nostre Senyor Jesús Crist volgué utilitzar paràboles, és a dir, paraules obscures que moralment enteses eren útils i profitoses per a la nostra instrucció. I aquesta mateixa manera féu servir Salomó en un dels seus llibres que es diu *Parabole Salomonis*. Per aquesta raó, aquell qui tingui enteniment clar i subtil podrà aplicar de manera clara i certa a la pestilència moral tot allò que hem dit de la pestilència naturalment entesa. I que això és cert ho explico, per mitjà d'exemples, en la seva definició. I aquells qui tinguin l'enteniment més elevat i més subtil que jo, que apliquin de manera semblant al propòsit els altres articles i capítols del tractat. Ja que tot i que el meu enteniment per a açò no és suficient, tanmateix estic cert que alguna cosa s'hi pot fer. Dic, doncs, que moralment parlant de pestilència, la seva definició és la següent. Pestilència és canvi contra natura del sentiment²⁸² i del pensament de les persones, pel qual vénen enemistats i rancors, guerres i robaments, ruïna de llocs i morts en algunes regions determinades, més enllà d'allò que era habitual en elles.

²⁸² Per a explicar la traducció del mot *coratge* del manuscrit per 'sentiment', vegeu l'apartat 5.4, La teoria de les tres ànimes.

Dic primerament que, moralment parlant, «pestilència és mudament contra natura del sentiment i del pensament», ja que així com la pestilència natural provoca canvi contra natura i infecció en la sang del cor i en la virtut o potències del cor, així la pestilència moral, de manera semblant, provoca canvi contra natura en el sentiment i en el pensament de les persones.

Dic, després, «pel qual canvi vénen enemistats», ja que pels pensaments contra natura abans dits els uns procuren als altres algun deshonor o dany, perquè així com bons sentiments i bona voluntat i bon pensament procuren i fan procurar al proïme tot bé i tot honor, així pel contrari els mals sentiments i el mal pensament, els quals té el canvi contra natura, fa i procura tot el contrari. I car tan pregon no es fa el foc que el fum no n'ixi, segons proverbi vulgar, quan això es revela i se sap, neixen enemistats entre les persones.

Dic encara «i rancors», per la mateixa raó, ja que *rancor* no vol dir sinó odi vell, perquè *rancor* s'interpreta com «ran» «cor».²⁸³

Dic després «guerres», ja que, pròpiament parlant, guerra és enemistat i rancors d'homes d'alt llinatge i d'altres grans senyors, per la qual cosa, quan entre tals cau i es produeix el motiu damunt dit, han de venir per necessitat enemistats i rancors i guerres entre aquells.

Dic encara «i morts», ja que, segons el curs natural, posada causa i motiu suficient, per necessitat s'ha de seguir l'obra. Ira, rancor i guerra és causa i motiu suficient de morts, per la qual cosa, en tal pestilència, se segueixen per necessitat morts.

Dic encara «i robaments», perquè entre gents entre les quals hi ha guerra, els uns pensen tenir dret sobre els béns dels altres, per tant fan tot allò que poden per apoderar-se'n. I com que en les guerres es trien homes joves, en els quals per naturalesa no regna la discreció, en raó d'això, si s'esdevé ocasió i lloc, aquells que no són enemics pateixen la norma dels enemics, a saber, que se'ls roba i se'ls espolia.

Dic encara «i ruïna de llocs». I açò es produeix en guerres entre grans senyors, perquè, quan hi ha enemistat i guerra entre grans senyors, cadascú s'afanya a destruir viles o castells de l'altre, talant, cremant i derrocant.

Després dic «en algunes regions determinades», ja que tal pestilència a vegades és en França, a vegades en Llombardia, a vegades en Espanya, i el mateix en les altres regions. I si tal pestilència fos universal a totes les regions, dic que seria gran senyal de l'adveniment del fill de l'abominació, és a dir, de l'Anticrist. I d'açò ens dóna testimoni monsenyor Sant Marc —capítol XIIIè—, el qual diu així en persona de Jesús Crist: «I quan sentireu guerres i rumors de guerres, no us alarmeu; això ha de

²⁸³ En l'actualitat hi ha un espai davant de «cor» que, probablement, ocupaven unes lletres ara il·legibles. Arderiu hi va transcriure «ran(cunia) cor». Probablement s'hauria de llegir «ran(cúnia) en el cor».

passar, però encara no és la fi. Un poble s'alçarà contra un altre, i un regne, contra un altre regne, hi haurà terratrèmols a diversos llocs, hi haurà fams; aquestes coses són el començament dels dolors.»

Dic encara «més enllà del que era habitual en elles», perquè si en alguna regió enemistats, guerres i robaments, ruïna de llocs o morts dels seus habitants eren coses habituals dic que, quant a aquella regió, no seria pestilència de què aquí parlem. Però quan en alguna regió recentment ve canvi contra natura i més del que hi és habitual de sentiments i de pensaments, d'enemistats i de guerres en les gents que les habiten, quan per norma era tot el contrari, dic que açò és pestilència molt perillosa, molt dolenta i molt extraordinària, la qual en tot i per tot té coses semblants que l'ocasionen i senyals semblants que la signifiquen, esdevenidora o ja present. I té regiment de preservació semblant al de la pestilència natural, de la qual hem fet menció en tot el tractat de dalt, però com el meu enteniment no abasta ni és suficient per a fer la diligència abans dita, en raó d'açò no tinc voluntat de fer menció d'allò que ja es té present, ans vull posar fi al meu tractat, pregant i suplicant a nostre Senyor Déu Jesús Crist que Ell qui ens ha preservat de la pestilència natural i moralment entesa [...] ²⁸⁴ li plaga encara preservar a nos i a totes les altres ciutats i llocs del regne en el temps esdevenidor i ens doni a fer obres tals que per elles finalment siguem dignes de guanyar el seu regne i de participar de la seva santa glòria. Amén.

Fou acabat aquest tractat en l'any de Nostre Senyor Jesús Crist MCCCXLVIII, en la vigília de Sant Marc, per mestre Jacme d'Agramont, mestre en arts i en medicina, en el [darrer] ²⁸⁵ any del seu professorat.

²⁸⁴ Fragment il·legible en l'actualitat. Arderiu hi va transcriure: «usque lo dia duy», és a dir, «fins al dia d'avui».

²⁸⁵ Joan Veny va transcriure «[derrer]» entre claudàtors perquè l'original és molt borrós, i ja ho era el 1909, quan Arderiu també es va decantar per «derrer» i va afegir una nota a peu on indicava: «L'original és molt borrós: no estem segurs si hi diu "derrer" o si hi diu "tercer".»

GLOSSARI

agraç 'suc àcid de raïms verds'

aigua de roses 'aigua destil·lada d'essència de roses'

àloe citrí 'sèver citrí'. Es designa per «àloe» tant la planta liliàcia de diverses espècies del gènere *Aloe* com el seu suc o sèver. L'àloe citrí, cicotrí o sucotrí es considerava el de millor qualitat en comparació amb les altres dues varietats: *hepaticum* i *caballinum*. L'últim s'utilitzava en veterinària.

ànima Entre els grecs clàssics, en sentit fisiològic, l'ànima —*psyché*— era l'impuls vivificant del cos que, per mitjà dels *esperits vitals* (vegeu *esperits del nostre cos*), realitzava els actes propis de les «potències, facultats o virtuts» (vegeu *virtuts*) de cada òrgan.

àntrax Al glossari medieval *Sinonima delos nombres delas medeçinas (SNM)* es defineix com *apostema colericum venenosum*. Els clàssics el descrivien com una lesió cutània inflamatòria vermella amb un punt central negre, que es transforma en vesícula i acaba per formar una escara gangrenosa negra a la qual deu el nom —*ánthrax* significa carbó en grec.

apoplexia 'íctus apoplèctic, ictus cerebral, atac de feridura'. Síndrome neurològica d'aparició brusca que comporta l'abolició de funcions cerebrals i un cert grau de paràlisi muscular.

apostema 'abscess, tumor ple de matèria purulenta'

apostemació 'formació d'apostemes'

banya de cérvol Cremada i polvoritzada tenia moltes aplicacions en medicina. Podia substituir l'os del cor del cérvol, que era difícil de trobar.

blets molls 'armoll, espinac de carn, *Atriplex hortensis* L.'

bruneta Herba d'acció vulnerària que potser correspon a la prunel·la vulgar, herba de les ferides o herba de la gangrena (*Prunella vulgaris* L.), o a alguna de les pimpinelles que figuren als glossaris medievals sota el nom de *burneta*.

buca 'pústula que es forma a la superfície de la pell'

cadarn 'refredat'

calor natural 'calor innata originada al cor la presència de la qual era essencial per a la realització de les funcions vitals'. L'aire respirat mantenia viva la flama de la calor innata i la regulava per mitjà de refrigerar el cor.

capud monachi 'dent de lleó, lletsó d'ase o llicsó d'ase, *Taraxacum officinale*'. Molt similar al *llicsó oleraci*.

ceps blancs 'carabassina, planta de la família de les cucurbitàcies, gènere *Bryonia*, *Brionia dioica* Jacq.'

cartamus 'safrà bord, safrà romí, safranó i antigament alasfor, *Carthamus tinctorius* L.'. En un possible error, al *Regiment* es pren per sinònim de *grànum nil* o *cartamum indum* (vegeu *granum nil*).

cauteri potencial 'agent químic emprat per destruir teixits orgànics atesa la seva acció càustica.' S'oposava al cauteri real, que exercia la mateixa acció per mitjà del ferro roent.

centàurea Hi ha la *centàurea major* (*Centaurea centaurium* L.) i la *centàurea menor* (*Erythraea centaurium* Pers). Tradicionalment ha estat molt més usada la varietat *menor* —probablement a ella fa referència Agramont—, que rep el nom de *fel de la terra* pel seu sabor amarg. Al *Regiment* s'identifica amb la *sement d'Alexandria*, quan en realitat aquesta és el santònic (vegeu *sement d'Alexandria*).

còlera 'una de les quatre humors del cos humà, que posseïa les característiques que es consideraven pròpies del foc: sequedat i calor'

colèric 'dit de les persones l'humor predominant de les quals és la còlera o bilis groga'

coloquíntida 'planta cucurbitàcia de l'espècie *Citrullus colocynthis* (L) Schrad, o *Cucumis colocynthis* L.'. Amb efectes estimulants de la secreció biliar, però també purgants nocius perquè lesiona la mucosa intestinal.

confecció Nere A l'*Antidotarium Nicolai* (p. 23, § 12, ed. de Van Den Berg) es descriu la confecció d'aquest encens a base d'ambre, fusta d'aloès, almesc i càmfora, amb la qual cosa seria molt similar a la *gallia muscata* (vegeu s. v.).

diptanus 'dictam, gitam, lletimó'. És un gènere de plantes de la família de les rutàcies, del qual l'espècie principal és el «dictam blanc» *Dictamnus albus* L., que s'ha utilitzat tradicionalment per a combatre els cucs intestinals.

disenteria 'síndrome caracteritzada per deposicions nombroses i poc abundants, amb sang i moc'

engendrar 'procés de generació espontània'. Segons la teoria clàssica de la generació espontània, la vida dels animals inferiors sorgia, per la mateixa força ordenadora de la natura, de manera directa de la matèria inerta, sense procedir d'altre ésser viu de la mateixa espècie. Aquesta teoria va estar vigent fins a l'edat moderna.

enula campane 'ènula, herba de l'ala, ènula campana, *Inula helenium* L.'

epilèpsia Síndrome caracteritzada per l'aparició de fenòmens paroxismals transitoris, amb o sense pèrdua de consciència, que s'esdevenen en forma de crisis, amb tendència a la repetició.

Aquesta malaltia rebia noms molt diversos, alguns dels quals es conserven en expressions de la parla popular, com: mal de caure, mal caduc (variant de «mal de caure»), mal d'alferessia, mal de Sant Pau, mal diví, mal lunar, mal de Sant Joan, mal sagrat, mal de Sant Valentí, gota coral, etc.

escabiosa 'vídua borda, herba del mal de masclit'. Planta dipsàcia medicinal. Dintre de la família de les dipsàcies i del gènere *scabiosa*, la planta de major ús tradicional era la *Scabiosa arvensis* L.

esperit (de vida) L'esperit —*pneuma* o hàlit vital—, present en l'aire, era un principi que donava vida i activitat a la matèria orgànica (vegeu *esperits del nostre cos*).

esperits del nostre cos Galè va fer, a partir de «l'esperit de vida» (vegeu s. v.), una teoria més elaborada segons la qual una de les funcions de la respiració era alimentar el *pneuma*. En interpretació de Galè, l'aire que arribava al cor aportava la matèria principal per generar uns *pneúmata* o «esperits vitals». Els «esperits vitals» es produïen dintre del cor esquerre per la barreja de la sang subtil (vegeu s. v.) amb l'aire inspirat, i eren elements corporis, una mena de «vapors lluminosos i diàfans» que contenien la substància d'aigua, aire i foc. Els «esperits vitals», distribuïts per la sang, permetien a cada òrgan realitzar les funcions que li eren pròpies i es convertien així en l'instrument de totes les obres que l'ànima feia en el cos.

febre pestilencial 'calor corporal estranya a la natural, epidèmica, contagiosa i amb elevada mortalitat. Es considerava causada per la corrupció de l'aire i no directament per la corrupció dels humors. La febre pestilencial era, sobretot, sentida en les parts de l'interior del cos, mentre que per fora no es manifestava intensa. Aquesta calor patològica residia en el cor, des d'on s'estenia a tot l'organisme i s'associava amb apostemes, sobretot en els emuntoris del cos —aixelles, engonals i darrere de les orelles. Juntament amb l'anterior solia haver-hi àntraxs.

flegma 'una de les quatre humors que, en la medicina clàssica, es trobaven al cos de l'home'. Posseïa les característiques de l'aigua: fredor i humitat.

flegmàtics 'dit de les persones l'humor predominant de les quals era la flegma, el més fred i humit dels quatre humors'

foc salvatge Probablement Agramont es referia, de manera metafòrica, a foc real. Com a malaltia, es coneixia per «foc salvatge, foc de Sant Antoni, foc de Sant Marçal i foc volat» l'herpes zòster, però l'herpes zòster, juntament amb l'erisipela i l'ergotisme, també rebia el nom de *foc sagrat*.

gallia muscata 'confecció formada per fusta d'àloes, ambre i almesc, però variava molt d'un receptari a altre'. Al glossari medieval *Sinonima delos nombres delas medeçinas* figura la definició (s. v. *galia*) següent: «*confectio et quia in ipsam intrat almiscle dicitur galia muscata*». Sembla que l'element constant, i que li donava nom, era l'almesc (vegeu *confecció Nere*).

gerapigra Galieni 'composició amargant on predomina el sèver cicotrí'. Prové del llatí *hiera picra*: 'sagrada i amargant.'

granum nil 'per *granum nil* o *cartamum indum* es coneixia la llavor de l'enfiladissa *Pharbitis nil* Choisy o *Ipomoea hederacea* Jacq., de la qual es fa l'anyil o indi.' Quan la còpia d'Agramont es refereix al *granum nil* o *cartamus* com a «*safrà bort*», sembla que crea una confusió entre el *cartamum indum* i el *cartamus, crocus ortensis* o «*alasfor*» (*Carthamus tinctorius* L.) (vegeu *cartamus*).

herba de Tunis En la còpia que es conserva del *Regiment*, s'atorga el nom *herba de Tunij* al «*dip-tanus*», i així era a l'edat mitjana; però actualment, en castellà, s'identifica la *hierba de Túnez* amb el *servato* —la catalana «*fonoll de porc*» (vegeu *diptanus* i *herbatur*).

herbatur, erbatur 'fonoll de porc, *Peucedanum officinale* L.' (vegeu *diptanus* i *herba de Tunis*)

l'altra sang (corromp i podreix l'altra sang) 'potser Agramont es refereix a la sang venosa que, en conceptes galènics, es formava al fetge a partir dels aliments digerits, es distribuïa per tot el cos, el nodria i produïa parènquima. Se la denominava també «*sang grossa o espessa*» i se li atribuïen les característiques de calor i humitat' (vegeu *sang subtil*).

lepra, llebrosia Els metges galenistes designaven amb aquest nom qualsevol malaltia de la pell que es manifestés amb asprositat de tacte, picor, dolor i descamació. (Arrizabalaga; García Ballester; Veny (1998), veg. *lebrositat* al glossari). Qualificant com aquesta malaltia qualsevol lesió de la pell, la lepra es podia fer servir com a mitjà per desfer-se de membres no desitjats de la societat, perquè en el III Concili del Laterà (1179) s'havia insistit en la segregació dels leprosos. En la diagnòsi precisa de llebrosia, Avicenna era l'autoritat que s'havia de seguir, però a finals del segle XIII els físics havien augmentat els signes exposats en el *Cànon*. Atesa la importància social del diagnòstic, la facultat de Montpeller va publicar una obra, *De signis leprosum*, que alguns atribueixen a Arnau de Vilanova, on quedaren fixats uns criteris indicadors d'aquest mal:²⁸⁶

a) Veu: més aspra que clara.

b) Orina: blanquinosa, amb xicotets coàguls com a segó que cascavellegen quan es fa girar l'orinal.

c) Pols: dèbil.

d) Sang: deixa granulat quan se la fa filtrar a través d'un drap; quan se la deixa reposar i asentar, la sal no es dissol en el sobrenedant.

e) Membres: disminució o pèrdua de cabell i pestanyes, deformació del rostre, ulceració de l'envà nasal, pell aspra per tot el cos, pèrdua de sensibilitat en les extremitats.

lleganya Es pot suposar que, a l'edat mitjana, amb aquest nom es coneixerien molts processos oculars que es manifesten amb secrecions.

mal caduc (vegeu *epilèpsia*)

²⁸⁶ McVaugh (2002), *Medicine before the Plague*, p. 223 (trad. de l'anglès nostra).

melancolia ‘malenconia, bilis negra’. Un dels quatre humors que es trobaven al cos de l’home. Se li atribuïen les característiques pròpies de la terra: fredor i sequedat.

melancòlic ‘dit de les persones l’humor predominant de les quals era la melancolia o bilis negra’

metridatum ‘mitridat’. Contraverí que pren el nom de Mitridat el Gran, rei del Pont a qui se n’atribueix la confecció. Era un electuari compost per múltiples ingredients que es feia servir contra la pesta i la mossegada d’animals verinosos. La seva composició variava molt d’un receptari a altre.

mirra ‘goma-resina aromàtica de color vermell-terrosos quan s’asseca, de gust amargant i pungent, segregada per certs arbres’. L’espècie genuïna secretora de mirra és la *Commiphora myrrha*.

món en menut En conceptes de la medicina hipocràtica, a l’ésser humà es trobaven els atributs de la *physis*, natura o món major. Si en aquest es distingia aire, terra, aigua i foc, en aquell es trobava l’equivalent de cadascun dels anteriors, açò és, respectivament, sang, bilis negra o melancolia, flegma i bilis groga o còlera. La sang era calenta i humida, com l’aire, i dominava en primavera; s’originava en el fetge i el cor. La melancolia o bilis negra era freda i seca com la terra, i abundava en la tardor; es produïa en la melsa i els ronyons. La flegma o fleuma era freda i humida com l’aigua, i augmentava en hivern; tenia el seu origen en el cervell. La bilis groga o còlera s’equiparava al foc per ser calenta i seca; senyorejaven les altres tres en estiu i es generava en el fetge.

pigota ‘verola’

piment ‘la recepta del vi piment que ofereix el mateix text d’Agramont indica que «piment» era més aviat un amaniment complex.’ La paraula llatina *pigmentum* va adquirir, en llatí medieval, l’accepció de ‘beguda especiada’.

potències (vegeu *virtuts*)

principis vitals ‘esperits’ (vegeu s. v.)

propietat oculta En el galenisme arabitzat s’entenia que els efectes nocius o els curatius d’un cos celeste, d’un element, d’un verí, d’una confecció, etc. es podien deure a una propietat específica present en la seva naturalesa, o bé a les seves qualitats —temperatura, humitat, etc. (Arrizabalaga; García Ballester; Veny (1998): Glossari s. v. *propietat amagada*). En el primer cas, l’efecte era immediat i la facultat romanien permanentment en la substància nociva o en la guaridora. En el segon, l’efecte podia ser limitat en el temps.

propietats (vegeu *virtuts*)

pústula ‘xicotet tumor de la pell que conté pus’

quatre elements ‘sang, bilis negra o melancolia, flegma i bilis groga o còlera’ (vegeu *món en menut*)

ronya Avui és sinònim de sarna, i l’àcar que n’és la causa el va descobrir el metge andalusí Avenzoar en el segle XII, però s’ha de suposar que quan Agramont, seguint Avicenna, esmenta la ronya

entre les malalties transmissibles, no es refereix només a la sarna, sinó a processos diversos que ocasionen pruija, brutícia, asprositat i descamació de la pell.

sancallós 'camatort amb els genolls junts i els peus separats, que té genoll valg'. Mot probablement derivat de *sancall* 'os calcani, que forma el taló del peu'.

sang arterial (vegeu *sang subtil*)

sang subtil Segons Galè, sang que es formava al ventricle dret a partir de la sang grossa que procedia del fetge. La sang subtil, arterial o espiritual posseïa les característiques de calor i sequedat. Per uns suposats forats interventriculars, passava al ventricle esquerre on es barrejava amb l'aire inspirat per formar els esperits vitals (vegeu *esperits del nostre cos*), després es repartia per tot el cos, permetia als òrgans realitzar les funcions que els eren pròpies i mantenia la calor natural.

sanguinis 'dit de les persones l'humor predominant de les quals és la sang que posseïx les característiques de l'aire: calor i humitat' (vegeu *món en menut*).

sement d'Alexandria Als glossaris medievals, la *sement d'Alexandria* s'identifica amb l'*herba cuquera*, però no amb la *centàurea* (vegeu *centàurea*), com s'afirma al *Regiment*. Per contra, a la *SNM*, com a sinònims de *yerua lonbrigera* o *yerua lonbriguera*, apareixen sempre els mots *centonica*, *zentonica*, *absinçium ponticun*, *abrotanum agreste*, *escoba mugeriega*, *canforata*, *asensio pontico*. De fet, la *seminis Alexandrie* podria identificar-se amb l'*Artemisia cina* Berg, que encara avui es coneix en anglès, entre altres noms, per *Alexandria wormseed*, i en català és el «santònic». *Santonicum Alexandrinum* o *Alexandrian Santonicum* apareixen sempre als glossaris medievals com a sinònims d'«herba cuquera». Molts autors consideren que la *sement d'Alexandria* no és en realitat una llavor, sinó els capolls recents i secs de les flors de certes espècies d'*Artemisia*. Per *herba del cuc* o *cuquera* es coneix també l'*herba del remuc* o *tanarida* (*Tanacetum vulgare* L.), i a la *SNM*, s. v. *antanasaya* s'afirma: «tanaçetum, todo es uno; esto usan los de Salerna en vez de artemisa, e aon los de Espanna.» És a dir, possiblement es feia servir la *tanarida* en substitució del *santònic* (*Artemisia*). Aquest possible error de sinonímia entre «centàurea» i «sement d'Alexandria» requeriria més estudi.

senet 'nom de diversos arbustos lleguminosos del gènere *Cassia*'

timiamia 'substància olorosa emprada pels jueus en el culte diví.' Era obtinguda de l'escorça de l'essorac oriental (*Liquidambar orientalis* Miller).

tinya 'antigament el terme designava les lesions parasitàries del cuir cabellut'

tisi 'sinònima de consumpció, i la medicina galènica aplicava el terme a qualsevol malaltia que la causés'

tomaní d'Aràbia 'esticadós aràbic, tomaní, tomanyí, caps d'ase, *Lavandula Stoechas* Lam.'

- triaga** Antídoto usat contra tota mena de metzines, compost d'una gran quantitat d'ingredients, en especial carn d'escurçó i espècies orientals.
- turbit** 'planta convolvulàcia, per noms científics *Operculina turpethum* i *Ipomoea turpetum*; prové del nom comú sànscrit, *triputa*'
- uruga** 'eruga, ruca, col bufera. Família de les crucíferes, espècie *Brassica eruca* L.; *Eruca sativa* Mill.'
- virtuts** Es coneixia per «virtuts, facultats, propietats o potències» la capacitat d'un òrgan, un cos celeste, un aliment, un medicament, etc. de produir els efectes que li eren propis. En els éssers humans els *esperits vitals* (vegeu *esperits del nostre cos*) eren les causes eficients que posaven en acte les diverses «potències, facultats o virtuts de cada òrgan».
- xarampió** o *pallola*, però no es pot identificar pel nom medieval cap malaltia actual, perquè la medicina clínica medieval agrupava, sota signes i símptomes similars, malalties que avui es consideren diferents. Com a exemple, la rubèola encara es coneix avui pel nom de xarampió alemany.

RECEPTES

En la identificació de les herbes medicinals que apareixen a les receptes s'ha seguit el consell de Mensching²⁸⁷ i s'ha evitat la consulta en obres tardanes d'orientació humanística, com les de Alfonso de Palencia, Nebrija i Laguna, o aquelles que es basen en les anteriors, com el *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico* de Coromines, perquè els autors humanistes es van separar conscientment de la terminologia medicobotànica medieval. Com Valderas²⁸⁸ assenyala, a finals del segle xv i començaments del xvi un nombre important d'autors seguiren l'humanisme galènic antiàrab i antiescolàstic, trencaren amb la botànica basada en Plini i seguiren Dioscòrides, però els textos medievals s'havien escrit dintre de la tradició del primer. Per aquest motiu, en la identificació de les herbes s'ha seguit, sobretot, glossaris medievals.

S'ha comentat, al glossari general i a peu de pàgina en la traducció, que al *Regiment* es prenen per sinònimes la «sement d'Alexandria» i la «centàurea», quan segons els glossaris medievals la «sement d'Alexandria» és el «santònic»; també es mostren al text com a sinònims el *granum nil* i el «safrà bord» però, segons els glossaris, el primer és el *cartamum indum* i el segon el *cartamus* (*Carthamus tinctorius* L.). A les «receptes contra cucs i llambrics» apareixen tant *centauree* com *seminis Alexandriae*, però en receptes diferents.

Textos originals en llatí de les receptes

Quint article principal Primera part. Segon capítol: regiment contra l'aire pestilencial per excés de fredor.

R[ecipe] cinamomi alitimi un[c]iam] .i.; zinziberis electi et mundi un[c]iam] semis; granorum paradisi,

²⁸⁷ Mensching (ed.) (1994), *La sinonimia de los nombres de las medicinas griegas e latinas e arauigas*, p. 11.

²⁸⁸ Valderas (1997), «Aproximación a las *Epístolas* de Giovanni Manardo», *Collectanea botanica*, 23, p. 119.

florum cinamomi, cubearum domesticarum ana drag[mas] .II.; garioff[ilate], macis, galang[e] ana drag[mas] .II.; nucis mus[catae] unam grossam; panis zuccari et optimi vini et odorifferi utriusque quantum sufficit; fiat nectar vel pigmentum.

Article quint. Segona part. Primer capítol: sobre la rectificació de l'aire podrit i corromput en la seva substància

R[ecipe] ligni aloes, ambre grisie ana drag[mas] .II.; mirre obtime et electe, olibani puri ana un[c]iam .I.; camfore, storacis calamite ana un[c]iam semis; rosarum rubearum siccarum drag[mas] .II.; sandali macassarini, foliorum mirti ana un[c]iam semis; pulverizentur omnia grosso modo et incorporentur cum lapdano puro vel cum aquarosacea de Domàs.

Article quint. Segona part. Tercer capítol: sobre els aliments i les medicines que preserven el nostre cos de malalties pestilencials

R[ecipe] aloe cicotrini un[c]iam .I.; mirre obtime et electe, croci orientalis ana un[c]iam semis; pulverizentur omnia et conficiantur cum aqua rosacea et fiant pillule vel trocisci.

Article quint. Segona part. Cinquè capítol: del regiment del nostre cos quant a purgació i sagnia

R[ecipe] endivie novelle, rostri porcini, epatice, scolopendrie recentis, capilli veneris recentis ana manipulum unum; buglosse cum toto, foliorum borraginis ana manipulos duos; seminis melonum, cucurbite ana un[c]iam semis; seminis acetose, sandali macassarini ana drag[mas] .II.; sandali albi et rubei ana drag[mam] .I.; fflorum violarum, borraginis et buglosse ana un[c]iam semis; fflorum nenufaris un[c]iam .I.; camfore in ligatura drag[mam] .I.; aceti albi un[c]ias .II.; aque scabiose extracte per distillationem un[c]ias .III.; panis zucare un[c]ias .XIII.; fiat sirupus diligenter clarificatus et perfecte coctus.

R[ecipe] sirupi endivie, sirupi violacei, sirupi de capilli veneris ana un[c]ias .III.; ocxiacre simplicis vel sirupi acetosi libram semis; misceantur.

R[ecipe] prunorum damasçanorum numero .XII.; anisi, maratri ana drag[mas] .II.; seminis melonum un[c]iam semis; turbit bene gumosi et ponderosi interius et exterius mundati vel loco eius agarici non antiquati drag[mas] .II.; zinziberis albi et mundati drag[mam] .I.; uvarum passarum mundatarum un[c]iam .I.; fflorum borraginis et buglosse ana un[c]iam semis; ffit decoccio in qua dissolvatur cassiefistule mundate un[c]iam semis per als deliquats ho un[c]iam .I. per als altres in fine addatur reubarberi electi de quantitat d'un scrup[ulum] a .III. scrup[ula] ho .I. drag[mam]

Article quint. Segona part. Setè capítol: sobre el regiment de preservació en especial contra cucs i llambrics

R[ecipe] foliorum absincii, persicarie, enule campane, isopi, centauree, endivie, rute ana manip[u]l[um] .I.; germandree, genciane, prassii ana manip[u]l[um] semis; cartami, lupinorum amarorum ana unc[iam] semis; cornu cervi, / aloe cicotrini ana drag[mas] .II.; seminis centauree, seminis porri ana drag[mas] .II.; medulle vel nucleï persicorum unc[iam] .I.; coriandi preparati in aceto passulato unc[iam] semis; folliculorum sene unc[iam] .I. et semis; turbit electi interius et exterius mundati drag[mas] .II.; pulpe coloquintide unc[iam] semis; anisi, maratri, zinziberis albi et mundati ana drag[mas] .II.; liquirice mundate unc[iam] .I.; aceti albi unc[ias] .III.; panis zucare quartos .V.; fiat sirupus diligenter coctus et clarificatus;

R[ecipe] foliorum absinci, foliorum mente, foliorum porrorum ana; contundantur et in oleo et aceto concantur vel frixentur et fiat emplastrum

R[ecipe] pulpe coliquintide drag[mas] .II.; nigelle, aloe cicotrini, cornu cervi combustus, seminis Alexandrie ana unciam semis; fellis bovini unc[ias] .II.; mellis quod sufficit; pulverizanda, pulverizentur et subtiliter cribellentur et incorporentur omnia et fiat unguentum.

R[ecipe] pulpe coloquintide unc[iam] semis; pulverizetur subtiliter et incorporetur cum felle taurino.

R[ecipe] olei absincii, olei de medulla vel nucleis persicorum, seminis Alexandrie, cornu cervi adusti ana drag[mas] .II.; cere nove quod / sufficit fiat unguentum mediocriter liquidum.

Glossari dels termes llatins de les receptes

absincii; absinthium 'donzell, absenta, absinti, *Artemisia absintium* L.'

aceti albi 'vinagre blanc'

aceto passulato 'vinagre de panses'

acetose (seminis) 'agrella, vinagrella'. Podria tractar-se de la *Rumex acetosa* L.

agarici 'agàric blanc, *Agaricum officinale* (Vill.) Donk, (1971) [1974]. Bolet de soca blanquinós, principalment paràsit dels làrixs.

aloe cicotrí 'sèver citrí'. Es designa per «àloe» tant la planta liliàcia de diverses espècies del gènere *Aloe* com el seu suc o sèver. L'àloe cicotrí, sucotrí o citrí, es considerava el de millor qualitat en comparació amb les altres dues varietats: *hepaticum* i *caballinum*. L'últim s'utilitzava en veterinària.

aloe cicotrini (vegeu *aloe cicotrí*)

ambre grisie 'ambre gris'. L'ambre gris és una secreció biliosa aromàtica dels budells del catxalot, i es troba surant en la mar o a l'arena de la costa. A l'edat mitjana l'ambre de balena també

es coneixia per esperma o espermaceti, com es pot comprovar a la *Sinonima delos nombres delas medeçinas (SNM)* (Mensching, ed., 1994: 75b, s. v. *acaetay*) i a la *Sinonoma Bartholomei (SB)*²⁸⁹ (Mowat, ed., 1882: 10), tot i que avui es diu espermaceti una cera present en el crani dels catxalots.

anisi 'anís, matalafuga, *Pimpinella anisum* L.'

aquarosacea de Domàs 'aigua de roses de Damasc'. Hidrosol del destil·lat de pètals de rosa.

borraginis (foliorum) 'borrainna, borraja, *Borrago officinalis* L.'

buglosse 'buglosa, llengua de bou, llengua bovina, *Anchusa officinalis* L.' Planta de la família de les borraginàcies.

camfore 'càmfora', substància aromàtica i amargant que s'extreu de l'arbre *Laurus camphora* L.

capilli veneris 'falzia, capil·lera'. Espècie de falguera dins el gènere *Adiantum* (*Adiantum capillus-veneris* L.). Creix en parets humides i boques de pou.

cartami 'safrà bord, safrà romí, safranó i, antigament, alasfor, *Carthamus tinctorius* L.' Tant a la *SB* com a la *SNM* es considera, sota la veu *cartamus*, la llavor del *crocus ortensis* o «alazfor» (vegeu *croci orientalis*).

cassiefistule 'canyafistula, càssia, *Cassia fistula* L.'

centauree Hi ha la «centàurea major» (*Centaurea centaurium* L.) i la «centàurea menor» (*Erythraea centaurium* Pers). Tradicionalment ha estat molt més usada la varietat «menor», que rep el nom de *fel de la terra* pel seu sabor amarg —probablement a ella fa referència Agramont.

cere nove 'cera que es treu dels ruscs sense estar treballada'

cinamoni alitimi 'canonets d'escorça de canella tallats molt fins'. Aquest component del «piment», la recepta del qual ofereix Agramont, també apareix en el primer lloc i en la mateixa quantitat (1 unça) en la recepta del «piment» de la catedral de Girona (segle XIV), que ha estudiat Pep Vila [«El piment, una beguda confegida a la catedral de Girona durant el segle XIV» (1999: 90)].

cinamomi (florum) probablement 'cinamom, arbre del paradís, olivera de Bohèmia *Elaeagnus angustifolia* L.' (Veny, 1971: 169). S'ha considerat que aquestes podrien ser les *florum cinamomi* d'Agramont, i així s'han traduït al català actual: «flocs d'arbre del paradís». Això no obstant, la identificació d'aquest element planteja dubtes perquè també la *Melia azedarach* L. rep el nom de «cinamom». A la *SNM*, a l'apartat «Lista de los nombres científicos de las plantas», figura tan sols la *Melia azedarach* L., amb l'apel·latiu corresponent en castellà modern: *acederaque*, del nom persa *azad deraht* (*árbol de lilas*); cat. «mèlia». El nom més similar al persa *azad deraht* que es troba al manuscrit de la *SNM* és *azedrat*, juntament amb el seu sinònim *flor de nuezes*.

²⁸⁹ D'ara endavant fem servir les abreviatures *SNM* i *SB* per a aquestes obres de referència.

coloquintide (pulpe) 'coloquintida, coloquinta'. Planta cucurbitàcia de l'espècie *Citrullus colocynthis* (L) Schrad, o *Cucumis colocynthis* L., amb efectes estimulants de la secreció biliar, però també purgants nocius perquè lesiona la mucosa intestinal.

coriandi 'coriandre, celiandre, *Coriandrum sativum* L.'

cornu cervi 'banya de cervo'. Cremat i polvoritzat tenia moltes aplicacions medicinals. També s'usava, especialment contra la pesta, l'os del cor dels cérvols, però resultava difícil de trobar, de manera que Castell indica (*apud* Sánchez González, 1990: 167): «[...] y huesos de corazón de ciervo (en su lugar y por ser difíciles de hallar puede ponerse cuerno de ciervo limado)».

croci orientalis 'safrà, *Crocus sativus* L.'. A la SB figura, s. v. *croci*, «due sunt species, ortensis et orientalis» (per a *crocus ortensis*, vegeu *cartami*).

cubeborum domesticarum 'cubeba domèstica, *Piper cubeba* L.'. Planta de l'Índia, de la família de les piperàcies.

cucurbite 'carabassa, *Lagenaria siceraria* o *vulgaris*'

endivie 'escarola, endívia, *Cichorium endivia* L.'

enule campane 'ènula, herba de l'ala, ènula campana, *Inula helenium* L.'

epatice 'herba freixurera'. Els diccionaris actuals la identifiquen amb l'*Anemone hepatica* L. (herba fetgera, viola de llop, viola de pastor), però al *Middle English Dictionary (MED)* 1.2, p. 1135 *a*, sota la veu *liver-wort*, s'adverteix que l'hepàtica no podia identificar-se, a l'edat mitjana, amb l'*Anemone hepatica*, ateses les descripcions que en donen alguns autors de l'època, i es conclou que sota el nom «hepatica» es considerava la *Marchantia polymorpha*, és a dir, l'«herba freixurera» i, tal volta, alguna altra planta similar, tret de l'*Anemone hepatica*.

fellis bovini 'fel de bou.'

felle taurino vegeu *fellis bovini*.

galang[ae] 'jonça, serrana, castanyola, *Cyperus longus* L'. Mensching (*SNM* 1994: 256) prevé contra la identificació d'aquesta planta amb l'*Alpinia officinarum* o *Alpinia galanga* i, en canvi, recorre al glossari medieval *Alphita* per documentar-ne la sinonímia amb el *Cyperus longus* L.

gariofilate 'gariofilata, set sagnies, herba de Sant Benet, herba botera, *Geum urbanum* L.'. Planta perenne de la família *Rosaceae*, l'arrel de la qual fa olor a girofle o clavell d'espècia.

genciane 'genciana, gençana'. Planta gencianàcia de diferents espècies, i principalment la *Gentiana lutea* L.

germandree Pot tractar-se de la *Germandrea maior* (*Teucrium chamaedrys* L.) o de la *Germandrea minor* (*Veronica chamaedrys* L.), que es confonien amb freqüència. La *G. maior* és la 'camedris, herba felera'; la *G. minor* és la 'verònica, verònica camedris'.

granorum paradisi 'gra del paradís, pebre de Guinea, malagueta' (família de les zingiberàcies).

Segons l'*Antidotarium Nicolai* (AN) (p. 222, ed. de Van Den Berg) es tracta de la *Aframomum melegueta* K. Schum. Amb la mateixa grafia de *granorum paradisi* figura a una recepta de Lanfranc recollida al *Medical English Dictionary* (MED Lewis ed., s. v. *grain*) per il·lustrar l'entrada 5: *Spice*; esp., «the seed of Amomum [sinònim d'*Aframomum*] Meleguetta [...]».

isopi 'hisop, savorija borda, sajolida borda, *Hyssopus officinalis* L.'

lapdano 'làdanum o làdan'. Substància resinosa aromàtica que flueix de certs arbustos del gènere *Cistus*.

ligni aloes 'fusta d'agàl·loc, fusta d'àloes, pal d'àloes'. Fusta resinosa aromàtica de l'agàl·loc o àloes *Aquilaria agallocha* Roxb, i d'altres arbres del gènere *Aquilaria*. No s'ha de confondre amb la planta liliàcia «àloe».

liquirice 'regalíssia, regalèssia'. Arrel de la *Glycyrrhiza glabra* L.

lupinorum amarorum 'llobí, tramús'. A l'edició del Dioscòrides (*Sobre los remedios medicinales: manuscrito de Salamanca*) feta per Cortés (2006), es considera, sota l'entrada *Del altramuz* (p. 174), tant la varietat *Lupinus albus* L. com la *Lupinus angustifolius* L. A la SNM (Mensingh, ed. 1994: 112a) apareix com a sinònim de «fava egípcia».

macis 'macís'. Pallofa de la nou moscada.

maratri 'fenoll'. A la SB i a la SNM s'aplica el nom tant a les llavors com a la planta del fenoll, *Foeniculum officinale*.

melonum (seminis) 'meló, *Cucumis melo* L.'

mente 'menta'. Planta labiada de diferents espècies del gènere *Mentha*.

mirre 'mirra'. Goma-resina aromàtica, de color vermell terrós quan s'asseca, de gust amargant i pungent, segregada per certs arbres. L'espècie genuïna secretora de mirra és la *Commiphora myrrha*.

mirti (foliorum) 'murta, *Myrtus communis* L.'

nenufaris (florum) 'nenúfar, *Nymphaea* spp.'

nigelle 'pebreta, pebretera, niella, *Nigella sativa* L.'. Aquest nom es podria atribuir a dues plantes, la *Nigella sativa* L., de la família de les *Ranunculàcies*, i la *Agrostemma ghitago* de la família *Cariofil·làcies* ('niella, clavell d'ase, clavell de blat'). Les llavors de totes dues s'utilitzaven, en medicina clàssica, com antihelmíntics. Mensching (1994: 270 a), s. v. *neguilla*, conclou que, atesa la sinonímia que apareix a la SNM, aquest glossari medieval només considera, amb el nom *nigella*, la *Nigella sativa* L.

nucis mus[catae] 'nou moscada'. Endosperma de les llavors dels arbres del gènere *Myristica*, de la família *Myristicaceae*. La pallofa del seu fruit constituïa el macís.

olibani puri 'encens mascle, olibani, olibano' ('olíban' és un castellanisme, veg. *Diccionari català-valencià-balear*). L'encens mascle és la secreció natural de la planta *Boswellia* o «olibano», mentre que l'encens femella es produeix artificialment fent uns talls al tronc. L'anomenat «encens adulterat» prové d'una mena de savina, la *Juniperus lycia* o *Juniperus thurifera*.

ocxiacre simplicis 'oxiacra'. Les definicions que, en relació amb aquest producte, apareixen a la *SNM* són dues: s. v. *oxi*: «Oxi [quiere dezir agro, et inde dicitur oxizacra] i. agros çumos asyn commo vinagre.», i s. v. *xisacra*: «Xisacra [oxizacra] i. axarope de vinagre e de vino de granadas». S'esmenta l'«oxiacra» en la traducció catalana d'una recepta de Johan Eben Mesue, com a medicina composta digestiva de còlera: «Les [medicines digestiues de colera] compostes son aquestes: oxiacra, syropus acetosus ab aygua calda simple ho ab decoccio de les coses damunt dites [viole, rose, endivie, lactuca, etc.]» [Lola Ferré; 'Traducció catalana anònima'. MS. París, BN, ESPAÑOL 508, ff. 57a-61a, p. 66. *La traducción catalana*]. A l'oxiacra simple, la recepta de Jacme d'Agramont afegeix «*sirupi endivie, sirupi violacei i sirupi de capilli veneris*», amb la qual cosa resulta una confecció molt similar a la de Mesue.

panis zuccari 'pa de sucre, sucre de pa o sucre de piló'. Sucre que es presentava al mercat en forma de conglomerats cònics. Es considerava el sucre de la millor classe.

persicarie 'persicària'. Espècies del gènere *Polygonum*, de la família *Polygonaceae*.

persicorum (medulle vel nuclei) 'pinyols de préssecs'. *Amygdalus persica*.

porri (seminis) 'porro'. Planta liliàcia de l'espècie *Allium porrum* L.

porrorum (foliorum porrorum) vegeu *porri*.

prassii 'malrubí, marrubí, *Prasium marrubium* E.H.L. Krause in Sturm [1903]; *Marrubium vulgare* L.'

prunorum damascanorum 'pruna de Domàs, *Prunus domestica* subsp. *Insititia* (L.) C.K. Schneid.'

reubarberi 'ruibarbre'. Rizoma de plantes poligonàcies de diverses espècies del gènere *Rheum*.

rosarum rubearum siccarum 'roses vermelles seques.'

rostri porcini 'letsó oleraci, llicsó oleraci, *Rostrum porcinum* (*Sonchus oleraceus* L.): Molt similar al «dent de lleó» (vegeu *capud monachi*).

rute 'ruda, herba de les bruixes, *Ruta graveolens* L., planta rutàcia de la família *Rutaceae*.

sandali albi 'sàndal blanc'. Fusta procedent de l'albenc de la planta *Santalum album* L. (Lewis W., 1791: sota la veu *santalum*) i la fusta sencera de l'arbre encara jove (*Antidotarium Nicolai*, ed. de Dorveaux, 1896: 90, 91), mentre que el «sàndal citrí» en seria el moll.

sandali macassarini 'sàndal citrí'. Agramont fa servir el nom «macassarí», però als glossaris i documents medievals apareix més freqüentment amb el nom de *citrinum* juntament amb les altres dues varietats —*sandali albi* i *sandali rubei*. El nom «macassarí» se li aplicava perquè era el més fragant dels tres i «macazir» era sinònim d'aromàtic (*SNM*, 1994: 131a, s. v. Macazir; Chris-

toforo Acosta, 1585: 129; 130). Amb la grafia «machazari» figura a alguna traducció de l'antidotari de Mesue (ed. Venetiis apud Iuntas MDXLIX, p. 78v) i amb la grafia «macazirí» es troba al *De lingua arabica (libri duo)* de Petrus Hispanus; en tots dos casos se'l fa sinònim de «citrí».

sandali rubei 'sàndal vermell'. Fusta procedent del *Pterocarpus santalinus* L. Alguns autors (Heyd, *apud* Dorveaux, 1896: 91) opinen que podria tractar-se del mateix «sàndal blanc», perquè la seva fusta tallada, amb el temps, pren un color vermellós. A la *SNM* apareix, sota la veu *sandalos*: «sunt tres species, album, citrinum, rubeum; rubeum dicitur muscatelinum io (?) quia odorat sicut almisque [muscus]». En canvi, altres documents (Serrano, 2004: 199 i 255; Arnau de Vilanova, *Antidotarium* 1495: capítol L, 'Electuario de los tres sándalos'. Traducció castellana, propietat de la Biblioteca Valenciana), identifiquen el muscadelí amb el citrí; concretament Arnau de Vilanova hi diu: «Tres dracmas, respectivamente, de sándalos blancos, y rojos, citrinos o muscadelino —y se llaman así lo más selecto de los citrinos—».

scabiose (aque) 'escabiosa, vídua borda, herba del mal de masclit'. Dintre de la família de les dipsàcies i del gènere *scabiosa*, la planta de major ús tradicional era la *Scabiosa arvensis* L. o *Knautia arvensis* (L.) Coult, de la qual es feien servir les fulles. El nom li ve de la seva utilització contra la sarna.

seminis Alexandrie 'santònic, sement d'Alexandria, *Artemisia cina* Berg.'

sene (folliculorum) 'senet'. Nom de diversos arbustos lleguminosos del gènere *Cassia*.

storacis calamite 'estorac'. Resina extreta del *Styrax officinalis* L. Hi havia *estorac líquid*, que era una barreja d'estorac amb altres ingredients —s'utilitzava contra la tinya—, i *estorac vermell* o *storac calamite* (*SNM*, 1994: 253). L'*estorac vermell* es transportava en canyes i rebia, per aquest motiu, l'apel·latiu *calamite* (*SNM*, 1994: 214).

turbit 'turbit, per nom científic *Operculina turpethum* / *Ipomoea turpethum*; per nom comú sànscrit, *triputa*'

uvarum passarum 'panses'

violacei (sirupi violacei) 'xarop de violes'

violarum (florum) 'violes'. Gènere de plantes amb flor de la família de les *Violaceae*.

zinziberis 'gingebre'. Rizoma pelat i dessecat de la *Zingiber officinale* Rosc. El gingebre gris podria ser el mateix rizoma sense decorticar.

BIBLIOGRAFIA

- ABU L-HAYR AL-ISBILI. *Kitabu 'Umdati ttabib fi ma'rifati nnabat likulli labib* (=Libro base del médico para el reconocimiento de la botánica por todo experto), vol. II, eds.: Federico Corriente; Mohamed Tilmatine; Joaquín Bustamante. Madrid: CSIC, 2007.
- ALCANYÍS, Lluís (c. 1490). *Regiment preservatiu e curatiu de la pestilència*. València: Nicolau Spindeler. Biblioteca Valenciana Digital: <<http://bivaldi.gva.es/es/consulta/registro.cmd?id=295>>.
- ALCOATÍ. *Llibre de la figura del uyl*. Traducció al català per Joan Jacme. Presentat per Lluís Deztany, amb estudi històric de J.M. Simon de Guilleuma. Barcelona, 1933.
- ALCOVER, Antoni M.; MOLL, Francesc de Borja (1975-1977²). *Diccionari català- valencià-balear*. Palma de Mallorca: Moll. <<http://dcvb.iecat.net/>>.
- ALSIUS, Pere (1872). *Ensaig històric sobre la vila de Banyolas*. Barcelona.
- AMADES, Joan (1937). «Refransys geogràfics». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 507, XLVII, p. 187-194.
- ARDERIU, Enric (1910). «Epístola a Joseph Mª Roca». Dins *Regiment de preservació a epidèmia o pestilència e mortaldats*. Lleida: Joseph A. Pagès. Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives: <<http://www.lluisvives.com/FichaObra.html?Ref=4353&portal=1>>.
- ARRIZABALAGA, Jon (1991). «La Peste Negra de 1348: Los orígenes de la construcción como enfermedad de una calamidad social». *Dynamis*, 11, p. 73-117.
- ARRIZABALAGA, Jon (2006). «El léxico médico del pasado: los nombres de las enfermedades». *Panacea*, vol. VII, 24, p. 242-249.
- ARRIZABALAGA, Jon (2008). Edició del *Regiment preservatiu e curatiu de la pestilència de Lluís d'Alcanyís*. Barcelona: Barcino.
- ARRIZABALAGA, Jon; GARCÍA BALLESTER, Luis; VENY, Joan (eds.) (1998). *Regiment de preservació de pestilència (Lleida, 1348) de Jacme d'Agramont*. Transcripció de Joan Veny. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1998.
- BARCIA, Juan J. (1994). *El mito de Vesalio*. València: Universitat de València.
- BARONA, Josep Lluís (1993). *Sobre medicina y filosofía natural en el Renacimiento*. València: Universitat de València.

- BARRULL, Jaume (2009). *La Universitat de Lleida, historia i present*. Lleida: Universitat de Lleida.
- BASSEGODA i NONELL, Joan (2000). «La pesta negra de 1348 a la catedral de Barcelona i al monestir de Poblet». *Gimbernat: revista catalana d'història de la medicina i de la ciència*, 33, p. 15-20.
- BOS, Guerrit; MENSCHING, Guido (2011). «The Black Death in Hebrew Literature: Abraham Ben Solomon Hen's Tractatus de Pestilentia». *Jewish Studies Quarterly*, vol. 18, p. 32-63.
- BOZZONE, Rosella (2004). *Viaggio nell'italiano. Corso di lingua e cultura italiana per stranieri*. Torino: Loescher.
- BROGGI, Moisès (2001). *Memòries d'un cirurgià*. Barcelona: Edicions 62.
- CALLAWAY, Ewen (2011). «Plague genome: The Black Death decoded». *Nature*, 478, p. 444-446.
- CALPENA, Enric (2008). «Els Mitjavila». *En guàrdia*, programa radiofònic, núm. 212, Catalunya Ràdio.
- CAMPBELL, Anna M. (1931). *The Black Death and Men of Learning*. New York: Columbia University Press.
- CARRERA de la RED, Avelina (ed.) (2001). *Dictionarium Medicum (Antonio de Nebrija)*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- CASASSAS, Oriol (1994). *Diccionari enciclopèdic de medicina*. Barcelona: Enciclopèdia catalana.
- CHAULIAC, GUY de. *Inventario o colectorio en cirurgia*. Alcalá de Henares: Iuan Gracian, 1574, Juan Falcón (ed.).
- COLÓN, Germà; GARCÍA, Arcadi (eds.) (1999). *Furs de València*, vol. VIII. Barcelona: Barcino.
- CORBELLA, Jacint (2003). «Alguns aspectes de l'obra històrica del doctor Josep Maria Roca i Heras (1863-1930): les notes medicals històriques». *Gimbernat. Revista catalana d'història de la medicina i de la ciència*, 40, p. 141-151.
- COROMINAS, Juan (1954-1957). *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*. Madrid: Gredos.
- COROMINAS, Juan; PASCUAL, José A. (1980-1991). *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos.
- COROMINES, Joan (1980-2001). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial / LaCaixa.
- CORTÉS, Francisco (2006). *Sobre los remedios medicinales: estudios y traducción*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- CORTINA, Lorenzo; FENOLLOSA, Rosa (2004). *Crònica de la Medicina*. Barcelona: Plaza & Janés.
- COURTIN, Germain (1612). *Leçons anatomiques et chirurgicales*. Paris: François Jacquin.
- CREMADES, Francesc (2011). «El Regiment de Jacme d'Agramont i la seva projecció internacional». *Estudis Romànics*, vol. xxxiii, p. 315-323.
- CREMADES, Francesc (2014). «El *Patit tractat*: presentació, traducció al català actual i glossari». *Estudis Romànics*, vol. xxxvi, p. 59-85.
- CUADRADA, Coral (2015). «Diseminación de la peste: revisión científico-histórica». *Medicina e historia*, 2, 2015, p. 4-19.
- D'IRSAY, Stephen (1933). *Histoire des universités françaises et étrangères des origines à nos jours*. Paris: Auguste Picard.
- Diccionari de la llengua catalana* (1995). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans / Enciclopèdia Catalana.

- DÍEZ DAZA, Alonso (1599). *Avisos y documentos para la preservacion, y cura de la Peste*. Sevilla: Clemente Hidalgo.
- DIOSCÓRIDES. *Acerca de la materia médica*. Ed. de Andrés de Laguna. Anvers: Juan Latio, 1554.
- DORLAND, (1981?). *Diccionario de ciencias médicas*. Barcelona: El Ateneo.
- DORVEAUX, Paul (1896). *L'antidotaire Nicolas. Deux traductions françaises de L'antidotarium Nicolai*. Paris: H. Welter.
- DURAN-REYNALS, María Luisa; WINSLOW, Charles-Edward Amory (1949). «Jacme d'Agramont: "Regiment de preservació a epidímia o pestilència e mortaldats"». *Bulletin of the History of Medicine*, 23, 57-89.
- ELWORTHY, Frederick Thomas (1886). *The West Somerset word book*. London: Trubner.
- FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, Lluís. *Vocabulari de la llengua catalana medieval*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. <<http://www.iec.cat/faraudo/>>.
- FARRÉ, Miquel Àngel (2002). *Arxiu de la parròquia de Santa Maria de Verdú*. Tàrraga: Arxiu Comarcal de l'Urgell.
- FAVÀ, Xavier (2001). *Diccionari dels noms de ceps i raïms. L'ampelonímia catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- FERNÁNDEZ LUZÓN, Antonio (2005). *La Universidad de Barcelona en el siglo xvi*. Barcelona: Edicions Universitat.
- FERRANDO, Antoni (ed.) (1999). *Lluís Alcanyís. Regiment preservatiu i curatiu de la pestilència*. València: Universitat de València.
- FERRATER-MORA, José (1991). *Diccionario de filosofía*. Barcelona: Círculo de lectores.
- FERRÉ, Lola. *Traducción catalana anónima del ms. de París, BN, español 508, ff. 57a-61a* <http://www.ciencia.cat/biblioteca/documentos/Parma_Ferre.pdf>.
- FERRERAS, Jacqueline (2008). *Los diálogos humanísticos del siglo xvi en lengua castellana*. Murcia: Universidad de Murcia.
- FRANQUESA, Manuel (1981). *Diccionari de sinònims*. Barcelona: Pòrtic.
- FRENCH, Roger K. (1986). «Pliny and renaissance medicine». Dins R.K. French i Frank Greenaway (eds.), *Science in the early Roman Empire: Pliny the Elder, his sources and his influence*. Londres: Croom Helm, 1986, p. 252-281.
- GARCÍA BALLESTER, Luis; FRENCH, Roger; ARRIZABALAGA, Jon; CUNNINGHAM, Andrew (eds.) (1994). *Practical Medicine from Salerno to the Black Death*. Cambridge University Press.
- GIL-SOTRES, Pedro (1996). Els *Regimina sanitatis*. Dins GARCÍA BALLESTER; PANIAGUA; MCVAUGH (eds.). *Arnaldi de Vilanova. Opera medica omnia. X.1*, p. 25-55. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- GRAN ENCICLOPEDIA CATALANA. Barcelona.
- HARPER COLLINS (ed.) (1998⁴). *Collins English Dictionary*. Glasgow: Caledonian International.
- HERNÁNDEZ RUIZ, Víctor (2014). *Tratamientos médicos medievales en la corona de Aragón (s. xiv-xv)*. Universitat de Barcelona: Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica.
- HISPANUS, Petrus. *De lingua arabica libro duo*. Ed.: Paul de Lagarde. Osnabrück: Zeller, 1971.

- HORROX, Rosemay (ed.) (1994). *The Black Death*. Manchester & New York: Manchester University Press.
- HUNT, Tony (1990). *Popular Medicine in Thirteenth-century England: Introduction and Texts*. Cambridge: Boydell & Brewer.
- HURTADO, Víctor (2007). *Els Mitjavila. Una família de mercaders a la Barcelona del segle XIV*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (1995). *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona: IEC / Enciclopèdia Catalana.
- IYANGA, Augusto (2000). *Historia de la Universidad en Europa*. València: Universitat de València.
- KLEBS, Arnold C. (1929). «A Catalan plague-tract of April 24, 1348, by Jacme d'Agramont». Dins de Vlijt (ed.), «Rapport du 6e Congrès International d'Histoire de la Médecine (Leyde-Amsterdam, 18-23 juillet, 1927)», p. 229-232. Antwerp.
- KLEBS, Arnold C. (1935). «Jacme d'Agramont, Johan Jacme metge del rey d'Aragó y Joannes Jacobi de Montpellier (siglo XIV)». Dins Bolaños; Aguilar (eds.), *Actas X Congreso Internacional de Historia de la Medicina*, I, p. 269-272, Madrid.
- KLEBS, Arnold C.; DROZ, Eugène (1925). *Remèdes contre la peste. Fac-similés, notes et liste bibliographique des incunables sur la peste*. Paris: Droz & Nourry.
- LEWIS, Robert E. (ed.) (2001). *Middle English Dictionary*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- LEWIS, William (1791⁴). *An Experimental History of The Materia Medica*. London: J. Johnson.
- LLADONOSA, Josep (2007). *Els carrers i places de Lleida a través de la història*. Lleida: Ajuntament de Lleida.
- LÓPEZ PIÑERO, José María (1973³). *Medicina, historia, sociedad*. Barcelona: Ariel.
- LÓPEZ PIÑERO, José María (2000). *Breve historia de la medicina*. Madrid: Alianza Editorial.
- MAIGNE D'ARNIS, W.H. (1858). *Lexicon. Manuale ad scriptores maediae et infimae latinitatis*. New York: Georg Olms Verlag, 1977.
- MALLOCH, Archibald (1943). «Death of Dr. Arnold C. Klebs; Academy Library Consultant». *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, vol. 19(9). New York: New York Academy of Medicine, p. 670-674.
- MCVAUGH, Michael R. (1993). *Medicine before the plague. Practitioners and their patients in the crown of Aragon 1285-1345*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MCVAUGH, Michael R.; GARCÍA-BALLESTER, Luis. «The Medical Faculty at Early Fourteenth-Century Lerida.» *History of Universities* (1989), p. 1-25.
- MENSCHING, Guido (ed.) (1994). *La sinonimia de los nombres de las medicinas griegas e latinas e arábigas*. Madrid: Arco Libros.
- MESUE, Johannes. *Mesue cum interpretat Siluii. Venetiis. Apud Iuntas* (ed., 1549). Original de la Universidad Complutense de Madrid.
- MILLER, Joseph (1722). *Botanicum officinale: or a compendious herbal giving an account of all such plants...* E. Bell et al.
- MOLINER, María (1998²). *Diccionario de uso del español*. Madrid: Gredos.
- MORTON, A.G. (1986). «Pliny on Plants: his place in the history of botany». Dins R.K. French i Frank Gree-

- naway (eds.), *Science in the early Roman Empire: Pliny the Elder, his sources and his influence*, p. 86-97. London: Croom Helm.
- MOWAT, J.L.G. (ed.) (1882). *Sinonoma Bartholomei (Mediaeval and Modern Series*, vol. 1, part 1). Oxford: Clarendon Press.
- OBER, William; ALLOUSH, Nabil (1982). «The Plague at Granada, 1348-1349: Ibn Al-Khatib and Ideas of Contagion». *Bulletin of New York Academy of Medicine*, vol. 58, núm. 4, maig, p. 418-424.
- OXFORD UNIVERSITY PRESS (1970). *The Oxford English Dictionary*. Londres.
- PANSIER, Pierre (1904). *Les maîtres de la Faculté de Médecine de Montpellier au moyen âge*. Janus, 9.
- PEÑA BARROSO, Efrén de la (2012). «Un regimen sanitatis contra la peste: el tratado del licenciado Vázquez». *Asclepio. Revista de Historia de la Medicina y de la Ciencia*, vol. LXIV, núm. 2, p. 397-416.
- PERE IV. *Crònica del rey d'Aragó en Pere IV, lo Cerimoniós ó del Punyalet*. Barcelona: Impremta «La Renaixença», 1885.
- PIZZI, Richard A (2002). «Apostles of cleanliness». *American Chemical Society*: <<http://pubs.acs.org/subscribe/archive/mdd/v05/i05/html/05ttl.html>>.
- PLENCK, José Jacobo (1738). *Farmacología quirúrgica*. Madrid: Imprenta de Fermín Villalpando, 3a edició, 1819.
- PONS i GURI, Josep M. (1964). «Un fogatjament desconegut de l'any 1358». *Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, xxx, p. 323-498.
- RASHDALL, Hastings (1936). *The Universities of Europe in the Middle Ages*. Oxford: F.M. Powicke & A.B. Emden.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (2001²²). *Diccionario de la lengua española*. Madrid: Espasa Calpe.
- ROBLEDO, Diego Antonio de (1694). *Compendio cirúrgico útil i provechoso*. Valencia: Imprenta de Vicente Cabrera (Biblioteca Digital Dioscórides).
- ROCA, Josep M. (1910). «Epístola a Enrich Arderiu». Dins *Regiment de preservació a epidèmia o pestilència e mortaldats*. Lleida: Joseph A. Pagés. Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives: <<http://www.lluisvives.com/FichaObra.html?Ref=4353&portal=1>>.
- ROCA, Josep M. (s. d.). *L'Estudi General de Lleyda (conferència llegida fragmentàriament en la Sala d'Actes de la Paheria)*. Barcelona: Il·lustració Catalana.
- SÁNCHEZ GONZÁLEZ, Miguel A. (1998). *Historia, teoría y método de la medicina: introducción al pensamiento médico*. Barcelona: Masson.
- SÁNCHEZ NÚÑEZ, Lorenzo (1828). *Diccionario de fiebres* (trad. del francès). Madrid: Francisco Martínez Dávila.
- SAULA, Oriol (coord.) (2014). *Tragèdia al call. Tàrrega 1348*. Tàrrega: Museu Comarcal de l'Urgell.
- SERRANO LARRAYOZ, Fernando (2004). *Medicina y enfermedad en la corte de Carlos III El Noble de Navarra (1387-1425)*. Pamplona: Gobierno de Navarra.
- SOBREQUÉS, Jaume (1970-1971). «La peste negra en la Península Ibérica». *Anuario de estudios medievales*, 7, p. 67-102.

- SUDHOFF, Karl (1925). «Epístola de Mestre Jacme d. Agramont als honrats e discrets seynnors pahers e Conseyll de la ciutat de Leyda, 24 Abril 1348». Dins el capítol «Pestschriften nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348». *Archiv für Geschichte der Medizin*, 17, p. 120-121.
- TITTEL, Sabine (2004). *Die Anathomie in der Grande Chirurgie des Gui de Chauliac*. Tübingen: De Gruyter.
- TORRAS, Josep (1985). *Diccionari castellà-català*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- TORRAS, Josep; SAGRISTÀ, Marc (1987). *Diccionari català-castellà*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- VALDERAS, José María (1997). «Aproximación a las Epístolas de Giovanni Manardo». *Collectanea botanica*, 23, p. 119-135.
- VALLÈS, Joan (dir.). *Noms de plantes*. Barcelona: Termcat. <http://www.termcat.cat/docs/DL/noms_plantes/>.
- VAN DEN BERG, W.S. (ed.) (1917). *Antidotarium Nicolai*. Leiden: E.J. Brill.
- VASSALLS, Gerard (1974). «L'ús del català dins la literatura científica». *Treballs de sociolingüística catalana*, 1, p. 157-166.
- VENY, Joan (1958-59). «Paralelismos léxicos en los dialectos catalanes». *Revista de Filología Española*, XLII, Madrid, p. 91-149; XLIII (1960), p. 117-202.
- VENY, Joan (1971). «Regiment de preservació de pestilència» de Jacme d'Agramont (s. XIV). *Introducció, transcripció i estudi lingüístic*. Tarragona: Publicaciones de la Diputación Provincial.
- VENY, Joan (1985). «Patit tractat sobre lo regiment en temps de hepidèmie (segle XV). Edició i estudi lingüístic». Dins *Homenatge a Antoni Comas*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 545-567.
- VENY, Joan (1993). *Dialectologia filològica*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- VENY, Joan (2007). *Petit atlas lingüístic del domini català*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- VENY, Joan (ed.) (2015). *Regiment de preservació de pestilència (1348). Jacme d'Agramont (nova edició)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, col. Scripta núm. 7.
- VILA, Pep (1999). «El piment, una beguda confegida a la catedral de Girona durant el segle XIV». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XI, p. 87-93.
- VILANOVA, Arnau de. *Antidotario*. Valencia: Nicolás Spindeler, 1495.
- WEBSTER, Jill R. (1993). *Els Menorets. The Franciscans in the Realms of Aragon from St. Francis to the Black Death*. Toronto: Pontifical Institut of Mediaeval Studies.
- WINSLOW, Charles-Edward Amory (1925). «Public health at the crossroads». *American Journal of Public Health*, 16 (11), p. 1075-1085. Stanford: University Libraries.
- WINSLOW, Charles-Edward Amory (1943). *The Concept of Epidemic Disease. A Chapter in the History of Ideas*. Madison: University of Wisconsin Press. 1980.
- WINSLOW, Charles-Edward A.; DURAN-REYNALS María Luisa (1948). «Jacme d'Agramont and the First of the Plague Tractates», *Bulletin of the History of Medicine*, 22, p. 747-765. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

